

Сидорович О.С.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Навчальний посібник

Сидорович О.С.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Навчальний посібник

Ніжин

2026

УДК 94(477)(075.8)

С 34

*Рекомендовано Вченою радою ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»
(Протокол № 12 від 25 червня 2026 року)*

Рецензенти:

Білан С.О., доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Кириленко С.О., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України НДУ імені Миколи Гоголя

С 34 Історія української державності: навчальний посібник / О.С. Сидорович.
Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2026. 146 с.

ISBN

У навчальному посібнику комплексно висвітлено ключові етапи, закономірності та особливості еволюції українського державотворення від найдавніших часів до сьогодення. Матеріал структуровано за чотирма логічно завершеними модулями, що охоплюють витоки державності в добу Русі та Королівства Руського, інституційну розбудову Козацько-Гетьманської держави, драматичний досвід визвольних змагань ХІХ–ХХ століть, а також новітню історію відновлення та захисту суверенітету України в умовах сучасних геополітичних викликів. Особливу увагу приділено питанню інституційної та культурної тяглості державницьких традицій.

Зміст посібника повністю відповідає навчальному плану та силабусу дисципліни. Видання містить також питання для обговорення та самоперевірки та покажчик імен.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться історією та політико-правовими витоками української держави.

УДК 94(477)(075.8)

© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2026

© Сидорович О.С

ISBN

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сидорович Олександр Сергійович

Доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут».

Народився у 1978 році в місті Ніжин Чернігівської області, навчався у загальноосвітній школі № 9. У 2000 році закінчив Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя здобувши кваліфікацію магістра педагогічної освіти, викладача історії та народознавства.

Свою наукову діяльність присвятив глибокому дослідженню української історії. У 2006 році успішно захистив кандидатську, а в 2019 році – докторську дисертацію на тему: «Споживча кооперація в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України (друга половина 1940-х – 1980-і роки)», здобувши науковий ступінь доктора історичних наук. Наукові інтереси пов'язані із вивченням історії кооперації в Україні. У Ніжинському агротехнічному інституті викладає дисципліни: «Історія української державності», «Соціологія» та «Етнокультурологія». Є автором понад 100 наукових праць, зокрема двох одноосібних монографій.

Електронна адреса: sydorovith@ukr.net

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
РОЗДІЛ 1. ВИТОКИ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ВІД ДАВНИНИ ДО СЕРЕДИНИ XVI СТ.).	12
Тема 1.1. Витоки української державності: від найдавніших часів до Київської Русі	12
1.1.2. Найдавніше населення території України та зародження людської цивілізації.	12
1.1.2. Трипільська культура і ранні форми суспільної організації	13
1.1.3. Кочові народи Північного Причорномор'я та їхній вплив на розвиток державності	13
1.1.4. Античні міста-держави Причорномор'я як осередки політичного життя	14
1.1.5. Походження слов'ян і формування східнослов'янських союзів племен	15
1.1.6. Утворення та розвиток Київської Русі	15
Тема 1.2. Україна-Русь у період політичної роздробленості	17
1.2.1. Політична децентралізація та інституційна трансформація Київської держави у XII — першій половині XIII ст.	17
1.2.2. Галицько-волинська держава: правонаступниця Київської Русі та оплот європейської цивілізації	19
1.2.3. Монголо-татарська експансія: геополітичний злам та політична катастрофа Руської державності	22
Тема 1.3. Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV - середина XVI ст.). Виникнення козацтва	24
1.3.1. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Литовсько-Руська держава	24
1.3.2. Завоювання Галичини Польщею. Поширення польсько-католицької експансії	26
1.3.3. Формування українського козацтва. Козацтво як суспільно-політичний та військовий чинник українського національного поступу	28
Питання для обговорення та самоперевірки	31
РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – XVIII СТ.)	32

Тема 2.1. Національно-визвольний рух у другій половині XVI - середині XVII ст. Держава Богдана Хмельницького	32
--	----

2.1.1. Політико-правова трансформація українських земель: Люблінська інкорпорація (1569 р.), Берестейська церковна унія (1596 р.) та інституційні зусилля православної еліти	32
--	----

2.1.2. Військово-політичне самовизначення козацтва: перші спроби виборення станової та територіальної автономії наприкінці XVI ст.	34
--	----

2.1.3. Доба легітимізації та геополітичного утвердження козацтва: військово-дипломатична система Петра Конашевича-Сагайдачного	36
--	----

2.1.4. Криза козацько-шляхетського співіснування та інституційний демонтаж автономії (20–30-ті роки XVII ст.)	37
---	----

2.1.5. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Утворення козацько-гетьманської держави	39
--	----

Тема 2.2. Козацьке державотворення та становище українських земель у 2-й половині XVII-XVIII ст.	42
--	----

2.2.1. Україна після Б.Хмельницького. Руїна	42
---	----

2.2.2. Доба гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.)	43
---	----

2.2.3. Козацька Конституція 1710 р. Діяльність П. Орлика в еміграції	45
--	----

2.2.4. Обмеження та ліквідація козацько-гетьманської державності у XVIII ст. Знищення Запорозької Січі	47
--	----

2.2.5. Правобережна Україна у складі Речі Посполитої. Коліївщина. Розподіл українських земель наприкінці XVIII ст.	49
--	----

Питання для обговорення та самоперевірки	53
--	----

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.: ВІД ІМПЕРСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ ДО ВИПРОБУВАНЬ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ.	54
---	----

Тема 3.1. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII — початок XX ст.)	54
--	----

3.1.1. Територіально-адміністративний устрій українських земель: інституційні обмеження національного розвитку	54
--	----

3.1.2. Соціально-економічна модернізація як передумова структурних змін в українському суспільстві	56
--	----

3.1.3. Інституціоналізація та ідеологічне структурування суспільно-політичного руху	58
---	----

3.1.4. Українські землі в роки Першої світової війни: геополітична криза та актуалізація українського державного питання	60
--	----

Тема 3.2. Боротьба за українську державність у 1917-1920 рр.	62
3.2.1. Політичне становище в Україні після повалення царизму. Українська Центральна Рада та її відносини з Тимчасовим урядом Росії	62
3.2.2. Проголошення Української Народної Республіки. Війна більшовицької Росії проти УНР	66
3.2.3. IV Універсал Центральної Ради. Брестський мирний договір та його наслідки	69
3.2.4. Українська Держава П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)	72
3.2.5. УНР у часи Директорії. Західноукраїнська Народна Республіка. Акт злуки УНР і ЗУНР (22.01.1919 р.)	76
3.2.6. Боротьба за владу в Україні у 1919 – 1920 рр. Причини поразки української революції.	80
Тема 3.3. Україна у міжвоєнних 1920-1930-х роках: між фіктивною радянською державністю та національним опором	83
3.3.1. Нова економічна політика (НЕП) та «українізація» в УСРР	83
3.3.2. Становлення тоталітарного режиму в СРСР та український вимір	85
3.3.3. Українська державницька ідея та визвольний рух на західноукраїнських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії (1920 – 1930-ті роки)	89
Тема 3.4. Друга світова війна та Україна (1939 – 1945 рр.)	93
3.4.1. Політична ситуація у передвоєнній Європі та українське питання. Німецько-радянський договір про ненапад як крок до початку Другої світової війни	93
3.4.2. Агресія проти Польщі. Західна Україна в умовах радянського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.)	95
3.4.3. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. й боротьба українців за незалежність	98
Питання для обговорення та самоперевірки	105
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ВІД СОЮЗНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО СУВЕРЕННОЇ ДЕРЖАВИ.	107
Тема 4.1. Україна в умовах командно-адміністративної системи СРСР (1945 – 1985 рр.)	107
4.1.1. Україна в інституційних лещатах пізнього сталінізму (1945 – 1953 рр.): міжнародно-правовий статус, територіальна консолідація та ідеологічний терор	107

4.1.2. Лібералізація радянської тоталітарної системи (1953 – 1964 рр.): десталінізація, реформи системи управління	112
4.1.3. Наростання застійних явищ у 1970-х – першій половині 1980-х рр.: системна криза радянського ладу та український правозахисний рух	117
Тема 4.2. Україна – незалежна держава	123
4.2.1. УРСР на завершальному етапі системної кризи СРСР. «Перебудова» та її наслідки	123
4.2.2. Україна – незалежна держава: проблеми становлення (1991 – 2003 рр.)	128
4.2.3. Творення нової України (2004 – 2019 рр.)	133
Питання для обговорення та самоперевірки	139
Список використаної літератури	140
Показчик імен	144

ПЕРЕДМОВА

У складних і динамічних реаліях ХХІ століття, коли Україна виборює власну суб'єктність, територіальну цілісність та право на самостійний цивілізаційний вибір, особливого значення набуває гуманітарна складова вищої освіти. Серед комплексу суспільствознавчих наук, що формують світогляд майбутнього спеціаліста, засадниче місце належить курсу «Історія української державності». Ця дисципліна є не просто хронологічним переліком подій, дат та імен, а фундаментальною матрицею, яка пояснює генезу, еволюцію, тяглість та сучасний стан політико-правових, соціокультурних та інституційних традицій українського народу.

Роль і значення дисципліни у підготовці фахівця

Сучасний ринок праці та суспільне життя висувають високі вимоги до випускників закладів вищої освіти. Висококваліфікований фахівець будь-якої галузі — від інженерії та ІТ-технологій до медицини й юриспруденції — не може обмежуватися лише вузькопрофесійними (hard skills) навичками. Професіонал нової генерації має володіти розвиненим критичним мисленням, високою громадянською свідомістю, національною ідентичністю та здатністю аналізувати глобальні суспільно-політичні процеси.

Значення дисципліни «Історія української державності» у професійному становленні майбутнього спеціаліста полягає у виконанні кількох стратегічних функцій:

Світоглядно-ціннісна функція: курс сприяє деколонізації мислення, руйнуванню нав'язаних ззовні історичних міфів та стереотипів. Він закладає підвалини патріотизму, розуміння цінності власної держави як єдиної гарантії безпеки та розвитку нації.

Аналітична функція: вивчення причинно-наслідкових зв'язків у процесах державотворення вчить майбутнього фахівця мислити системно, прогнозувати наслідки управлінських рішень, відрізняти факти від маніпуляцій та пропаганди.

Професійно-адаптаційна функція: розуміння історичного контексту формування правового поля, економічних інститутів та соціальної структури України дозволяє фахівцеві ефективніше інтегруватися у професійне середовище, розуміючи специфіку розвитку своєї галузі в загальнодержавному масштабі.

Таким чином, осмислення історичного досвіду державотворення перетворює дипломованого випускника з пасивного виконавця на активного громадянина та лідера, здатного брати відповідальність за майбутнє своєї країни.

Місце курсу та його структури в системі вищої освіти

Дисципліна «Історія української державності» посідає міждисциплінарне, інтегрувальне місце у системі соціогуманітарної підготовки студентів. Вона безпосередньо пов'язана та взаємодіє з такими загальноосвітніми та фаховими

курсами, як «Етнокультурологія», «Філософія», «Політологія», «Соціологія», «Правова культура особистості».

На відміну від класичної історії України, яка досліджує всі сфери життєдіяльності етносу на певній території, цей курс має чітко окреслений політикоцентричний вектор. Фокус уваги зміщено на інституційні форми організації суспільства, еволюцію владних структур, правових систем, політичної культури та еліти, а також на боротьбу за суверенітет і міжнародне визнання.

Структурно навчальний посібник відображає тяглість та етапи українського державотворення, поділяючись на кілька логічно завершених розділів (модулів):

- Розділ 1. Витоки та формування української державності: від давнини до раннього модерну. У модулі розглядаються перші додержавні форми організації на українських землях, аналізується феномен Київської Русі як цивілізаційного фундаменту нашої державності та Галицько-Волинське князівство (Королівство Руське) як прямий спадкоємець київських політичних традицій. Також вивчається статус українських територій у литовсько-польську добу та зародження козацького стану.
- Розділ 2. Козацько-гетьманська доба української державності (друга половина XVI – XVIII ст.). Цей блок присвячено аналізу виникнення Запорозької Січі та інституційному оформленню Української козацької держави (Війська Запорозького) в ході Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Досліджуються перші українські конституційні проекти (зокрема, Конституція Пилипа Орлика) та запекла боротьба козацької еліти за збереження автономії України аж до її ліквідації Російською імперією.
- Розділ 3. Модерна українська державність: від імперського рабства та визвольних змагань до випробувань тоталітаризмом і війною (кінець XVIII ст. – 1945 р.). Розділ охоплює тривалий бездержавний період перебування українських земель у складі двох імперій та еволюцію національного руху від культурного просвітництва до розбудови модерних форм державності в часи Української революції 1917–1920 рр. (УНР, Українська Держава Павла Скоропадського, ЗУНР). Окремо аналізується трагічний міжвоєнний досвід під радянською тоталітарною системою та випробування, що випали на долю України в роки Другої світової війни.
- Розділ 4. Від тоталітарного минулого до суверенного майбутнього: Україна в другій половині XX – на початку XXI ст. Фінальний модуль висвітлює складний шлях виходу з командно-адміністративної системи СРСР. Досліджуються процеси ухвалення фундаментальних державотворчих актів – Декларації про державний суверенітет, Акта проголошення незалежності та Конституції України 1996 року. Значну увагу приділено трансформації сучасної політичної системи, демократичним викликам і безпрецедентній консолідації суспільства для захисту суверенітету в умовах сучасної російсько-української війни.

Основні завдання вивчення навчальної дисципліни

Для того щоб опанування курсу було ефективним і свідомим, перед здобувачем вищої освіти постає низка ключових завдань. У процесі роботи з посібником, першоджерелами та лекційним матеріалом студент має:

- Засвоїти понятійно-категоріальний апарат дисципліни (суверенітет, легітимність, еліта, республіканізм, державотворення, автохтонність, деколонізація тощо);
- Сформувати цілісне уявлення про безперервність та спадкоємність державотворчих процесів в Україні від княжих часів до сучасності;
- Усвідомити специфіку внутрішніх та зовнішніх чинників, які сприяли утворенню або, навпаки, призводили до втрати державної самостійності на різних історичних етапах;
- Вивчити ключові історико-правові пам'ятки України («Руська Правда», Литовські статuti, «Березневі статті», Конституція Пилипа Орлика, Універсали УНР, Конституція України 1996 р.), вміти аналізувати їхній зміст та значення;
- Навчитися критично оцінювати історичні події та діяльність визначних державних і політичних діячів, уникаючи ідеалізації чи надмірного скептицизму;
- Розвинути навички ведення наукової дискусії, аргументованого відстоювання власної громадянської та національної позиції з опорою на верифіковані історичні факти;
- Набути здатності застосовувати історичний досвід державотворення для вирішення актуальних завдань сучасної професійної, суспільної та управлінської діяльності.

Пропонований навчальний посібник побудований за принципами науковості, об'єктивності, історизму та системності. Він покликаний стати для студента надійним путівником у лабіринтах минулого, що допомагає краще зрозуміти сьогодення та свідомо творити майбутнє України. Текстовий матеріал підкріплений фрагментами історичних документів, картами, схемами та запитаннями для самоконтролю, що полегшить як самостійну роботу, так і підготовку до практичних занять.

Бажаємо вам захопливого та глибокого занурення в історію формування нашої спільної Свободи та Державності!

РОЗДІЛ 1. ВИТОКИ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ВІД ДАВНИНИ ДО СЕРЕДИНИ XVI СТ.).

Тема 1.1. Витоки української державності: від найдавніших часів до Київської Русі

1.1.2. Найдавніше населення території України та зародження людської цивілізації.

Історія української державності починається не з появою перших князів чи створенням Київської Русі, а значно раніше — ще в добу первісного суспільства. Саме тоді на території сучасної України відбувалися процеси, які заклали основу для формування майбутніх людських спільнот, господарства, культури та політичної організації.

Територія України належить до найдавніше заселених регіонів Європи. Археологи встановили, що люди жили тут приблизно 800–150 тисяч років тому. Найдавніші стоянки первісної людини знайдені поблизу сіл Королеве та Рокосове на Закарпатті. Ці пам'ятки свідчать про те, що через українські землі проходили важливі шляхи переселення давніх людей.

У добу палеоліту люди жили невеликими колективами, займалися полюванням, рибальством і збиральництвом. Для виготовлення знарядь праці використовували камінь, дерево та кістку. Поступово людина навчилася добувати вогонь, будувати житла та організовувати колективне життя. На території України відомі десятки палеолітичних стоянок. Серед них особливе значення мають Мізинська стоянка на Чернігівщині, Кирилівська стоянка в Києві, Молодове на Дністрі, Амвросіївка на Донеччині. Саме тут були знайдені унікальні предмети побуту, прикраси, кістяні вироби та музичні інструменти, які свідчать про високий рівень розвитку первісних людей.

У період мезоліту відбулися важливі зміни в природному середовищі. Завершення льодовикового періоду сприяло формуванню сучасного клімату, появі лісів та збільшенню кількості тварин. Люди почали активніше використовувати лук і стріли, приручили собаку, вдосконалили мисливські знаряддя.

Справжній перелом у розвитку людства відбувся в добу неоліту. Саме тоді людина перейшла від привласнювального господарства до відтворювального. Цей процес називають «неолітичною революцією». Люди почали займатися землеробством і скотарством, що дало можливість створювати запаси їжі та вести осілий спосіб життя. Осілі поселення поступово ставали більшими, виникали перші елементи суспільної організації. У громадах виділялися старійшини, жерці, військові вожді. З'являлися ознаки майнової нерівності та спеціалізації праці. Усе це створювало передумови для виникнення ранніх форм державності.

Таким чином, ще в первісну добу на українських землях формувалися соціальні, економічні та культурні процеси, які пізніше стали основою розвитку цивілізації та державного життя.

1.1.2. Трипільська культура і ранні форми суспільної організації

Одним із найяскравіших явищ давньої історії України стала Трипільська культура, яка існувала у VI–III тисячоліттях до нашої ери. Її відкрив археолог Вікентій Хвойка у 1896 році біля села Трипілья на Київщині. Трипільська культура охоплювала великі території Правобережної України, Молдови та Румунії. Трипільці проживали переважно в лісостеповій зоні між Карпатами та Дніпром. Вони створили одну з найрозвиненіших землеробських культур Європи того часу.

Основою господарства трипільців було орне землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо, льон, горох. Для обробки землі використовували мотики та рало. Значного розвитку досягло скотарство. Трипільці розводили велику рогату худобу, свиней, кіз та овець.

Високого рівня досягло ремесло. Особливо розвиненим було гончарство. Трипільський посуд відзначався складними орнаментами, які виконувалися червоними, чорними та білими фарбами. Орнаменти часто мали символічне або релігійне значення. Трипільські поселення були великими й добре організованими. Деякі з них налічували кілька тисяч мешканців. Будинки розташовувалися колами, а в центрі знаходилися громадські споруди або культові місця. Це свідчить про певний рівень суспільної організації та колективного управління.

Важливою особливістю трипільської культури була наявність елементів духовної культури. Археологи знаходять жіночі статуетки, ритуальні предмети, зображення сонця та символів родючості. Це свідчить про існування релігійних вірувань і культів. Трипільська культура стала важливим етапом розвитку цивілізації на українських землях. Вона демонструє перехід від примітивних форм життя до складнішої соціальної організації. Саме в цей період виникають передумови для подальшого розвитку суспільства, формування господарських центрів та елементів влади.

Причини занепаду трипільської культури остаточно не встановлені. Дослідники пов'язують це із кліматичними змінами, виснаженням земель, внутрішніми конфліктами та вторгненням кочових племен. Проте її історичне значення залишається надзвичайно великим.

1.1.3. Кочові народи Північного Причорномор'я та їхній вплив на розвиток державності

У II – I тисячоліттях до нашої ери степові райони України стали ареною активного переселення кочових народів. Саме через українські степи проходили

важливі шляхи між Європою та Азією. Це перетворило Причорномор'я на територію постійних військових, політичних та культурних контактів.

Першими відомими кочовиками на території України були кіммерійці. Вони проживали у IX – VII століттях до н.е. Кіммерійці займалися кочовим скотарством, добре володіли верховою їздою та використовували залізну зброю. Саме вони першими серед народів регіону почали широко застосовувати залізо у військовій справі. Про кіммерійців згадували античні автори, зокрема Гомер. Це перший народ на території сучасної України, про який залишилися письмові свідчення.

У VII столітті до н.е. кіммерійців витіснили скіфи. Скіфи створили могутню державу – Скіфію, яка простягалася від Дону до Дунаю. Скіфське суспільство мало складну структуру. Найвищу владу мали царські скіфи, які контролювали військо, збирали данину та керували політичним життям. Скіфи активно торгували з грецькими містами Причорномор'я. Вони постачали зерно, худобу, шкіри та рабів. Натомість отримували ремісничі вироби, зброю, вино та предмети розкоші. Важливим джерелом знань про скіфів є праця Геродота «Історія». Геродот описував побут, військові традиції та релігійні вірування скіфів. Він зазначав, що скіфи були хоробрими воїнами та вправними вершниками. Скіфська культура залишила значну археологічну спадщину. Особливо відомими є кургани – поховальні пам'ятки скіфської знаті. У кургані Товста Могила археолог Борис Мозолевський у 1971 році знайшов золоту пектораль – шедевр світового мистецтва.

У III столітті до н.е. скіфів витіснили сармати. Вони також були іраномовними кочовиками та створювали союзи племен. Сармати здійснювали військові походи, підтримували торговельні зв'язки та частково асимілювали місцеве населення. Кочові народи відіграли важливу роль у розвитку українських земель. Вони сприяли військовій організації населення, розвитку торгівлі та культурним контактам між різними цивілізаціями.

1.1.4. Античні міста-держави Причорномор'я як осередки політичного життя

У VIII – VI століттях до н.е. греки розпочали масштабну колонізацію чорноморського узбережжя. На території сучасної України виникли численні античні міста-держави: Ольвія, Херсонес, Тіра, Пантікапей, Фанагорія та інші.

Ці міста були не лише торговельними центрами, а й справжніми державними утвореннями. Вони мали власні органи влади, закони, судову систему та військо. Найвищим органом влади були народні збори громадян. Виконавчу владу здійснювали виборні посадові особи — архонти. Міста мали добре розвинену систему самоврядування. Античні поліси стали осередками ремесла, культури й освіти. Тут будувалися храми, театри, фортеці, порти. Значного розвитку набули металургія, гончарство, ювелірна справа.

Особливу роль відігравало Боспорське царство, яке об'єднувало міста Керченського та Таманського півостровів. Воно стало одним із найбільших державних утворень античного світу в Північному Причорномор'ї.

Грецькі міста підтримували активні зв'язки з місцевими племенами — скіфами, сарматами та іншими народами. Через них поширювалися елементи античної культури, писемності, права та державного управління.

Античні поліси існували протягом багатьох століть. Проте у III – IV століттях н.е. вони занепали через економічну кризу, війни та вторгнення кочових народів.

1.1.5. Походження слов'ян і формування східнослов'янських союзів племен

Слов'яни належать до індоєвропейської мовної сім'ї. Питання їхньої прабатьківщини тривалий час залишається дискусійним. Більшість дослідників вважає, що праслов'янські землі розташовувалися між Віслою та Дніпром. У писемних джерелах слов'яни вперше згадуються під назвою венедів. Римські та грецькі автори описували їх як численний народ, який проживав поблизу Балтійського моря. У VI столітті візантійські історики вже розрізняли дві великі групи слов'ян — антів і склавинів. Анти проживали переважно на території сучасної України між Дніпром і Дністром. Анти створювали військово-племінні союзи, брали участь у походах проти Візантії та мали власних вождів. Деякі історики вважають антів безпосередніми предками українців.

У період Великого переселення народів слов'яни активно розселялися Європою. Формуються три основні групи слов'ян: західні, південні та східні.

На території України у VII – IX століттях проживали поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці, волиняни, дуліби та хорвати. Кожне плем'я мало власні території, звичаї та політичну організацію. Центрами племен були укріплені городища. Тут проводилися народні збори, зберігалися запаси, розташовувалися ремісничі майстерні та військові укріплення. Поступово племінні союзи ставали більшими й сильнішими. Виділялися військові вожді — князі, які спиралися на дружину. Саме це створило передумови для формування державності.

1.1.6. Утворення та розвиток Київської Русі

У VIII – IX століттях у східних слов'ян відбуваються важливі зміни. Розвивається землеробство, ремесло, торгівля. Зростають міста та укріплені поселення. Важливу роль відігравав торговельний шлях «із варяг у греки», який поєднував Балтійське море з Чорним. Через територію України проходили торговельні каравани, що сприяло економічному розвитку. У суспільстві посилюється майнова нерівність. Виділяється військово-політична верхівка — князі, дружинники та племінна знать. Для захисту від зовнішніх ворогів племена об'єднувалися у великі союзи. Поступово виникає централізована влада.

Існують різні теорії походження Київської Русі. Норманська теорія стверджує, що державу створили варяги. Антинорманська теорія наголошує на внутрішньому розвитку слов'янського суспільства. Сучасні історики вважають, що формування державності було результатом як внутрішніх процесів, так і

зовнішніх впливів. У 882 році князь Олег захопив Київ та об'єднав північні й південні східнослов'янські землі. Саме ця дата вважається початком Київської Русі.

Київ став політичним, економічним і культурним центром держави. Завдяки вигідному географічному положенню місто контролювало важливі торговельні шляхи. Київська Русь була ранньофеодальною монархією. На чолі держави стояв великий князь київський. Йому підпорядковувалися місцеві князі та бояри. Основною формою доходу була данина — полюддя. Велику роль відігравала дружина, яка виконувала військові та адміністративні функції.

За князя Олега Русь зміцнила міжнародний авторитет. Після успішних походів на Візантію були укладені вигідні торговельні договори.

Князь Ігор продовжив політику розширення держави, однак загинув під час збору данини у древлян.

Княгиня Ольга провела важливі адміністративні реформи. Вона встановила фіксовані розміри данини та місця її збору. Це стало важливим кроком до централізації влади.

Святослав був видатним полководцем. Він розгромив Хозарський каганат та здійснив успішні походи на Балкани.

Особливого піднесення Київська Русь досягла за князя Володимира Великого. Він завершив об'єднання східнослов'янських земель та зміцнив державний устрій. Найважливішою подією його правління стало запровадження християнства у 988 році. Хрещення Русі сприяло розвитку освіти, культури, писемності та міжнародних зв'язків. Володимир будував храми, фортеці, школи. За його правління почалося карбування власної монети — златників і срібників із тризубом.

За Ярослава Мудрого Київська Русь досягла найбільшого розквіту. Було створено збірник законів «Руська правда». У Києві споруджено Софійський собор та засновано бібліотеку. Ярослав активно розвивав міжнародні зв'язки. Його дочок було видано заміж за європейських монархів, тому князя називали «тестем Європи».

Після смерті Ярослава посилилися міжкнязівські усобиці. Для їх припинення князі скликали з'їзди — снєми. Володимир Мономах намагався відновити єдність держави. Він успішно воював із половцями, зміцнював центральну владу та доповнив «Руську правду» новими законами. Його син Мстислав Великий став останнім князем, якому вдалося зберегти єдність Київської Русі. Після його смерті держава остаточно вступила в період політичної роздробленості.

Київська Русь стала першою великою державою на українських землях та заклала фундамент української державницької традиції. Її історичне значення полягає в тому, що вона:

- об'єднала східнослов'янські племена;
- створила систему державного управління;
- сприяла розвитку права та дипломатії;
- забезпечила захист населення від кочовиків;
- інтегрувала руські землі до європейського світу;

- поширила християнство та писемність.

Київська Русь стала важливим етапом формування української народності, культури та політичної традиції. Саме звідси бере початок українська державність, яка продовжувала розвиватися в наступні історичні епохи — у Галицько-Волинській державі, козацькій Україні та сучасній незалежній Україні.

Тема 1.2. Україна-Русь у період політичної роздробленості

1.2.1. Політична децентралізація та інституційна трансформація Київської держави у XII — першій половині XIII ст.

Процес дезінтеграції великих середньовічних імперій є фундаментальною закономірністю глобального історичного поступу. У цьому контексті Київська Русь не була винятком, повторюючи шлях імперії Карла Великого чи Арабського халіфату. Вже після відходу від влади великого реформатора Ярослава Мудрого державна конструкція почала втрачати свою монолітність. Хоча енергійне правління Володимира Мономаха та консолідуючі зусилля його сина Мстислава Великого на деякий час загальмували відцентрові процеси, після 1132 року конфлікти всередині чисельної династії Рюриковичів спалахнули з новою інтенсивністю.

Феодална (політична) роздробленість стала не ознакою занепаду, а формою еволюції державності. Стара модель автократичної імперії з центром у Києві перестала відповідати запитам часу. Виникла об'єктивна потреба в наближенні адміністративних та судових інститутів до місць проживання феодалної еліти. Це призвело до кристалізації нових політичних центрів, які за своїм економічним потенціалом, територією та дипломатичною вагою нічим не поступалися західноєвропейським королівствам того часу.

Фактори та передумови децентралізації:

- Еволюція великого землеволодіння (вотчини): Формування класу бояр-землевласників створило нову політичну силу на місцях. Місцеве боярство було зацікавлене у власному князі, який би захищав їхні інтереси, а не виконував волю далекого Києва.
- Економічна спеціалізація регіонів: Розвиток сільського господарства, ремесел та торгівлі призвів до того, що окремі землі (Галичина, Волинь, Чернігівщина) стали самодостатніми економічними організаціями.
- Занепад шляху «із варяг у греки»: Зміна світових торговельних маршрутів послабила фінансовий контроль Києва над периферією.
- Церковний фактор: Православна церква, маючи розгалужену мережу єпархій, де-факто сприяла автономізації земель. Кафедральні міста єпископів ставали ідеологічними центрами

нових князівств, а місцеве духовенство нерідко легітимізувало прагнення удільних князів до повного суверенітету.

Першими шлях до незалежності обрали землі, що мали географічну віддаленість або специфічні економічні інтереси — Полоцьк та Новгород. Згодом Київ втратив реальний контроль над ключовими центрами на території сучасної України: Волинським, Галицьким, Переяславським, Чернігівським та Новгород-Сіверським князівствами. Кожне з них трансформувалося у суверенну державу з власним військом, апаратом управління та правом на ведення самостійної зовнішньої політики, включаючи право оголошення війни та укладання миру.

Попри децентралізацію, Київ залишався сакральним центром. Боротьба за київський стіл між наймогутнішими династіями (Юрійовичами, Ольговичами, Мстиславовичами) свідчила про те, що ідея загальноруської єдності продовжувала жити, хоча й набула форми конкуренції між регіональними лідерами. У цей період оформилися три головні вектори об'єднавчих процесів: північно-східний (Володимиро-Суздальський), південний (Київський) та західний (Галицько-Волинський), який згодом став головним спадкоємцем державотворчих традицій Києва.

Генезис назви «Україна» та її державницьке значення у середньовічних джерелах

Одним із найважливіших аспектів історії нашої державності у XII столітті є вихід на історичну арену топоніма «Україна». Попри те, що територія продовжувала іменуватися Руссю, а населення ідентифікувало себе як русинів, саме в цей період у літописах фіксується назва, що згодом стане національним ім'ям.

Перші літописні фіксації:

- 1187 рік (Київський літопис): В оповіданні про героїчну смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який віддав життя у боротьбі з половцями, зафіксовано: «О нем же Оукраина много постана». Тут термін вжито в контексті глибокої скорботи народу за своїм захисником, що свідчить про високу емоційну та політичну прив'язку назви до конкретної території (Переяславщини).
- 1189 рік: Літописець, описуючи події в Галичині, згадує, що князь Ростислав прибув до «України Галицької», маючи на увазі специфічний регіон — Пониззя.
- 1213 рік: Галицько-Волинський літопис відносить назву «Україна» до земель Західного Бугу (Берестейщина та Угровськ), зазначаючи, що князь Данило Романович забрав «всю Україну».

Еволюція терміну та наукові інтерпретації

У сучасній науці існують дві основні концепції походження назви «Україна», які мають принципове значення для розуміння нашої державності:

- Етимологія від «краю-межі» (пограниччя): Ця версія тривалий час домінувала в імперській історіографії, трактуючи Україну як «окраїну» більших державних утворень. Проте

літописний контекст XII ст. спростовує це: Україна вживається як означення внутрішніх територій (Переяславщина була серцем Русі, а не її окраїною).

- Етимологія від «країни-землі»: Більшість українських істориків та мовознавців обґрунтовують зв'язок зі словами «край», «країна», «краяти» (виділяти). У цьому значенні «Україна» — це виділена з цілого частка, власна земля, окрема державно-політична одиниця.

Протягом наступних століть назва «Україна» пройшла шлях від регіонального позначення до загальнонаціонального топоніма. У XVI ст. вона вже офіційно фігурує в актах Речі Посполитої (постанова сейму 1580 року щодо «України Руської, Київської, Волинської»). У часи козацької держави Богдана Хмельницького та завдяки працям європейців, таких як Гійом Левассер де Боплан («Опис України»), цей термін остаточно утвердився як назва держави українського народу, витіснивши архаїчне іменування «Русь», яке було апропрійоване Московським царством.

Період роздробленості був суперечливим, але необхідним етапом. З одного боку, міжусобиці виснажували людські ресурси та послаблювали обороноздатність перед загрозою зі Сходу. З іншого — цей час став епохою бурхливого розвитку міст, формування унікальних регіональних культур та визрівання української народності, яка саме тоді почала іменувати свою землю Україною.

1.2.2. Галицько-волинська держава: правонаступниця Київської Русі та оплот європейської цивілізації

На тлі поступової децентралізації та інституційної кризи Наддніпрянщини, спричиненої не лише міжусобицями, а й фатальним тиском кочових орд, центр ваги українського державотворення невпинно зміщувався у західному напрямку. Галичина та Волинь, завдяки своєму географічному положенню, перетворилися на найпотужніший політичний та економічний плацдарм, який не лише зберіг київську державну традицію, а й модернізував її за західноєвропейськими зразками. Цей регіон володів унікальним набором ресурсів: невичерпні поклади солі, що була стратегічним товаром середньовіччя, родючі чорноземи, розвинене ремесло та безпосередній доступ до торговельних артерій, що з'єднували Балтику з Візантією та Центральною Європою.

Процес формування Галицького князівства як самостійного суб'єкта міжнародного права розпочався з діяльності династії Ростиславовичів — нащадків онука Ярослава Мудрого. Це був шлях жорсткої боротьби за утвердження принципу отчини. Сини Ростислава — Рюрик, Володар і Василько — змогли закріпитися в Перемишлі, Звенигороді та Терехові, заклавши підвалини регіонального суверенітету. Остаточне ж об'єднання цих земель у монолітну державну структуру здійснив Володимирко Володаревич (1124 – 1153 рр.). Його рішення у 1144 році перенести столицю до Галичини було актом високої політичної ваги: Галич став не просто адміністративним

центром, а символом нової політичної реальності, що відкрито ігнорувала диктат Києва.

Справжнього розквіту та міжнародного визнання Галичина зажила під час правління Ярослава Осмомисла (1153 – 1187 рр.). Його постать у «Слові о полку Ігоревім» змальована як символ могутності: «підпер гори Угорські своїми залізними полками». Осмомисл був віртуозним дипломатом і талановитим адміністратором. Він не лише зумів захистити кордони від зазіхань польських Пястів та угорських Арпадів, а й створив складну систему внутрішньої безпеки. Його правління позначене перманентним конфліктом із галицьким боярством — специфічною соціальною групою, яка завдяки володінню величезними вотчинами та прибутками від торгівлі сіллю намагалася перетворити монархію на олігархічну республіку. Осмомисл, спираючись на міське населення та дрібне лицарство, вибудував вертикаль влади, яка дозволила Галичині стати рівноправним партнером Візантії та Священної Римської імперії.

Волинська земля розвивалася дещо інакше. Тут державність базувалася на міцному фундаменті давніх племінних союзів — дулібів, бужан та волинян. Волинь довше зберігала лояльність до київського престолу, проте в середині XII ст., за Мстислава Ізяславича, вона остаточно оформилася як незалежне князівство. Особливістю Волині була її внутрішня стабільність: боярство тут було менш конфліктним, ніж у Галичині, і частіше виступало на боці князя як консолідована політична сила. Це дозволило Волині стати базою для подальшого об'єднання всіх західноукраїнських земель.

У 1199 році відбулася тектонічна зміна на політичній карті Європи — волинський князь Роман Мстиславич (1170 – 1205 рр.), скориставшись припиненням династії Ростиславовичів, об'єднав Галичину і Волинь під своєю рукою. Це об'єднання було історично зумовленим: спільність економічних інтересів, культурна ідентичність та спільні зовнішні загрози вимагали створення єдиної сильної держави. Роман Мстиславич увійшов у історію як «самодержець всея Русі». Вперше в літописах цей термін був застосований саме до нього, що підкреслювало якісно новий рівень князівської влади. Він сповідував ідею «добропорядку» — системи, де великий князь є верховним арбітром, а удільні князі діють злагоджено під його проводом. Роман провів радикальну антибоярську кампанію під гаслом «не вбивши бджіл, не поласуєш медом», фізично та економічно приборкавши олігархічну опозицію. У 1202 році він приєднав Київ, фактично відродивши єдиний політичний простір більшої частини України. Його держава контролювала величезний простір від Вісли до Дніпра та від Карпат до Чорного моря, ставши потужним заслоном проти половецької експансії. Загибель Романа у 1205 році в битві під Завихостом стала катастрофою, що на чотири десятиліття занурила край у криваву смуту, але закладений ним фундамент виявився достатньо міцним, щоб витримати це випробування.

Після довгої боротьби з боярами та іноземними інтервентами, син Романа — Данило Романович (1238 – 1264 рр.) разом із братом Васильком відновив державну єдність. Його правління припало на найтрагічніший період — монгольську навалу, що вимагало від правителя надлюдської гнучкості та

далекоглядності. Данило Галицький провів глибоку модернізацію державного апарату. Було створено фахову адміністрацію, де ключову роль відігравали «двірський» (керівник війська та суду) і «печатник» (канцлер). На відміну від батька, Данило робив ставку на будівництво нових міст як центрів економічного життя та оборони. Заснування Холма, Львова, розбудова Данилова та Стіжка змінили ландшафт держави. Холм став резиденцією європейського зразка, де поєднувалися візантійська розкіш та готична архітектурна думка.

Головним викликом був геополітичний вибір. Після падіння Києва у 1240 році Данило був змушений поїхати до Орди (1245 р.). Цей візит був великим дипломатичним актом: він зберіг владу ціною формального визнання зверхності хана, але використав цей час для підготовки антимонгольського союзу. Данило розпочав переговори з Ватиканом про спільний хрестовий похід проти татар. Кульмінацією цієї стратегії стала коронація Данила у 1253 році в Дорогочині. Приймавши корону від Папи Інокентія IV, він офіційно проголосив створення Королівства Русь. Це був акт юридичного визнання суверенітету української держави на рівні з провідними монархіями Європи. Королівський титул Данила легітимізував його владу в очах західних сусідів і підкреслював, що Русь є частиною західної цивілізації, а не провінцією монгольського світу. Хоча очікувана допомога від Заходу не надійшла, Данило власними силами зміг організувати успішний опір Куремсі, ставши першим князем, який наніс татарам відкриту поразку на полі бою.

Держава Данила та його наступників була правовою спадкоємницею «Руської правди», проте з відчутним впливом магдебурзького права у містах. Соціальна структура була чітко ієрархічною:

- Княжа (Королівська) влада: Вершина системи, джерело закону та справедливості.
- Боярство: Поділялося на «великих бояр» (власників вотчин) та «двірських боїв» (служилу знать).
- Духовенство: Мало значний політичний вплив, особливо після заснування Галицької митрополії у 1303 році, що стало актом духовної незалежності від Константинополя, підконтрольного тоді іншим силам.
- Міщанство: Було багатонаціональним і активним, формуючи середній клас, що підтримував центральну владу.

Після смерті Данила у 1264 році держава під проводом його сина Лева I та внука Юрія I Львовича залишалася потужним суб'єктом. Юрій I навіть титулував себе «Королем Русі, князем Ладомирії», підкреслюючи стабільність та багатство краю («цвів багатством і миром»).

Історичне значення Галицько-Волинського королівства неможливо переоцінити. Це була друга велика форма української державності, яка:

- Забезпечила безперервність національного розвитку протягом півтора століття після занепаду Києва.
- Створила умови для формування української народності на основі синтезу православної традиції та європейських інститутів.

- Довела життєздатність української політичної еліти в умовах найжорсткішої світової кризи XIII сторіччя.
- Зберегла для майбутніх поколінь ідею державної самостійності, яка згодом надихала козацтво та діячів модерного національного відродження.

Навіть після згасання династії Романовичів у 1340-х роках, державні традиції Галичини та Волині не зникли, а трансформувалися у нові форми в межах Великого князівства Литовського, яке тривалий час функціонувало як «федерація» руських земель під гаслом «старого не змінюємо, нового не вводимо».

1.2.3. Монголо-татарська експансія: геополітичний злам та політична катастрофа Руської державності

На початку 20-х років XIII століття на східних кордонах Європи з'явився суб'єкт, чия воєнно-адміністративна машина не мала аналогів у середньовічному світі. Виникнення Монгольської держави під проводом Темуджина (Чінгіс-хана) ознаменувало створення централізованої мілітарної імперії, побудованої на засадах жорсткої дисципліни, десятитичної системи організації війська («Яси») та експансіоністської політичної доктрини. Підкоривши ресурси Північного Китаю, Сибіру та Середньої Азії, монголи акумулювали передові технології того часу (зокрема облогову техніку та порох), що зробило їхню експансію системною загрозою для всіх сталих державних утворень Євразії.

Битва на річці Калці (1223 р.): Криза коаліційної стратегії

Перший контакт руських політичних еліт із новою силою відбувся у 1222–1223 роках. Поява монгольських експедиційних корпусів під командуванням Субедея та Джебе у причорноморських степах призвела до розгрому половецьких ханів. Половецький хан Котян Сутоєвич, усвідомлюючи неможливість самостійного опору, звернувся до руських князів — своїх зятів та політичних союзників — із закликом до консолідації. З'їзд князів у Києві продемонстрував складність тогочасної політичної архітектури. Попри усвідомлення загрози, руські лідери не змогли подолати децентралізаційні тенденції. Було прийнято рішення про превентивний удар на чужій території. Головне зіткнення відбулося 31 травня 1223 року на річці Калці. Аналіз цієї поразки з точки зору державотворення виявляє наступні критичні вади тогочасного політичного устрою:

- Відсутність єдиного верховного командування: Кожен князь (Мстислав Удатний, Мстислав Київський, Данило Романович) очолював свій автономний полк, що унеможливлювало оперативне управління під час бою.
- Диссонанс інтересів: Коаліція складалася з суб'єктів, які ще вчора перебували у стані міжусобних конфліктів.
- Тактична невідповідність: Руські війська, звиклі до лінійної тактики, не змогли протистояти маневреній війні монголів.

Незважаючи на особистий героїзм волинського князя Данила та галицьких частин, панічний відступ половців спричинив дезорганізацію всього війська. Наслідки були катастрофічними: загибель значної частини політичної еліти (зокрема Мстислава Київського) суттєво послабила управлінський апарат руських земель напередодні вирішального етапу навали.

Батисьва навала: Руйнація державних інститутів (1237 – 1241 pp.)

Другий, системний етап монгольської експансії розпочався у 1237 році під проводом хана Батия. Це вже була не розвідувальна операція, а повномасштабне завоювання з метою інкорпорації територій до складу Улусу Джучі. Після спустошення Північно-Східної Русі, у 1239 році удар було спрямовано на Південну Русь. Падіння Переяслава та Чернігова у 1239 році означало ліквідацію двох потужних політичних центрів, які протягом століть виконували функцію щита Наддніпрянщини. Наступною ціллю став Київ — сакральний та політичний символ руської державності. На той момент містом володів Данило Романович, який призначив своїм намісником воєводу Дмитра. Це був важливий крок у зміцненні вертикалі влади: Данило прагнув централізувати управління ключовими містами через систему довірених намісників. Облога та штурм Києва (листопад – грудень 1240 р.) стали апогеєм мілітарного протистояння. Монголи застосували масовану атаку стінобійних машин («пороків»), що нівелювало переваги київських фортифікацій. Взяття міста та загибель останніх захисників у Десятинній церкві мали колосальні наслідки:

- Інституційний розрив: Київ перестав функціонувати як загальнодержавний координаційний центр.
- Демографічний удар: Знищення активного населення міст призвело до занепаду ремісничих корпорацій та купецтва.
- Символічна поразка: Пограбування Києва у 1240 році, за масштабами та наслідками, значно перевершило деструктивні дії Андрія Боголюбського 1169 року, оскільки воно супроводжувалося встановленням іноземної політичної зверхності.

Екзистенційний опір Галицько-Волинських земель

Після падіння Києва монгольські корпуси рушили на Галичину та Волинь. Тут вони зустріли новий тип оборони. Якщо Володимир, Ізяслав та Галич були зруйновані, то такі укріплені пункти, як Крем'янець та Данилів, продемонстрували ефективність нових фортифікаційних систем, розроблених Данилом Галицьким.

З державотворчої точки зору, цей період характеризується трансформацією зовнішньополітичного курсу руських земель. Прорив монголів через Карпати до Центральної Європи (Угорщини, Польщі, Чехії) та їхнє подальше відступлення у 1242 році були спричинені не лише внутрішньополітичною ситуацією в Каракорумі, а й виснажливим характером війни на руських теренах. Русь виконала функцію «геополітичного буфера», прийнявши на себе головний удар імперії кочівників, що врятувало західноєвропейську цивілізацію від тотального знищення, але законсервувало розвиток самої Русі.

Утворення Золотої Орди та встановлення васальної залежності

Заснування держави Золота Орда (Улусу Джучі) зі столицею в Сараї на Волзі ознаменувало початок тривалого періоду специфічної політичної залежності — золотоординського іґа. У контексті української державності цей період визначається наступними параметрами:

- Система ярликів: Князі втратили право на автономну легітимацію влади. Кожен правитель був зобов'язаний підтверджувати свій статус у ханській ставці, що робило їх інструментами волі завойовників.
- Фіскальний гніт (баскацтво): Введення поголовного перепису населення та виплати «виходу» (данини) вимивало капітал із руських земель, перешкоджаючи економічному відновленню.
- Політичний терор: Хани практикували фізичне знищення або залякування найбільш амбітних князів, перешкоджаючи будь-яким спробам консолідації земель.

Отже, монгольська навала стала головним деструктивним чинником, що перервав органічний розвиток Київської Русі. Проте вона не змогла повністю знищити державницький інстинкт, який зберігся та трансформувався у Галицько-Волинському королівстві, що обрало шлях активної дипломатії та мілітарного опору новій азійській деспотії.

*Тема 1.3. Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV – середина XVI ст.).
Виникнення козацтва*

1.3.1. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. Литовсько-Руська держава

Протягом XIV століття відбулася фундаментальна переформатизація геополітичного простору Східної Європи, внаслідок якої переважна більшість територій колишньої Київської держави — спочатку стратегічно важливі Берестейщина та Пінщина, а згодом Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київ та Поділля — були інкорпоровані до складу Великого князівства Литовського. Цей процес не був випадковим, він став результатом тривалої еволюції литовського етносу, який пройшов шлях від розрізнених племінних союзів до створення однієї з найпотужніших імперій середньовіччя. Довгий час литовські племена існували в стані політичної фрагментації, де кожна територіальна одиниця підпорядковувалася власному племінному князю, а відсутність значних природних багатств та ізольованість лісистими й болотистими ландшафтами робили ці землі малопривабливими для великих тогочасних завойовників. Проте обмеженість внутрішніх ресурсів спонукала литовців до активної зовнішньої експансії, яка спочатку мала форму грабіжницьких набігів на сусідів, але під тиском зовнішніх обставин трансформувалася у системне державне будівництво.

З початком XIII століття зовнішньополітична ситуація для литовських племен радикально загострилася. Безпосередня близькість агресивних

мілітарно-релігійних структур, таких як Лівонський, а згодом і Тевтонський ордени, створила екзистенційну загрозу для самого існування литовського етносу. У 1230 році Конрад Мазовецький санкціонував проникнення Тевтонського ордену в прибалтійські землі, що призвело до заснування Марієнбурга як стратегічного форпосту для наступу на Литву та Жемайтію. Об'єднання Тевтонського та Лівонського орденів у 1237 році посилювало ідеологічний та воєнний тиск, де під гаслом християнізації відбувалося систематичне політичне підкорення регіону. Крім німецького вектора, на литовські землі активно насадили руські князі, зокрема енергійний Роман Мстиславич та правителі Полоцька, що призводило до постійних прикордонних конфліктів. Опинившись у кільці ворогів, литовські племена були змушені консолідувати свої ресурси, що висунуло на історичну арену перших загальнодержавних лідерів — Мендовга та Довспрунка. Мендовг, пройшовши через горнило міжусобиць, зміг об'єднати навколо Гродна, Слоніма та Новгородка значні території Аукшайтії та Жемайтії. Його політичний прагматизм дозволив у 1251 році укласти союз із Прусією, прийняти хрещення за латинським обрядом та коронуватися як королем Литви, що де-юре ввело його державу до кола європейських монархій.

Новий етап консолідації та територіального зростання розпочався за Гедиміна (1316–1341 рр.), який заснував нову столицю Вільнюс і заклав основи імперської стратегії. Він приєднав Мінськ, Турово-Пінське князівство, Берестейщину та Волинь, причому ця експансія практично не зустрічала організованого опору з боку знесилених татарською навалою руських земель. Після смерті Гедиміна у 1341 році влада перейшла до Ольгерда, який виявився видатним політичним архітектором. Головним вектором його діяльності став південний та південно-східний напрям. У 1350-их роках Литовське князівство поширило свій суверенітет на більшу частину Чернігівщини та Новгород-Сіверщини, де утвердилися представники династії Гедиміновичів (брати Дмитро та Корибут). У 1360-их роках Ольгерд здійснив рішучий крок — захопив Київщину, призначивши київським князем свого сина Володимира, та підпорядкував Переяславщину. Встановлення литовського контролю над Києвом неминуче викликало конфлікт із Золотою Ордою, яка продовжувала вважати ці землі своїм улусом. Вирішальне зіткнення відбулося у 1363 році над річкою Сині Води, де Ольгерд завдав нищівної поразки татарським силам, що відкрило шлях до інкорпорації Поділля. Поділля, яке раніше входило до складу Галицько-Волинського князівства, після монгольської навали перебувало під безпосереднім фіскальним контролем татарських баскаків. З послабленням Орди литовські князі Коріятовичі — Юрій, Олександр та Костянтин — не лише поширили свою владу на цей регіон, а й фактично припинили сплату татарської данини, що стало ключовим моментом у відновленні економічного суверенітету краю. Вони розбудували мережу оборонних замків (Бакота, Смотрич, Кам'янець), що дозволило стабілізувати безпекову ситуацію. Литовська експансія мала унікальний характер: вона не виглядала як вороже нашествя, а сприймалася місцевим населенням як визволення від татарського деспотизму. Литовці не ламали місцевих соціальних структур, активно залучали руську

знать до державного управління та швидко потрапляли під культурний і мовний вплив своїх нових підданих. На кінець XIV ст. Велике князівство Литовське перетворилося на найбільшу державу Європи, де "руська" (українська та білоруська) складова була домінуючою за територією, населенням та культурним впливом.

Політична система ВКЛ базувалася на концентрації влади в руках Великого князя, але при цьому зберігала складну феодальну структуру західноєвропейського типу. Землеволодіння було жорстко пов'язане з обов'язковою військовою службою, що формувало міцний стан шляхти. Характерною рисою було поступове нівелювання удільної системи та перехід до прямого адміністративного управління через призначених намісників, хоча місцеве самоврядування в господарських питаннях тривалий час зберігалося. Правовий фундамент держави був зафіксований у Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.), які кодифікували феодальне право на основі синтезу місцевих традицій та новітніх юридичних норм. Швидке просування Литви на українські землі пояснювалося сукупністю факторів: інституційною слабкістю руських князівств після навали, відсутністю консолідованого опору, а також високим ступенем політичної адаптивності литовської еліти. Литовське панування стало для українських земель періодом "тихої інкорпорації", де за збереженням старого побуту відбувалося визрівання нових державних інститутів у складі Литовсько-Руської держави.

1.3.2. Завоювання Галичини Польщею. Поширення польсько-католицької експансії

Експансія Польського королівства на українські землі стала одним із найбільш тривалих та визначальних факторів, що радикально змінили вектор розвитку вітчизняної державності. Системний початок цьому процесу поклав король Казимир III Великий, чия політика була спрямована на перетворення Польщі на потужну регіональну державу за рахунок східних територій. Після смерті Данила Романовича у 1264 році та його брата Василька, Галицько-Волинське князівство, яке тривалий час було оплотом української державності, почало неухильно втрачати внутрішню стабільність. Феодальна роздробленість, виснажливі війни з сусідами та постійний тиск Орди призвели до поступової ерозії державних інститутів.

Династична криза досягла апогею у 1325 році, коли після смерті останніх прямих нащадків роду Романовичей — Андрія та Лева престол посів мазовецький князь Болеслав Тройденевич, який правив під іменем Юрія-Болеслава II. Його правління характеризувалося спробами маневрування між великими геополітичними гравцями, зокрема Литвою та Польщею. Проте внутрішня опозиція в особі галицького боярства, незадоволена централізаторськими амбіціями князя та його прозахідною орієнтацією, вдалася до радикальних заходів: у 1340 році Юрій-Болеслав II був отруєний. Цей акт став зручним приводом для негайного втручання польського короля Казимира, який здійснив блискавичний набіг на Львів, пограбувавши міську скарбницю та

вивізиши коронаційні регалії Данила Галицького, що мало символізувати кінець незалежності краю.

Проте інституційний спротив галицької еліти виявився потужнішим, ніж очікували в Кракові. Під проводом видатного боярина Дмитра Детка спалахнуло антипольське повстання, яке на деякий час відновило автономне управління Галичиною. Детко, де-факто ставши правителем («управителем Руської землі»), майстерно використовував суперечності між Польщею, Угорщиною та Литвою для збереження залишків суверенітету. Лише після його смерті у 1349 році, коли галицькі бояри почали відкрито орієнтуватися на Литву, Казимир розпочав масштабну війну, яка завершилася остаточним приєднанням Галичини та частини Волині до Польської корони.

Подальша доля цих земель вирішувалася через складні династичні угоди між польськими П'ястами та угорськими Анжу. Згідно з домовленостями, після смерті Казимира у 1370 році, який не залишив спадкоємців чоловічої статі, Галичина на короткий час перейшла під владу Людовіка Угорського. Угорське панування (1370 – 1387 рр.) характеризувалося намаганням перетворити Галичину на окреме королівство під зверхністю Буди, проте політичний вектор знову змінився у 1385 році. Завдяки шлюбу дочки Людовіка — Ядвіги з литовським князем Ягайлом, Галичина була остаточно інкорпорована до складу Польського королівства, втративши ознаки державної суб'єктності.

Державна політика Польщі на завойовних територіях була спрямована на повну інституційну та релігійну асиміляцію регіону. Важливим інструментом цього процесу стала католицька експансія. Вже у 1341 році Казимир III звернувся до папи Бенедикта XII з проханням звільнити його від зобов'язань перед православною громадою щодо збереження їхніх обрядів, що відкрило шлях до системного наступу на права православної церкви. Заснування у 1375 році католицького архієпископства у Львові стало інституційним фундаментом для колонізації місцевої еліти. Галицькі бояри, прагнучи зберегти свій соціальний статус та отримати привілеї, аналогічні польській шляхті, почали масово переходити в католицизм, що призводило до розмивання національної ідентичності керівного стану. Логічним завершенням цього процесу стала адміністративна реформа середини XV століття: автономний статус земель був ліквідований, а територія перетворена на звичайну польську провінцію — Руське воєводство.

Паралельно з цим відбувалася тектонічна зміна у відносинах між Польщею та Великим князівством Литовським. Обидві держави опинилися перед спільними загрозами: наступом Тевтонського ордену на півночі та зростаючою потужністю Московського князівства на сході. Литва, виснажена своєю величезною територіальною експансією, потребувала сильного союзника для збереження цілісності. Це призвело до підписання у 1385 році Кревської унії. Згідно з угодою, князь Ягайло ставав польським королем, зобов'язувався охрестити Литву за католицьким обрядом та «навік приєднати» (incorpore) литовські та українські землі до Польської Корони.

Кревська унія викликала потужну опозицію з боку литовської та української знаті, яка вбачала в ній загрозу своїм політичним правам. Лідером

спротиву став князь Вітовт, якому вдалося зберегти фактичну незалежність ВКЛ та зміцнити централізовану князівську владу. Навіть після Городельської унії 1413 року, яка обіцяла литовським боярам-католикам рівні права з поляками, процес реальної інтеграції йшов повільно через опір православної еліти. Проте після смерті Вітовта у 1430 році конфлікт між прихильниками унії (Сигізмунд) та її противниками (Свидригайло) набув форми відкритої громадянської війни. Перемога пропольської партії Сигізмунда стала початком системного обмеження прав українських магнатів та православної шляхти, що прискорило процес поглинання українських земель польською державно-політичною системою.

1.3.3. Формування українського козацтва. Козацтво як суспільно-політичний та військовий чинник українського національного поступу

У XV столітті на українські землі насунулася нова екзистенційна загроза, що кардинально змінила вектор соціально-політичного розвитку регіону. Золота Орда, підірвана внутрішніми міжусобицями та децентралізаційними процесами, розпалася на низку автономних утворень. На кримському півострові виникло Кримське ханство під проводом династії Гіреїв, яке згодом стало васалом Османської імперії. Це призвело до початку епохи перманентних спустошливих набігів на українське лісостепове прикордоння. Литовський уряд, попри спроби організувати оборону через відбудову київського замку та зміцнення прикордонних староств, виявився неспроможним забезпечити повну безпеку населення. У цей вакуум безпеки вступає нова соціальна верства — козацтво.

Етимологія терміну «козак» має тюркське походження і вперше фіксується у джерелах ще 1240 року. У половецькому словнику «Codex Cumanicus» (1303 р.) це поняття трактується як «страж», «вартовий» або «вільна людина». Інкорпорувавшись у слов'янське середовище, це слово набуло нового соціально-політичного змісту, позначаючи стан вільних людей, які поєднували господарську діяльність із професійним збройним захистом земель. Перші офіційні згадки про українських козаків у «Хроніці польській» Марціна Бельського (1489 р.) та грамоті Великого князя Литовського (1492 р.) свідчать про те, що наприкінці XV ст. козацтво вже було помітною мілітарною силою на південних рубежах.

Головними чинниками генези козацтва стали не лише воєнна загроза з боку Криму, а й наростаюче соціальне та національно-релігійне гноблення з боку польської шляхти та магнатів після укладення уній. Козацтво стало своєрідним соціальним клапаном: до нього вливалися селяни-втікачі, міщани та представники дрібної руської знаті, яка не отримала підтвердження шляхетських прав у новій політичній системі.

До середини XVI століття козацтво пройшло шлях від розрізнених промислових ватаг до структурованої військової організації. Ключовим етапом цього процесу стало будівництво січей — укріплених форпостів за

дніпровськими порогами. Першою такою інституцією стала Хортицька Січ (1553 – 1557 рр.), створена за ініціативи волинського князя Дмитра Вишневецького (Байди). Як черкаський і канівський староста, він зумів консолідувати козацькі сили, перетворивши їх на регулярне військо з міцною дисципліною та чіткою ієрархією. Дмитро Вишневецький став першим гетьманом, який надав козацькому руху державного спрямування. Побудова замку на Малій Хортиці була актом геополітичного значення: це був виклик одночасно Криму та Порті. Його діяльність, що включала морські походи на Іслам-Кермен та Очаків, продемонструвала наступальний потенціал козацтва. Загибель Вишневецького у Стамбулі у 1563 році та його незламність перед султаном Сулейманом Пишним створили потужний ідеологічний фундамент для подальшої боротьби. Наступні січі — Томаківська, Базавлуцька, Микитинська — стали не просто військовими базами, а зародками нової української державності.

Державотворча природа Запорозької Січі виявлялася в її унікальному політичному устрої, який сучасні дослідники характеризують як християнську мілітарну республіку. На Січі функціонувала досконала система прямого народовладдя:

- Загальна (Військова) Рада: Вищий законодавчий та контролюючий орган, де кожен козак мав право голосу. Рада вирішувала питання війни та миру, міжнародних відносин та обирала адміністрацію.
- Кіш Запорозької Січі: Виконавчий орган (уряд), до якого входили кошовий отаман (мав необмежену владу під час походів), військовий суддя, писар (керівник канцелярії) та обозний (командувач артилерії).
- Адміністративно-територіальний поділ: Поділ на курені та паланки забезпечував ефективне управління величезними територіями «Вольностей Війська Запорозького».

Військова організація козацтва у першій половині XVII ст. досягла рівня найкращих європейських армій. Козацька піхота вважалася неперевершеною завдяки майстерному володінню вогнепальною зброєю та використанню тактики «рухомого табору» з возів. Морські походи на «чайках», які сягали берегів Туреччини, змінили баланс сил у Чорноморському регіоні. Козацтво опанувало маневрену стратегію, яка випереджала тогочасні позиційні методи ведення війни в Європі.

Найважливішим історичним наслідком формування козацтва стало те, що воно взяло на себе функцію національного політичного проводу. В умовах, коли традиційна українська аристократія значною мірою полонізувалася та асимілювалася в межах Польської Корони, козацтво стало тією силою, що артикулювала національні, релігійні та політичні інтереси українського суспільства. Військо Запорозьке перетворилося на суб'єкт міжнародного права, з яким рахувалися провідні держави того часу, що згодом заклало фундамент для відновлення повноцінної української держави під час Хмельниччини.

Висновки до Розділу

Узагальнення матеріалу першого розділу дозволяє комплексно простежити еволюцію державотворчих процесів на землях сучасної України від їхніх найдавніших протодержавних витоків до моменту формування нової суспільно-політичної сили в особі козацтва. Аналіз цього тривалого історичного етапу унаочнює глибоку інституційну та культурну тяглість, яка зберігалася на нашій території попри зовнішні геополітичні виклики та зміну правлячих династій. Сформовані в цей період правові традиції, державні інститути та досвід автономного існування заклали міцний фундамент для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби, що дозволяє зробити такі ключові підсумки:

- Протодержавні витoki: Формування підвалин майбутньої державності на українських землях розпочалося ще в давнину через еволюцію перших археологічних культур (зокрема, Трипільської) та взаємодію з кочовими народами й античними містами-державами Північного Причорномор'я, що заклало передумови для ранньослов'янського етногенезу.
- Київська Русь як фундамент: Виникнення Руської держави (Київської Русі) у IX столітті стало поворотним моментом, що об'єднав східнослов'янські племена в межах потужної ранньосередньовічної імперії. Вона виступила першим етнополітичним та цивілізаційним фундаментом української державної традиції.
- Еволюція правової та політичної культури: Період розквіту Києва сформував унікальну систему управління (баланс між князівською владою, боярською радою та вічевою демократією), а поява «Руської Правди» кодифікувала тогочасне право, заклавши високі стандарти європейської правосвідомості.
- Закономірність роздробленості: Перехід Русі до етапу удільної (політичної) роздробленості був не свідченням тотального занепаду, а природним проявом розвитку тогочасного європейського феодалізму. Цей процес сприяв поліцентричному розвитку українських земель та піднесенню регіональних центрів.
- Галицько-Волинська спадкоємність: Після руйнування Києва монгольською навалою, Галицько-Волинське князівство (Королівство Руське) успішно перебрало на себе роль головного політичного, культурного та інституційного спадкоємця Русі, забезпечивши інтеграцію українських земель у західноєвропейський геополітичний простір.
- Литовсько-руський компроміс: Вхідження українських територій до складу Великого князівства Литовського відбувалося за принципом «старини не рушимо, новини не вводимо». Це дозволило зберегти місцеву руську еліту, мову, православну віру та адміністративні традиції, фактично трансформували державу на литовсько-руську.
- Люблінський злам та правовий захист: Люблінська унія 1569 року та включення українських земель до Корони Польської (Речі Посполитої) посилили релігійний та соціальний тиск. Водночас чинність Литовських

статутів стала тривалим інструментом юридичного захисту автономних прав та збереження правової самобутності української шляхти.

- Поява нової рушійної сили: Соціально-економічні трансформації та необхідність захисту від зовнішніх загроз наприкінці XV – у XVI ст. зумовили появу українського козацтва та Запорозької Січі. Козацтво швидко еволюціонувало від військово-промислового стану до провідного суб'єкта національно-політичного життя, готового взяти на себе місію відновлення власної державності.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Які найдавніші археологічні культури та етноси на території України залишили перші елементи протодержавної організації?

2. Назвіть основні теорії походження Київської Русі (Руської держави). У чому полягає сутність кожної з них?

3. Як Люблінська унія 1569 року змінила геополітичне, релігійне та правове становище українських земель? Охарактеризуйте наслідки включення українських територій до складу Корони Польської.

4. Прослідкуйте еволюцію козацтва: як воно трансформувалося з порубіжного військово-промислового прошарку (уходництва) в окремий самостійний політичний та військовий стан?

5. Як виникнення Запорозької Січі вплинуло на європейський геополітичний баланс сил у XVI столітті (у трикутнику відносин: Річ Посполита — Османська імперія/Кримське ханство — Московське царство)?

РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – XVIII СТ.)

*Тема 2.1. Національно-визвольний рух у другій половині XVI - середині XVII ст.
Держава Богдана Хмельницького*

2.1.1. Політико-правова трансформація українських земель: Люблінська інкорпорація (1569 р.), Берестейська церковна унія (1596 р.) та інституційні зусилля православної еліти

Люблінська унія 1569 року стала точкою радикальної трансформації української державності, фактично ліквідувавши рештки політичної автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського та перевівши їх у якісно іншу систему координат — до складу Польської Корони в межах Речі Посполитої. Цей процес не був добровільним актом рівноправного об'єднання, а став результатом гострої політичної боротьби та прямого тиску. Литва, виснажена багаторічною Лівонською війною з Московським царством, опинилася на межі втрати власного суверенітету, що дало польському уряду можливість висунути ультимативні умови об'єднання. Під час Люблінського сейму, коли литовська делегація на знак протесту проти польських умов залишила засідання, король Сигізмунд II Август вдався до безпрецедентного правового кроку: він видав низку універсалів про пряме включення Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини до складу Польського королівства. З точки зору державотворення, це означало миттєвий демонтаж литовського адміністративного апарату на цих землях та заміну його польською моделлю управління.

Для української елітарної верстви — князів та шляхти — Люблінська унія створила складну правову дилему. З одного боку, вони втрачали свою виняткову роль у межах Литовської держави, де руська мова та право були панівними. З іншого — польська сторона запропонувала їм «золоті вольності» коронної шляхти: право на безпосередню участь у виборах короля, участь у роботі загальнодержавного сейму та місцевих сеймиків, а також гарантії недоторканності особи та майна. Це призвело до того, що значна частина української знаті присягнула польському королю, що де-юре закріпило анексію українських територій. Проте, попри втрату політичної суб'єктності на рівні вищих державних інститутів, українські землі вперше за тривалий час були об'єднані в межах однієї державної структури. Ліквідація митних та

адміністративних кордонів між Волинню, Поділлям та Київщиною створила умови для формування єдиного економічного та соціального простору, що в перспективі стало підґрунтям для національної консолідації.

Однак інституційна інтеграція до складу Речі Посполитої супроводжувалася системним наступом на традиційний устрій. Замість колишніх князівств на українських землях були запроваджені польські адміністративні одиниці — воєводства (Руське, Волинське, Київське, Брацлавське, Белзьке, Подільське), керовані призначеними королем воєводами та кастелянами. Це означало остаточне нівелювання залишків удільної системи, яка тягнулася ще з часів Київської Русі. Одночасно розпочався процес інтенсивної полонізації вищих верств суспільства. Отримання політичних прав у Речі Посполитій було нерозривно пов'язане із прийняттям католицизму та переходом на польську мову в офіційному спілкуванні та політичній діяльності. Це призвело до того, що український народ поступово втрачав свій «політичний дах» — власну аристократію, яка протягом століть виконувала роль репрезентанта національних інтересів.

Другим потужним інструментом інтеграції та одночасно деструкції національної самобутності стала Берестейська церковна унія 1596 року. Якщо Люблінська унія об'єднала держави, то Берестейська мала на меті об'єднати церкви, підпорядкувавши Київську православну митрополію Папі Римському. З позиції польського державного інтересу, релігійна уніфікація була необхідною для стабілізації внутрішньополітичної ситуації та остаточного відриву українських земель від впливу Константинополя та претензій Москви на роль «Третього Риму». Проте реалізація цієї ідеї через кулуарні домовленості частини єпископату та короля спричинила глибоку інституційну кризу. На соборах у Бересті православна церква розкололася: виникла греко-католицька (уніатська) церква, яка визнала верховенство Риму, і залишилася православна церква, яку королівський універсал від 15 грудня 1596 року фактично поставив поза законом. Православним було заборонено займати державні посади, їхні храми та маєтки передавалися уніатам. Це перетворило релігійне питання на потужний політичний чинник: боротьба за відновлення прав православної церкви стала формою боротьби за політичне самовизначення українців.

У центрі цього бурхливого процесу стояв князь Василь-Костянтин Острозький (1526 – 1608 рр.) — політичний діяч такого масштабу, що його вплив часто порівнювали з королівським. Будучи найбільшим землевласником Східної Європи, він утримував у своїх руках колосальний фінансовий та військовий ресурс. Його державницька стратегія базувалася на ідеї збереження автономії українських земель через розвиток освіти та культури як фундаменту політичного опору. Заснування Острозької академії було не просто меценатством, а далекоглядною державотворчою програмою: Острозький розумів, що без власної інтелектуальної еліти, здатної на рівних дискутувати на сеймах та в судах, українські землі будуть приречені на повну асиміляцію.

Князь Острозький намагався висунути альтернативний проект унії, який базувався на принципах «артикулів» — умов, що гарантували б рівноправність православ'я, збереження східного обряду та автономію церкви. Коли ж унія

відбулася на засадах підпорядкування та дискримінації, він очолив опозиційний рух, ставши сполучною ланкою між старою князівською аристократією та новою висхідною силою — козацтвом. Його резиденція в Острозі стала осередком, де готувалися кадри для майбутнього державного відродження, а видана за його підтримки «Острозька біблія» стала символом ідеологічної незламності православного світу. Постать Острозького є символом перехідної доби: він був останнім представником великої руської знаті, яка намагалася втримати українську справу в межах легітимних правових рамок Речі Посполитої, перш ніж ця боротьба перейшла у фазу відкритих збройних війн.

2.1.2. Військово-політичне самовизначення козацтва: перші спроби виборення станової та територіальної автономії наприкінці XVI ст.

Кінець XVI століття став для українських земель періодом тектонічних соціально-політичних зрушень. Козацтво, яке до цього часу сприймалося урядом Речі Посполитої виключно як допоміжний мілітарний ресурс для захисту кордонів, почало стрімко еволюціонувати у самодостатній політичний стан із власними державницькими амбіціями. Перші масштабні збройні конфлікти, відомі як козацькі війни, не були просто стихійними бунтами незадоволених мас; вони стали формою силового протесту проти Люблінської уніфікації та наступу польського правового і релігійного ладу на традиційні права руського населення.

Першим керівником цих великих козацько-селянських повстань став Криштоф Косинський, постать якого символізує перехід дрібної православної шляхти до лав козацького активу. Походячи з Підляшшя та маючи шляхетське коріння, Косинський тривалий час перебував на Запорозжжі, де здобув авторитет як досвідчений військовий стратег. Формальним приводом до виступу стала майнова суперечка: за заслуги перед Короною Косинський отримав у власність маєток і землю, проте впливовий князь Януш Острозький, будучи білоцерківським старостою, заблокував це рішення, використовуючи своє монопольне становище в регіоні. Цей приватний конфлікт став іскрою, що розпалила вогонь загальнонародного повстання 1591 – 1593 років, оскільки відображав загальну проблему свавілля магнатів та незахищеності дрібної шляхти й козацтва перед обличчям польської адміністрації.

Військо Косинського, яке швидко зросло до п'яти тисяч бійців, стало унікальним соціальним сплавом: до його складу входили запорожці, реєстрові козаки, незадоволена шляхетська челядь та селяни-втікачі. Оволодіння Білою Церквою у грудні 1591 року, захоплення артилерії в Богуславі, Трипільлі та Переяславі продемонстрували високий рівень організації повстання. Важливим політичним актом стало обрання Косинського гетьманом Війська Запорозького, що надало його діям легітимності в очах українського суспільства. Захоплення Київського замку восени 1592 року стало прямим викликом центральній владі, змусивши короля Сигізмунда III оголосити збір посполитого рушення. Вирішальна битва під П'яткою у лютому 1593 року між козаками та військом

князя Костянтина Острозького відбувалася в екстремальних зимових умовах. Попри тактичну нічию та подальші переговори, Косинський не полишив намірів продовжувати боротьбу. Його звернення за допомогою до Московії свідчило про спробу вивести конфлікт на міжнародний рівень, шукаючи зовнішніх союзників для протистояння Речі Посполитій. Підступне вбивство Косинського у Черкасах у травні 1593 року за наказом Олександра Вишневецького лише тимчасово загасило полум'я спротиву, продемонструвавши неможливість розв'язання конфлікту мирним шляхом.

Новий етап боротьби (1594 – 1596 рр.) пов'язаний з ім'ям Северина Наливайка, особистість якого стала втіленням козацького патріотизму та інтелектуальної зрілості. Наливайко, здобувши освіту в Острозі та пройшовши школу військової майстерності на Запорозжжі, був не лише «славнозвісним пушкарем», а й людиною з глибоким політичним мисленням. Його служба сотником у надвірному війську князя Острозького дозволила йому вивчити слабкі місця польської воєнної машини. Перейшовши на бік повсталого народу, він зумів об'єднати навколо себе найбільш радикальні та боєздатні елементи.

Політична стратегія Наливайка була значно масштабнішою за плани Косинського. Він прагнув не просто захисту станових прав, а фактичного виокремлення козацьких територій у спеціальний адміністративний статус. Участь Наливайка та гетьмана Григорія Лободи у антиосманських походах на Дунай під егідою Австрії у 1594 році підняла престиж козацтва на загальноєвропейську арену. Повернувшись в Україну, повстанці розгорнули широку експансію на Волинь та в Білорусь, визволяючи міста Брацлав, Луцьк, Могильов та Бобруйськ. Військові успіхи Наливайка та Матвія Шаули створили реальну загрозу для польсько-литовського панування, змусивши уряд кинути на придушення руху добірні сили під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського.

Кульмінацією війни стала облога під Лубнами на річці Солониці у 1596 році. Козацький табір, у якому перебували не лише воїни, а й тисячі жінок, дітей та поранених, став місцем трагічної розв'язки. Двотижнева облога в умовах спеки, браку води та продовольства, постійного артилерійського обстрілу призвела до внутрішнього розколу. Зрада частини старшини, яка сподівалася виторгнути собі життя ціною видачі лідерів, стала фатальною. Попри обіцянки Жолкевського зберегти життя тим, хто складе зброю, польське військо вчинило криваву бійню над беззбройними повстанцями. Цей акт нечуваної жорстокості мав на меті залякати українське суспільство та назавжди стерти козацтво з політичної карти.

Наслідки козацьких війн кінця XVI століття були неоднозначними, але визначальними для майбутнього. З одного боку, польський сейм наклав на козаків «баніцію» (оголошення поза законом) та конфіскував їхні маєтки, намагаючись повністю ліквідувати цей стан. Публічна страта Северина Наливайка у Варшаві у 1597 році мала символізувати остаточну перемогу польського ладу. З іншого боку, ці війни засвідчили неспроможність Речі Посполитої інтегрувати українське суспільство на засадах рівноправності. Козацтво остаточно оформилося як провідна політична сила, яка відтепер

виступала захисником не лише своїх прав, а й православної віри та національної самобутності. Поразка під Солоницею не стала кінцем руху; вона лише перевела його у фазу внутрішньої мобілізації, підготувавши ґрунт для наступних виступів XVII століття. Козацтво продемонструвало здатність до створення власного адміністративного апарату, ведення міжнародних переговорів та формування ідеології спротиву, що стало фундаментом для майбутньої держави Богдана Хмельницького.

2.1.3. Доба легітимізації та геополітичного утвердження козацтва: військово-дипломатична система Петра Конашевича-Сагайдачного

Епоха перших двох десятиліть XVII століття в історії України нерозривно пов'язана з інтелектуальним та мілітарним лідерством Петра Конашевича-Сагайдачного. Його постать в українській історіографії справедливо вважається найбільш масштабною та значущою до появи Богдана Хмельницького. Вихований у стінах Острозької академії, Сагайдачний привніс у козацьке середовище не лише високу освіченість, а й стратегічне мислення державного рівня, що дозволило йому трансформувати Запорозьке Військо з бунтівного стану в легітимну політичну силу, здатну диктувати волю монархам.

Сагайдачний очолив козацтво у критичний момент, коли польський уряд, наляканий кривавими війнами кінця XVI століття, намагався максимально обмежити козацькі права та приборкати запорозьку стихію. Виявивши надзвичайний дипломатичний хист, гетьман відмовився від стратегії лобового зіткнення з Варшавою. Замість цього він обрав шлях «реальної політики», балансуючи між інтересами Корони та Січі. Його головним інструментом у цьому діалозі стала реформована армія. Сагайдачний провів глибоку військову реформу, перетворивши розрізнені козацькі ватаги на регулярне військо з жорсткою дисципліною, сучасною логістикою та чіткою структурою управління. За його правління чисельність боєздатного українського війська зросла до вражаючих 50 тисяч чоловік, що робило його однією з найпотужніших армій тогочасної Європи.

Особливе місце в стратегії Сагайдачного посідала боротьба проти османсько-татарської експансії. Він розробив концепцію превентивної війни, яка передбачала перенесення бойових дій на територію ворога. Козацький флот на чолі з гетьманом опанував тактику одночасних ударів по ключових стратегічних вузлах Османської імперії. Друге десятиліття XVII ст. стало періодом беззаперечного панування запорожців на Чорному морі. Взяття Синопа (1614 р.), зухвалі атаки на порти Стамбула (1615 р.) та епічний штурм Кафи (1616 р.) — найбільшого ринку работоргівлі — не лише підірвали економічну могутність турків, а й надали козакам статусу головних захисників християнського світу. Визволення тисяч невільників під час цих походів стало потужним чинником зростання національної самосвідомості.

Геополітична суб'єктність Сагайдачного яскраво проявилася під час походу на Москву у 1618 році. На заклик польського уряду 20-тисячне козацьке військо здійснило блискавичний рейд, розгромивши московські сили Пожарського та

Волконського і підійшовши до стін Кремля. Проте рішення гетьмана зупинити штурм у вирішальний момент свідчить про його глибоке розуміння балансу сил. Зміцнення Речі Посполитої через повне поглинання Московії не відповідало довгостроковим інтересам України, адже ослабла Москва могла бути використана як противага Варшаві в майбутніх політичних розкладах. Це був крок не військового, а великого дипломата.

1620 рік став роком видатних політичних акцій, які де-факто започаткували процес відновлення української державності через інституційний захист культури та релігії. Вступ Сагайдачного разом з усім Військом Запорозьким до Київського (Богоявленського) братства був актом безпрецедентного значення. Гетьман свідомо поставив збройну силу на захист інтелектуального та духовного капіталу нації. Цей крок «гуманізував зброю», перетворивши козацтво на політичного опікуна української освіти. Вершиною цієї стратегії стало відновлення православної ієрархії. За активної підтримки Сагайдачного патріарх Теофан висвятив митрополита Іова Борецького та єпископів, що ліквідувало наслідки Берестейського розколу. Коли польський уряд оголосив православних ієрархів «державними злочинцями», Сагайдачний відповів демонстрацією військової сили, змусивши Корону змиритися з цим фактом.

Хотинська війна 1620–1621 років стала фінальним акордом діяльності гетьмана. Коли 150-тисячна армія султана Османа II загрожувала самому існуванню Речі Посполитої, лише козацька допомога врятувала державу від краху. Сагайдачний погодився на участь у війні лише за умови офіційного визнання прав козацтва та православної церкви. На полі бою під Хотиним він продемонстрував перевагу наступальної тактики концентрованого удару над пасивною обороною європейського зразка. Його знамениті нічні рейди, що знищили чверть ворожої армії, та запровадження залпового мушкетного вогню з мінімальної відстані призвели до повної деморалізації турецького війська. Втрата турками 80 тисяч солдатів змусила Порту підписати мир. Попри те, що польський уряд згодом вчинив невдячно, намагаючись знову обмежити козаків після перемоги, Хотин назавжди зафіксував за козацтвом статус рятівників Європи.

Смерть Сагайдачного 10 квітня 1622 року від рани, отриманої під Хотиним, стала великою втратою для нації. Проте він залишив по собі не лише славу переможця, а й цілісну державотворчу концепцію. Сагайдачний довів, що українська автономія можлива лише через поєднання міцної армії з високою культурою та правовою легітимністю. Його спадщина стала тим фундаментом, на якому через чверть століття Богдан Хмельницький розбудував повноцінну Гетьманську державу. Як зазначав Дмитро Яворницький, Сагайдачний — це унікальна постать, яка зуміла перетворити козацьку енергію на конструктивну державну силу.

2.1.4. Криза козацько-шляхетського співіснування та інституційний демонтаж автономії (20 – 30-ті роки XVII ст.)

Третя та четверта декади XVII століття в історії України позначені безпрецедентним загостренням соціально-політичної боротьби, яка вивела національно-визвольний рух на якісно новий рівень. Цей період став часом глибокої кризи легітимності польської влади на українських землях, оскільки існуюча державно-правова система Речі Посполитої виявилася неспроможною інтегрувати козацтво як повноправний політичний стан. Головним каталізатором соціального вибуху стала вопіюча невідповідність між реальним внеском козацтва у захист держави (зокрема під Хотиним 1621 року) та офіційним статусом, який нав'язувала Варшава. Одразу після Хотинської перемоги польський уряд видав директиву про скорочення козацького реєстру до критичного мінімуму — 3000 чоловік. Це означало, що понад 37 тисяч загартованих у боях воїнів мали бути позбавлені лицарських прав і примусово повернуті до кріпосного стану під юрисдикцію магнатів.

Додатковим фактором дестабілізації стало закінчення терміну «слобод» — пільгових років, протягом яких селяни-колоністи, залучені магнатами до освоєння степового прикордоння, були звільнені від податків. Початок масового впровадження панщини на землях, які селяни вважали своїми за правом першопоселенців, призвів до змикання інтересів козацтва та селянства. Таким чином, повстання цього періоду втратили характер локальних бунтів і перетворилися на фронтальний наступ проти колоніальної політики Корони. Географія спротиву охопила ключові стратегічні регіони: Київщину, Черкащину, Поділля та Волинь, де козацькі ватажки діяли не просто як польові командири, а як репрезентанти волі українського народу.

Першим масштабним актом цієї драми стало повстання під проводом Марка Жмайла у 1625 році. Воно завершилося Куруківською угодою, яка, хоч і збільшила реєстр до 6 тисяч, фактично закріпила спроби уряду розділити козацтво на «легальне» та «нелегальне». Наступним етапом став рух Тараса Трясила (Федоровича) у 1630 році. Повстання Трясила продемонструвало зростаючу військову майстерність козаків, символом якої стала легендарна «Тарасова ніч» під Переяславом. Знищення «Золотої роти» — елітного шляхетського підрозділу, що складався з представників найзнатніших родин Польщі — стало потужним психологічним ударом по престижу Корони та надихнуло майбутні покоління, зокрема знайшовши відображення у творчості Тараса Шевченка.

Проте польська влада замість політичного діалогу обрала шлях посилення репресій та військово-технічного контролю. У 1635 році на Дніпрі було збудовано фортецю Кодак, яка мала перекрити зв'язок між «жилою» Україною та Запорозжям, ізолюючи Січ як центр революційної енергії. Зруйнування цієї фортеці загоном Івана Сулими того ж року показало, що козацтво не змириться з інституційними обмеженнями своєї свободи. Подальші виступи Павла Бута (Павлюка) у 1637 році, Якова Острянина та Дмитра Гуні у 1638 році характеризувалися запеклими боями, як-от під Кумейками та Жовнином. Козаки

демонстрували дива героїзму та витончену оборонну тактику, проте сили були нерівними. Польська армія, підтримана державним апаратом та ресурсами магнатів, зуміла придушити ці виступи, що призвело до ухвалення одного з найбільш дискримінаційних актів у польсько-українських відносинах.

У лютому 1638 року Сейм затвердив «Ординацію Війська Запорозького», яка стала фактичним актом політичної капітуляції козацьких прав. Згідно з цим документом:

- Реєстр жорстко обмежувався 6 тисячами чоловік без права на розширення.
- Ліквідовувалася виборність козацької старшини; натомість запроваджувалася посада «старшого комісара», якого призначав Сейм виключно з числа польської шляхти.
- Полковники та осавули також мали бути лише шляхтичами.
- Будь-який вихід на Січ без спеціального дозволу карався смертю.
- Запроваджувалася колективна відповідальність за «неслухняність», а міщанам під страхом суворих санкцій заборонялося вступати в родинні зв'язки з козаками.

Відбудова Кодака та впровадження «Ординації» мали на меті перетворити козацтво на безсловесний інструмент прикордонної служби, позбавлений національного духу та самоврядування. Поразка повстань зумовила настання так званого десятиліття «золотого спокою» (1638 – 1647 рр.). Для польської шляхти це був час ілюзорного тріумфу, коли здавалося, що «козацьке питання» вирішене назавжди. Проте насправді це був період внутрішньої акумуляції сил та переосмислення стратегії. Поразки 20 – 30-х років навчили козацьку еліту головному: стихійні, локальні виступи не принесуть успіху. Для перемоги потрібна була загальнонаціональна консолідація, чітка державницька ідея та лідер, здатний об'єднати всі верстви населення.

Аналіз причин поразок свідчить, що повстанцям бракувало єдиного політичного центру та наступальної стратегії, яка б охоплювала всю територію України. Тактика переважно оборонного характеру дозволяла полякам виснажувати сили козаків по частинах. Проте досвід, здобутий у цих боях, став фундаментом, на якому Богдан Хмельницький згодом вибудував свою армію та державний апарат. «Золотий спокій» став затишшям перед бурею, яка назавжди змінила карту Східної Європи, довівши, що інституційне насильство та «Ординації» неспроможні зупинити процес формування нації, яка усвідомила своє право на державність.

2.1.5. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Утворення козацько-гетьманської держави

Національно-визвольна війна українського народу, що розпочалася у 1648 році, стала не просто масштабним збройним виступом проти соціального гніту, а повноцінною державотворчою революцією, яка кардинально змінила політичну карту Східної Європи. На відміну від повстань попередніх

десятиліть, цей рух мав чітко окреслену мету — повну деокупацію українських земель та створення суверенного державного організму. Головним архітектором цієї трансформації виступив Богдан Хмельницький. Його постать поєднала в собі досвідченого військового стратега, глибоко освіченого дипломата та харизматичного національного лідера. Хмельницький, який отримав класичну єзуїтську освіту, володів латиною та кількома іноземними мовами, зумів підняти українське питання з рівня внутрішньої проблеми Речі Посполитої на рівень суб'єкта міжнародної політики.

Військовий геній Хмельницького проявився вже в перші місяці війни. Він радикально реформував козацьке військо, перетворивши його з оборонної сили на потужний наступальний інструмент. Гетьман першим у козацькій історії почав масовано використовувати татарську кінноту для нейтралізації польської кавалерії, що дозволило йому перехопити ініціативу на полі бою. Блискучі перемоги 1648 року під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями не лише знищили коронні війська, а й призвели до фактичного розпаду польської адміністрації на значній частині України. Хмельницький запровадив нові роди військ — професійну артилерію та високомобільну кінноту, а його тактика обхідних маневрів та ударів з флангів стала зразком військового мистецтва раннього модерну.

Процес інституційного оформлення держави пройшов через горнило складних дипломатичних угод. Зборівська угода 1649 року, укладена після тріумфу під Зборовом, стала першим міжнародним актом, що офіційно визнавав існування автономної козацької території у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Попри те, що Хмельницький був змушений піти на компроміс через зраду кримського хана Іслам-Гірея III, угода де-юре легалізувала 40-тисячний козацький реєстр та козацьке самоврядування. Це був фундамент, на якому почала розбудовуватися державна піраміда. Проте справжнім випробуванням на життєздатність стала Берестецька битва 1651 року. Попри поразку і вимушену Білоцерківську угоду, яка скоротила територію держави до одного Київського воєводства, український дух не був зламаний. Унікальна операція Івана Богуна з виведення 90-тисячної армії з облоги під Берестечком продемонструвала світові, що українська держава має колосальний мобілізаційний ресурс та волю до опору.

Реванш під Батогом у травні 1652 року став «українським Каннами». Розгром польської армії, де загинула еліта польського гусарства, призвів до негайного відновлення дії Зборівської угоди та остаточного утвердження національної адміністрації. Саме після Батога козацька держава — Гетьманщина — почала функціонувати як зрілий політичний організм. Хмельницький зосередив у своїх руках майже абсолютну владу, що було необхідним в умовах безперервної війни. Гетьманська столиця Чигирин стала центром прийняття стратегічних рішень. Державний апарат базувався на полково-сотенному устрої, де територіальні одиниці (полки) були водночас і адміністративними центрами. Полковники виконували функції сучасних губернаторів: вони керували військом на своїй території, збирали податки, здійснювали судочинство та відповідали за правопорядок.

Економічна основа держави Хмельницького базувалася на принципі націоналізації колишніх королівщин та шляхетських маєтностей. Весь земельний фонд перейшов у розпорядження Війська Запорозького. Гетьман фактично скасував кріпацтво, замінивши його особистою свободою селян за умови виконання ними державних повинностей. Важливою інституцією став Військовий скарб — прообраз міністерства фінансів. Наповнення скарбу відбувалося за рахунок розгалуженої системи мит (індукта — податок на ввіз, евекта — на вивіз товарів), оренди млинів, винокурень та прямих податків з ярмарків. Є свідчення про спроби Хмельницького карбувати власну монету, що є вищою ознакою державного суверенітету.

Дипломатія Хмельницького була спрямована на пошук широкої антипольської коаліції. У Чигирині одночасно перебували посольства від Османської імперії, Швеції, Трансільванії, Московії та Венеції. Проте стратегічна ситуація вимагала надійного союзника, який міг би надати пряму військову допомогу. У 1654 році Хмельницький пішов на укладання союзу з Московським царством. Переяславська рада та подальші «Березневі статті» 1654 року стали однією з найбільш дискусійних сторінок нашої історії. Гетьман розглядав цей договір як тимчасову військову конфедерацію.

Згідно з Березневими статтями:

- Україна зберігала республіканську форму правління та право вибору власного гетьмана.
- Підтверджувалися права та вольності всіх станів українського суспільства.
- Встановлювався 60-тисячний козацький реєстр.
- Гетьман мав право на незалежну зовнішню політику (за винятком відносин з Річчю Посполитою та Туреччиною).
- Зберігалася повна автономія фінансової та судової систем.

Однак московська сторона з самого початку трактувала ці домовленості як акт підкорення. Відмова московських послів присягати від імені царя на Переяславській раді стала першим сигналом майбутньої експансії. Вже у 1656 році Москва пішла на відверту зраду, уклавши з Польщею Віленське перемир'я за спиною України. Це змусило Хмельницького до радикальної зміни зовнішньополітичного курсу. Він розпочав створення нової коаліції у складі Швеції, Трансільванії, Бранденбургу та Литви. Метою цієї «великої гри» було повне розчленування Речі Посполитої та об'єднання всіх українських етнічних територій — від Перемишля до Путивля у межах незалежної держави.

В останні роки свого життя Хмельницький діяв як самостійний монарх. Його розвідка та контррозвідка були найкращими в Європі; він знав про плани польського короля та московського царя раніше, ніж їх встигали записати канцеляристи. Ефективність козацької адміністрації дозволяла за лічені дні мобілізувати величезні ресурси. Проте фізичне виснаження та внутрішні суперечності між старшиною почали підточувати фундамент держави. Смерть Богдана Хмельницького 27 липня 1657 року стала не просто біологічним фактом, а геополітичною катастрофою для України. Не завершивши процес об'єднання західноукраїнських земель та не забезпечивши надійної спадковості

влади, гетьман залишив по собі країну в стані хиткої рівноваги. Проте значення держави Хмельницького неможливо переоцінити. Він створив прецедент успішного державотворення на землях, які століттями вважалися лише колоніальною околицею. Гетьманщина стала інституційним втіленням української нації, її звичаїв, права та волі. Створені Хмельницьким органи управління, фінансова система та військовий устрій проіснували ще понад століття, ставши тим фундаментом, на якому базується вся сучасна українська державна традиція. Він довів, що українська нація — це не лише мова та культура, а насамперед політична суб'єктність, здатна на рівних розмовляти з найпотужнішими імперіями світу.

Тема 2.2. Козацьке державотворення та становище українських земель у 2-й половині XVII-XVIII ст.

2.2.1. Україна після Б.Хмельницького. Руїна

Смерть Богдана Хмельницького у 1657 році стала не просто біологічним фактом, а глибоким геополітичним потрясінням для молодого козацької держави. Фундамент національної державності залишався незавершеним, а соціальні та політичні суперечності всередині суспільства досягли критичної межі. Україна перетворилася на арену запеклого протистояння між потужними силами — Росією, Польщею, Туреччиною та Кримом, кожна з яких прагнула перетворити українські землі на власного васала або буферну зону.

Першим викликом для Гетьманщини стала криза престолонаслідування. Спроба реалізувати ідею спадкової влади через 16-річного Юрія Хмельницького виявилася передчасною. Вже восени 1657 року старшинська рада обрала гетьманом Генерального писаря Івана Виговського. Людина високої європейської культури, випускник Києво-Могилянської колегії та досвідчений адміністратор, Виговський бачив Україну як повноправного суб'єкта європейської політики. Проте його орієнтація на шляхетські цінності та спроби обмежити вплив козацької низової «черні» викликали гостру опозицію. Підтримані Москвою запорожці на чолі з Я. Барабашем та полтавський полковник М. Пушкар розв'язали братовбивчу війну. Придушення цього повстання у червні 1658 року вартувало Україні 50 тисяч життів, що стало першим актом кривавої Руїни. Розуміючи неминучість розриву з Москвою, Виговський пішов на укладання Гадяцького договору (1658 р.). Це був унікальний державно-правовий проект, згідно з яким Україна під назвою «Велике Князівство Руське» мала стати третім рівноправним членом Речі Посполитої поряд із Польщею та Литвою. Договір передбачав власну армію (40 тис. осіб), законодавчі збори, скасування унії та відкриття університетів. Однак польський сейм під час ратифікації вихолостив саму суть автономії, а українське суспільство, втомлене від польського панування, не сприйняло цей союз. Відповіддю Москви стала масштабна військова інтервенція. У червні 1659 року відбулася знаменита Конотопська битва. Завдяки блискучій тактиці Виговського та допомозі татар, 100-тисячна російська армія зазнала нищівної

поразки. Попри цей тріумф, внутрішня анархія змусила Виговського зректися булави, що відкрило шлях до влади Юрію Хмельницькому. Гетьманування Юрія (1659–1663 рр.) позначилося остаточною втратою стратегічної ініціативи. Під тиском російських залог він підписав Переяславські статті 1659 року, які фальсифікували договір 1654 року, перетворюючи Україну на безправну провінцію. Згодом, опинившись у польському оточенні під Чудновом у 1660 році, Юрій перейшов на бік Речі Посполитої, підписавши Слободищенський трактат. Це призвело до остаточного розколу держави: Лівобережжя залишилося під Москвою, а Правобережжя — під Польщею.

Період 1663 року став точкою невороття. На Лівобережжі після сумнозвісної Чорної ради під Ніжином до влади прийшов популіст Іван Брюховецький, який заради боярського титулу підписав «Московські статті» (1665 р.), передавши збір податків до царських воєвод. На Правобережжі гетьманував Павло Тетеря, який бачив Україну лише частиною польської корони. Причинами цього хаосу стали не лише зовнішня агресія, а й «самоїдство» козацької еліти, де кожен полковник прагнув власної вигоди.

Надією на порятунок став гетьман Петро Дорошенко (1665 – 1676 рр.). Справжній патріот і вихованець школи Б. Хмельницького, він поставив за мету об'єднання України. Однак у 1667 році Росія та Польща уклали Андрусівське перемир'я, цинічно поділивши українські землі по Дніпру. Прагнучи вирватися з цих лещат, Дорошенко прийняв протекторат Туреччини. У 1668 році йому на короткий час вдалося об'єднати обидва береги Дніпра, ставши гетьманом усієї України. Проте тиск Москви на лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного та наступи поляків знову розірвали єдність.

Епоха Руїни перетворила Правобережжя на пустку. Турецько-польські війни, походи гетьмана Івана Самойловича та насильницьке переселення людей («Великий згін») призвели до того, що колись квітучі землі Черкащини та Київщини стали безлюдними. Бахчисарайський мир 1681 року та «Вічний мир» 1686 року офіційно узаконили статус пустки для значних територій України та остаточно закріпили поділ нації. Юрій Хмельницький, якого турки намагалися використати як «князя українського» під час Чигиринських походів, закінчив своє життя на пласі, що стало символічним завершенням династії великого Богдана.

Паралельно з політичною руїною відбувалася руйнація духовної незалежності. Після 1657 року українська церква перебувала у глибокій кризі. Московська держава роками готувала ґрунт для підпорядкування Київської митрополії. У 1685 році, через маніпуляції та тиск, митрополитом було обрано Гедєона (Святополка-Четвертинського), який прийняв висвячення у Москві. У 1686 році патріарх Діонісій за «подарунки» від Москви передав Київську митрополію під юрисдикцію Московського патріархату. Це означало втрату інтелектуальної та духовної автономії України, перетворення київської традиції на інструмент імперської політики.

Підводячи підсумки Руїни, можна сказати словами літописця С. Величка: козаки «самі себе звоювали». Внутрішня незгода, відсутність єдиної державної ідеї та втручання сусідів перетворили Україну на об'єкт міжнародних торгів.

Проте навіть у цьому попелі збереглися паростки державності на Лівобережжі, які згодом спробував відродити Іван Мазепа. Руїна стала суворим уроком: держава без внутрішньої єдності приречена стати здобиччю імперій.

2.2.2. Доба гетьмана Івана Мазепи (1687 – 1709 рр.)

Епоха Івана Мазепи стала періодом останнього великого злету і водночас трагічного надлому козацької державності XVII–XVIII століть. Мазепа, який очолював Гетьманщину протягом двадцяти двох років, був людиною унікального гарту та європейського виховання. Нащадок давнього шляхетського роду, він отримав блискучу освіту в Києво-Могилянській колегії та єзуїтських школах Європи, володів багатьма мовами та мав досвід дипломатичної служби при дворі польського короля Яна Казимира. Його політична кар'єра пройшла через найвищі щаблі козацької адміністрації: від начальника охорони Петра Дорошенка до генерального осавула Івана Самойловича. Ставши гетьманом у 1687 році, Мазепа спочатку обрав стратегію лояльності до Москви, вбачаючи у союзі з царем можливість стабілізувати внутрішнє життя України та зміцнити становище козацької еліти як провідної верстви держави.

Внутрішня політика Мазепи була спрямована на витворення станової держави західноєвропейського типу. Гетьман послідовно підтримував старшину, наділяючи її земельними маєтками та зміцнюючи її юридичні права. Це був свідомий крок до створення аристократичного прошарку, який мав стати хребтом майбутньої незалежної України. Проте це призводило до зростання соціальної напруги. У 1701 році Мазепа видав універсал, який встановлював дводенну панщину — спроба обмежити апетити старшини та зафіксувати повинності селян, щоб запобігти анархії. Проте селянство сприйняло це як наступ на свої вольності. Політична опозиція також не забарилася: у 1692 році канцелярист Петрик Іваненко підняв повстання, закликаючи звільнитися від московської опіки, що свідчило про наявність у суспільстві радикальних антиколоніальних настроїв, які випереджали офіційний курс гетьмана.

Меценатська діяльність Мазепи не мала собі рівних. Його доба стала часом розквіту «мазепинського бароко» в архітектурі, літературі та мистецтві. За його кошти було збудовано, відреставровано та оздоблено десятки храмів, зокрема Софійський та Михайлівський собори у Києві. Гетьман опікувався Києво-Могилянською академією, перетворивши її на інтелектуальний центр усього православного світу. Цей культурний прорив мав на меті довести цивілізаційну окремішність України від Московії, підкреслити її приналежність до європейського простору.

Корінний перелом у відносинах з Москвою стався з початком Північної війни (1700 – 1721 рр.). Петро I почав розглядати Україну не як договірного союзника, а як ресурсну базу імперії. Козацькі полки виснажувалися у далеких походах на Балтиці, українське селянство гинуло на будівництві Санкт-Петербурга та Ладозького каналу. Російська економічна політика — державна монополія на торгівлю, тарифи та податки — душила українське купецтво. Особливу занепокоєність викликали плани Петра I ліквідувати

козацький устрій, перетворивши полки на регулярні драгунські підрозділи. Для Мазепи стало очевидним: якщо не діяти зараз, автономія України буде остаточно поглинута абсолютизмом. Ситуація на Правобережжі також вимагала рішучих кроків. У 1704 році, скориставшись повстанням Семена Палія проти польського панування, Мазепа ввів свої війська на Правобережжя, об'єднавши під своєю булавою обидва береги Дніпра, як колись Богдан Хмельницький. Палій, який мав величезну популярність серед народних мас, був заарештований гетьманом і засланий до Сибіру — це був акт усунення небезпечного конкурента, що орієнтувався на іншу, більш радикальну соціальну модель.

У 1705 – 1706 роках Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII. Гетьман діяв в умовах надзвичайної секретності, ризикуючи життям у колі доносів та московського шпигунства (долі Кочубея та Іскри, які видали царю плани гетьмана, але були страчені самим Петром I, що не повірив їм — яскравий тому приклад). Восени 1708 року, коли Карл XII повернув армію в Україну, Мазепа відкрито перейшов на бік шведів. Укладений союзний договір гарантував повну незалежність України та збереження її територіальної цілісності. Це був вабанк великого дипломата, який поставив на карту все заради свободи Вітчизни. Відповідь Петра I була блискавичною та нелюдською. Московські війська під командуванням Меншикова, завдяки зраді полковника Носа, захопили гетьманську столицю Батурин. Місто було стерте з лиця землі, а його шість тисяч жителів — від немовлят до старих — були жорстоко замордовані. Розіп'яті на хрестах тіла козаків, спущені на плотах по річці Сейм, мали посіяти жах у серцях українців. По всій Україні розпочався терор: у Лебедині діяв спеціальний суд, де катували та страчували кожного, хто підозрювався у прихильності до Мазепи. Гетьмана було піддано церковній анафемі, що стало безпрецедентним актом політичного використання релігії. Незважаючи на терор, на бік Мазепи перейшло Запорозьке Військо на чолі з кошовим Костем Гордієнком. Це розлютило царя ще більше: у 1709 році московські каральні загони вщент зруйнували Чортомлицьку Січ. Запорожці були змушені шукати прихистку у турецьких володіннях, заснувавши Олешківську Січ.

Кульмінацією боротьби стала Полтавська битва 27 червня 1709 року. Шведська армія, знекровлена зимовими переходами та позбавлена достатньої артилерії, зазнала повної поразки. Поразка під Полтавою означала крах мазепинського проекту незалежної України. Гетьман разом із Карлом XII відступив до Бендер (територія Османської імперії), де й помер у вересні 1709 року, зламаний фізично, але не скорений духом.

Доба Мазепи завершилася трагічно, проте вона заклала інтелектуальний фундамент для всієї подальшої боротьби за незалежність. Мазепа довів, що Україна є частиною європейської цивілізації, а її стосунки з Росією — це не «возз'єднання», а договірний союз, який може бути розірваний, якщо імперія порушує права народу. Його ім'я на століття стало символом визвольного руху, а «мазепинство» — синонімом прагнення українців до власної державної долі.

2.2.3. Козацька Конституція 1710 р. Діяльність П. Орлика в еміграції

Після поразки під Полтавою та смерті Івана Мазепи українська політична еміграція опинилася перед критичним вибором: капітулювати перед Російською імперією чи продовжити боротьбу за незалежність у вигнанні. Обрання нового гетьмана відбулося 5 квітня 1710 року в Бендерах (територія тодішньої Османської імперії). Новим очільником Війська Запорозького став Пилип Орлик (1672 – 1742) — людина виняткової освіченості, вихованець Віленської академії та Києво-Могилянського колегіуму, колишній генеральний писар та найближчий сподвижник Мазепи. Орлик походив із литовсько-чеського шляхетського роду, що символізувало інтегрованість української старшини в загальноєвропейський аристократичний контекст.

Найважливішим актом обрання Орлика стало ухвалення унікального документа — «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького», які в історіографії відомі як Конституція Пилипа Орлика. Цей документ був не просто угодою між гетьманом та козацтвом, а першою в світі конституцією у сучасному розумінні цього слова, яка зафіксувала принципи обмеження державної влади та розподілу її гілок. Прийнята за 77 років до американської та за 81 рік до польської та французької конституцій, вона випереджала свій час на цілі десятиліття, базуючись на ідеях природного права та суспільного договору, які тільки починали обговорюватися європейськими просвітниками.

Конституція складалася з преамбули та 16 статей. У преамбулі викладалася історія українського народу як окремої нації, що має право на самостійне державне існування. Основний текст документа запроваджував революційний для того часу принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову:

- Законодавча влада належала Генеральній раді, яка мала скликатися тричі на рік (на Різдво, Великдень та Покрову). До її складу входили не лише генеральна старшина та полковники, а й представники від кожного полку та Запорозької Січі. Це був прообраз національного парламенту.
- Виконавча влада зосереджувалася в руках гетьмана, проте його повноваження були суттєво обмежені. Він не мав права одноосібно розпоряджатися державним скарбом (який відділявся від гетьманського), призначати старшину чи проводити зовнішню політику без згоди Генеральної ради.
- Судова влада ставала незалежною. Гетьман не міг особисто карати винних; усі справи мали розглядатися Генеральним судом, рішення якого були обов'язковими для виконання.

Особливу увагу в Конституції було приділено соціальним питанням. Статті документа захищали права козацьких вдів, сиріт та «убогих людей», звільняючи їх від державних податків та повинностей. Це свідчило про високий рівень соціальної відповідальності тодішньої еліти. Також утверджувався статус православної віри та відновлювалася юрисдикція Константинопольського

патріархату над Київською митрополією, що було прямим запереченням акту 1686 року про підпорядкування Москві.

Діяльність Пилипа Орлика в еміграції була спрямована на реалізацію положень Конституції та відновлення незалежності України збройним шляхом. У 1710 – 1711 роках гетьману вдалося створити потужну антимосковську коаліцію, до якої увійшли Швеція, Кримське ханство та Османська імперія. На початку 1711 року об'єднані козацько-татарські війська розпочали наступ на Правобережжя. Похід був успішним: українське населення масово переходило на бік Орлика, визнаючи його законним гетьманом. Однак зрада та грабіжницька тактика татар, які замість допомоги почали масове захоплення ясиру, змусили козаків відступити. Того ж року турецька армія оточила війська Петра I на річці Прут. Лише завдяки підкупу турецьких воєначальників царю вдалося уникнути полону та підписати Прутський мирний договір (1711 р.). За умовами цього договору та наступного Адріанопольського миру (1713 р.), Росія зобов'язувалася вивести війська з Правобережної України та відмовитися від претензій на неї. Це була дипломатична перемога Орлика, яка теоретично відкривала шлях до відновлення Гетьманщини на Правобережжі. Проте реальна геополітика виявилася складнішою: Правобережжя незабаром знову потрапило під контроль Речі Посполитої, а не під булаву Орлика. Решту свого життя Пилип Орлик провів у мандрах європейськими столицями (Відень, Стокгольм, Ганновер, Париж, Константинополь), намагаючись схилити європейських монархів до створення антиросійського союзу. Він став першим українським дипломатом-пан'європеїстом, який намагався пояснити Заходу, що існування незалежної України є ключем до стабільності в Європі та запобіжником проти російської експансії. Його праці, такі як «Вивід прав України» (1712 р.) та знаменитий «Діаріуш» (Щоденник), є неоціненними джерелами, що розкривають ідеологію українського визвольного руху.

Справу батька продовжив його син — Григорій Орлик (1702 – 1759). Він став видатною постаттю у Франції, обіймаючи посади генерала, дипломата та польного маршала при дворі Людовика XV. Григорій створив цілу мережу підтримки українського питання в Парижі, пропагуючи ідею створення незалежної козацької держави як союзника Франції. Його діяльність доводить, що мазепинська еміграція була не просто групою втікачів, а потужною інтелектуальною та політичною силою, яка інтегрувалася в найвищі кола європейської аристократії.

Значення Конституції 1710 року та діяльності Пилипа Орлика полягає в тому, що вони зберегли безперервність української державної традиції. Навіть коли інститути Гетьманщини на рідній землі нищилися російським самодержавством, в еміграції існував законний уряд та правова база для відродження країни. Конституція Орлика стала маніфестом європейського шляху розвитку України, заснованого на верховенстві права та демократичному устрої, що робить цей документ актуальним і в контексті сучасного українського державотворення.

2.2.4. Обмеження та ліквідація козацько-гетьманської державності у XVIII ст. Знищення Запорозької Січі

XVIII століття в історії України стало часом драматичного змагання між козацьким автономізмом та дедалі потужнішим російським імперським централізмом. Процес ліквідації української державності не був одномоментним актом; це була спланована десятиліттями стратегія «поглинання», яка поєднувала економічний тиск, адміністративні реформи та прямі військові репресії.

Початок цього процесу пов'язаний з гетьмануванням Івана Скоропадського (1708 – 1722 рр.). Після подій 1708 року Петро I вже не розглядав Україну як договірного партнера. Зі Скоропадським не було підписано жодних статей — натомість до нього приставили царського міністра-резидента Ізмайлова для тотального контролю. Столицю перенесли до Глухова, ближче до московського кордону, а козацька артилерія — символ суверенітету — була вивезена до Московії. У 1715 році цар видав указ, що фактично скасував виборність старшини: на ключові посади почали призначати іноземців (росіян, німців, сербів), які не мали зв'язку з українською традицією. Козацтво ж почали використовувати як безкоштовну робочу силу на стратегічних будовах імперії, де тисячі українців гинули в болотах під час зведення Ладозького каналу та Санкт-Петербурга.

Рішучий наступ на автономію стався у 1722 році, коли Петро I створив Першу Малоросійську колегію. Це був орган із шести російських офіцерів, який фактично перебрав на себе управління фінансами, судами та військом України. Коли козаки обрали наказним гетьманом Павла Полуботка (1722 – 1723 рр.), спалахнув останній великий конфлікт епохи Петра. Полуботок, енергійний патріот, намагався обмежити свавілля колегії та захистити права народу. Його смілива заява цареві про те, що «поневолювати народи є справою тирана», вартувала йому життя: гетьмана та його соратників було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де Полуботок загинув під тортурами. Легенда про його скарб, відправлений до Англії, стала символом надії на майбутнє відродження держави.

Коротке «відлига» настала за гетьмана Данила Апостола (1727 – 1734 рр.). Перед загрозою війни з Туреччиною імперія потребувала лояльності козаків. Апостол, попри поважний вік, зумів провести важливі реформи: упорядкував бюджет, сприяв розвитку торгівлі та добився повернення запорожців із турецьких володінь (заснування Нової Січі у 1734 р.). Проте після його смерті влада знову перейшла до «Правління гетьманського уряду», яке стало інструментом жорстокої «біронівщини». Україна була виснажена російсько-турецькою війною 1735–1739 рр., втративши тисячі людей та величезні ресурси.

Останній злет автономії припав на правління Кирила Розумовського (1750 – 1764 рр.). Завдяки впливу свого брата Олексія при дворі імператриці Єлизавети, Кирило отримав титул гетьмана та ранг фельдмаршала. Він намагався перетворити Гетьманщину на сучасну європейську державу: провів

судову реформу, планував відкрити університет у Батурині та реорганізував козацьке військо. Однак його плани щодо встановлення спадкового гетьманату в роді Розумовських налякали нову імператрицю Катерину II.

У 1764 році Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство. Друга Малоросійська колегія під керівництвом графа Петра Румянцева отримала чітке завдання: стерти всі відмінності між Україною та Росією. Було проведено генеральний перепис («Румянцевський опис»), що став підготовкою до тотального оподаткування. Навіть слабкі спроби старшини захистити автономію (як-от «Діалог» С. Дівовича чи виступи Г. Полетики) жорстко припинялися. Комісія 1767 року, де українці вимагали відновлення прав, закінчилася репресіями проти найактивніших автономістів.

Наступним кроком стало знищення Запорозької Січі. Після перемоги над Туреччиною у 1774 році імперія більше не потребувала «козацької заслони» на півдні. 4 червня 1775 року війська генерала Текелії підступно оточили та зруйнували Січ, поки основна частина козаків була в походах. Останнього кошового отамана Петра Калнишевського було заслано на Соловки, де він провів 25 років у кам'яному мішку. Частина козаків пішла за Дунай, заснувавши Задунайську Січ, а інші згодом були переселені на Кубань, сформувавши Чорноморське козацьке військо, яке стало надійним щитом імперії на Кавказі, але вже без колишньої політичної волі.

Фінальним актом трагедії стало повне закріпачення селян у 1783 році та ліквідація полково-сотенного устрою. Козацькі полки перетворили на регулярні частини російської армії, а старшина, згідно з «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 року, отримала статус російських дворян. Це була ціна, яку еліта заплатила за зраду національних інтересів — право володіти кріпаками замість права на власну державу.

Паралельно з цим розпочалася інтенсивна колонізація південних земель. На місці колишніх козацьких вольностей виникали імперські міста: Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса. Гетьманщина, яка була «чужорідним політичним тілом» у монархічній Росії, була остаточно «перетравлена». Проте пам'ять про козацьку державу, її суди, школи та правову культуру залишилися підґрунтям, на якому в XIX столітті почнеться нове українське національне відродження.

2.2.5. Правобережна Україна у складі Речі Посполитої. Коліївщина.

Розподіл українських земель наприкінці XVIII ст.

Ситуація на Правобережній Україні (Київщині, Волині, Поділлі) та в Галичині у XVIII столітті була прямим наслідком геополітичних катастроф попереднього сторіччя. Після остаточного закріплення поділу України між Москвою та Варшавою за «Вічним миром» 1686 року, Правобережжя опинилося в епіцентрі реставрації польських порядків. Це був період, коли Річ Посполита, сама перебуваючи в стані інституційної деградації, намагалася витиснути максимум ресурсів із «кресів», як вони називали українські землі. Жорстокість колоніального панування досягла свого апогею. Шляхта, яка

повернулася на свої колишні латифундії, розглядала місцеве населення не як громадян, а як військову здобич. Панщина, яка в часи Богдана Хмельницького була фактично зліквідована, тепер становила 5 – 6 днів на тиждень. Окрім відробітку, селян обкладали «дарівщинами», «подимним» та орендними податками. Православна церква перебувала у стані облоги: храми відбиралися на користь унії, священникам забороняли відправляти треби, а вірян піддавали публічним приниженням. Соціально-політична модель Речі Посполитої — «золота шляхетська вольність» — на практиці означала повну анархію для панів і абсолютне безправ'я для «холопів». Королівська влада була настільки слабкою, що не могла зупинити приватні війни магнатів, які часто проходили територіями українських сіл, перетворюючи їх на згарища.

Відновлення та скасування козацтва (1699 – 1704 рр.)

Наприкінці XVII століття польський уряд, потребуючи захисту від турецької загрози, змушений був дозволити відновлення козацьких полків. Постаті Семена Палія, Самуся та Абазина стали центрами тяжіння для втікачів з обох берегів Дніпра. Палій у Фастові створив модель «мікро-Гетьманщини», де козаки жили за власними законами, не визнаючи влади польських старост. Проте після усунення загрози з боку Порти, польський сейм у 1699 році ухвалив фатальне рішення: ліквідувати козацтво протягом двох тижнів. Це спровокувало масштабне повстання 1702–1704 років. Повстанці, керовані ідеєю соціальної та релігійної справедливості, взяли під контроль Київщину та Брацлавщину. Саме в цей час прозвучав голос Данила Братковського, волинського шляхтича та поета, який став інтелектуальним символом спротиву. Його збірка «Світ, переглянутий частинами» була не просто поезією, а маніфестом проти корупції та шляхетського егоїзму. Страта Братковського у Луцьку стала актом залякування еліти, яка симпатизувала народу. Лише втручання військ Івана Мазепи у 1704 році та його подальший арешт Палія змогли «загасити» пожежу на Правобережжі, але причини народного гніву не зникли — вони лише перейшли у форму гайдамаччини.

Гайдамацький і опришківський рух: Соціальна війна

Гайдамацтво XVIII століття — це унікальне явище соціального бандитизму та національного партизанства. Гайдамаки (від турецького «haudamak» — гнати, грабувати) формувалися з селян-утікачів, наймитів та козацької голоти. Їх підтримували монастирі, які бачили в них захисників православ'я. Протягом 1734, 1750 років Правобережжя здригалось від набігів загонів Верлана, Гриви та Писаренка. Паралельно на західноукраїнських землях діяв опришківський рух. Олекса Довбуш став народним месником, чия тактика в Карпатах робила його невловимим для регулярних військ. Це був період, коли народ зрозумів: легальних способів захисту прав у межах Польщі не існує.

Коліїщина 1768 року: Кульмінація трагедії

Найстрашнішою та найвеличнішою подією стала Коліїщина. Політичним тригером стала Барська конфедерація — рух польських фанатиків-католиків, які виступали проти будь-якого втручання Росії та за повернення до жорсткого гноблення дисидентів (православних). Конфедерати почали терор на українських землях, що стало останньою краплею. У 1768 році в Холодному

Яру біля Мотронинського монастиря запорожець Максим Залізняк закликав народ до «святої війни». Повстання підживлювалося чутками про «Золоту грамоту» Катерини II, яка нібито наказувала винищувати поляків та євреїв. Це була тотальна війна. Взяття Умані стало переломним моментом. Перехід Івана Гонти на бік повсталих символізував розкол у польських силових структурах. «Уманська різня» стала жахливим прикладом того, до чого призводить столітнє приниження гідності народу. Проте Російська імперія не мала наміру підтримувати селянську республіку. Катерина II, налякана розмахом руху, наказала генералу Кречетнікову придушити повстання. Зрада була цинічною: керівників гайдамаків запросили на банкет, де їх і заарештували. Розправа була нелюдською. Івана Гонту передали полякам, які піддали його «десяти карам», здираючи шкіру живцем. Містечко Кодня стало символом української Голгофи — там відбувалися масові страти, де кров лилася рікою. Залізняка ж чекало довічне заслання в Нерчинськ.

Поділи Речі Посполитої та імперський переділ (1772 – 1795 рр.)

Крах польської держави був неминучим. Протягом трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.) територія України була розчленована між двома імперськими монстрами — Російською та Австрійською монархіями.

- Перший поділ (1772 р.): Австрія отримала Галичину. Це була компенсація за участь у переділі Європи. Галицькі українці опинилися під владою Відня, що згодом дало змогу розпочати там культурне відродження завдяки реформам Марії-Терезії.
- Другий поділ (1793 р.): Росія загарбала Київщину, Східну Волинь та Поділля. Це була пряма анексія Правобережжя.
- Третій поділ (1795 р.): Остаточна ліквідація Польщі. Росія забрала Західну Волинь.

Цікаво, що Росія подавала ці загарбання як «повернення руських земель», проте для українців це означало заміну одного поневолювача іншим. Якщо поляки тиснули релігійно та економічно, то росіяни принесли з собою мертву хватку бюрократичного апарату, тотальне закріпачення та заборону будь-яких політичних вольностей.

XVIII століття закінчилося для України повною втратою будь-яких ознак державності. Ліквідація Гетьманщини (1764), знищення Січі (1775) та поділи Польщі (1795) завершили процес інкорпорації українських земель до складу імперій. Проте цей період не був марним. Коліївщина та гайдамаччина створили міф про непереможність козацького духу, який згодом надихнув Тараса Шевченка на написання «Гайдамаків». Геополітично Україна була розділена по лінії Збруча. На сході розпочався процес «русифікації», а на заході — «германізації» та «полонізації». Але саме в цьому розділенні з'явилася нова динаміка: українці обох імперій почали усвідомлювати себе єдиним народом, розділеним штучними кордонами. Втрата державності змусила інтелектуалів перенести боротьбу з полів битв у сферу культури та мови. Наприкінці XVIII століття українська політична еліта (старшина) остаточно зрадила народ, обмінявши волю на російське дворянство, але народна стихія гайдамаччини

довела, що під попелом імперської уніфікації жевріє вогонь, який згодом спалахне у XIX столітті як сучасний український націоналізм.

Висновки до розділу

Систематизація історичного матеріалу другого розділу дозволяє детально проаналізувати період розквіту, інституційної розбудови та трагічної ліквідації Козацько-Гетьманської держави. Дослідження цього етапу демонструє високий рівень політичної зрілості української військово-політичної еліти, яка змогла не лише вибороти незалежність зброєю, а й створити дієву республіканську систему управління та унікальні правові акти. Незважаючи на жорсткий зовнішній геополітичний тиск і внутрішні розколи, досвід гетьманського самоврядування став центральним елементом української державницької ідентичності, що дозволяє виокремити такі ключові етапи українського державотворення:

- Національно-визвольний прорив: Початок Національно-визвольної війни 1648 року під проводом Богдана Хмельницького став закономірним наслідком ігнорування Річчю Посполитою політичних та релігійних прав українського козацтва й шляхти, перерісши у масштабну загальнонародну боротьбу за створення власної держави.
- Інституційне оформлення Війська Запорозького: У ході війни було успішно сформовано Українську козацьку державу з унікальним полково-сотенним устроєм. Поєднання військових традицій Запорозької Січі з елементами цивільного управління дозволило створити ефективний для свого часу державний апарат.
- Динаміка міжнародно-правового статусу: Аналіз Зборівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів унаочнює, як коливання у військових кампаніях безпосередньо впливали на легітимацію, кордони та рівень автономії козацької республіки на міжнародній арені.
- Геополітичний компроміс Переяслава: Укладення Березневих статей 1654 року з Московським царством було вимушеним тактичним кроком Богдана Хмельницького задля пошуку військового союзника. Проте цей крок започаткував тривалий процес обмеження українського суверенітету через підступне та одностороннє трактування договору Москвою.
- Трагедія доби «Руїни»: Глибока криза другої половини XVII століття (Руїна) була викликана як агресивним втручанням сусідніх держав, так і внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу. Це призвело до територіального розколу України по Дніпру, виснаження її демографічного потенціалу та послаблення інститутів державності.
- Конституційний прорив Пилипа Орлика: Конституція Пилипа Орлика 1710 року, попри неможливість її повної практичної реалізації, стала видатною пам'яткою світової політичної думки. Вона зафіксувала принципи обмеження гетьманської влади, розподілу повноважень та республіканського устрою, випередивши багато європейських аналогів.
- Гадяцька альтернатива: Проект Гадяцького договору 1658 року Івана Виговського продемонстрував наявність у козацької еліти далекоглядної

інтелектуальної альтернативи — концепції створення Великого Князівства Руського як третього рівноправного суб'єкта федерації з Польщею та Литвою, хоча її реалізація була зірвана суспільним розколом.

- Модернізаційні спроби XVIII століття: Діяльність останніх гетьманів (зокрема, Івана Мазепи, Павла Полуботка та Кирила Розумовського) засвідчила стійке прагнення козацької верхівки європеїзувати, реформувати та законсервувати автономний статус Гетьманщини в умовах наступу абсолютизму.
- Імперська ліквідація: Поступове знищення автономії України Російською імперією наприкінці XVIII століття (скасування гетьманства, руйнування Запорозької Січі, запровадження кріпацтва) було свідомим кроком Катерини II, спрямованим на уніфікацію та ліквідацію будь-яких самобутніх політико-правових систем, які загрожували абсолютистській моделі імперії.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Які причини та привід зумовили початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького у 1648 році?

2. Що таке доба «Руїни» в історії України, які її хронологічні межі та які суспільно-політичні наслідки вона мала для козацької державності?

3. Які геополітичні чинники змусили Богдана Хмельницького укласти Березневі статті 1654 року з Московським царством, і як цей крок вплинув на суверенітет України?

4. Конституція Пилипа Орлика 1710 року — це реальний проект розбудови демократичної республіки європейського зразка чи утопічний документ уряду у вигнанні? Обґрунтуйте свою думку.

5. Російська імперія ліквідовувала козацьку державність поступово, аж до остаточного скасування гетьманства та руйнування Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. Чому Катерина II вважала автономію України прямою загрозою для імперської системи управління?

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.: ВІД ІМПЕРСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ ДО ВИПРОБУВАНЬ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ.

*Тема 3.1. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій
(кінець XVIII — початок XX ст.)*

3.1.1. Територіально-адміністративний устрій українських земель: інституційні обмеження національного розвитку

Кінець XVIII століття став моментом остаточного геополітичного розлому України. Три поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) та поглинання залишків козацької автономії призвели до того, що український етнос опинився в межах двох принципово різних імперських систем: Російської (Романових) та Австрійської (Габсбургів). Цей період характеризується «імперською уніфікацією» — процесом ліквідації будь-яких місцевих особливостей та запровадженням єдиних стандартів управління, що мали на меті перетворити Україну на звичайні провінції імперій.

Українські землі у складі Російської імперії: Модель
воєнно-бюрократичного деспотизму

Наддніпрянська Україна, яка охоплювала близько 90% українських територій (8,5 млн осіб на середину XIX ст.), стала частиною Російської імперії. Царизм розглядав ці землі не як колонію, а як «споконвічно руські території», що потребували повного розчинення в загальноімперському просторі.

Генерал-губернаторства: Військовий нагляд.

Для ефективного контролю над великими територіями було створено три генерал-губернаторства, які мали напіввійськовий характер управління. Це була

надзвичайна влада, покликана «втихомирювати» край та впроваджувати російське законодавство:

- Малоросійське генерал-губернаторство (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) — колишня Гетьманщина та Слобожанщина. Тут найдовше зберігалися залишки козацького права, які поступово викорінювалися.
- Київське генерал-губернаторство (Південно-Західний край) — Київська, Волинська, Подільська губернії. Тут головним завданням царизму було витіснення польського впливу після повстань 1830 та 1863 років.
- Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії). Це був край інтенсивної колонізації, «плавильний котел», де українська ідентичність мала розчинитися серед переселенців з усієї імперії.

Губернська система та бюрократичний апарат.

Основною адміністративною одиницею була губернія на чолі з губернатором, якого призначав особисто імператор. Губернатор володів майже необмеженою виконавчою владою. Допоміжними органами були:

- Казенні палати — фіскальні органи, що займалися збором податків, нагадуючи населенню про його обов'язок перед імперською скарбницею.
- Поліцейський апарат: Повіти очолювали справники, а дрібніші одиниці (стани) — станові пристави. На початку ХХ ст. ця система була посилена «охранкою» (охоронними відділеннями) — таємною поліцією, яка спеціалізувалася на боротьбі з українським національним рухом та революціонерами.

Станова структура та правове безправ'я

Населення було чітко розділене на стани: привілейовані (дворянство, духовенство) та оподатковувані (міщанство, селянство). Для українського селянства (понад 80% населення) цей період став часом найважчого закріпачення, яке тривало до 1861 року. Вся адміністративна машина була налаштована на підтримку поміщицького землеволодіння та викачування ресурсів з українського села.

Українські землі у складі Австро-Угорської імперії: Лабіринт «Коронних країв»

Західноукраїнські землі (Галичина, Буковина, Закарпаття) перебували під владою Габсбургів. Тут проживало близько 3,5 млн українців. Австрійська модель управління була більш витонченою, ніж російська: вона базувалася на принципі «розділяй і володарюй», але водночас надавала певні можливості для правового захисту в межах імперської законності.

«Королівство Галиції і Лодомерії»

Східна Галичина була штучно об'єднана з польською Західною Галичиною в один коронний край із центром у Львові. Це було зроблено навмисно, щоб зіштовхнути інтереси українців та поляків, дозволяючи Відню виступати «третейським суддею». Край поділявся на 12 округів (дистриктів). Вся повнота

влади належала наміснику (губернатору), який зазвичай призначався з числа польських аристократів, що створювало подвійний гніт для українців — соціальний та національний.

Буковина: Окремий статус

Буковинські землі довгий час перебували у складі Галичини, але з 1849 року отримали статус окремого коронного краю (герцогства) з центром у Чернівцях. Це дещо пом'якшило тиск польської адміністрації, але посилювало вплив румунських та німецьких еліт.

Закарпаття: Під угорським чоботом

Найважчим був стан Закарпаття, яке адміністративно належало до Угорського королівства. Територія була розділена на 4 жупи (комітати): Ужанську, Березьку, Угочанську та Марамороську. Вся влада належала жупанам — угорським призначенням. Тут політика мадяризації (примусового онімеччення/оугорщення) була найбільш агресивною, спрямованою на повну асиміляцію українців («русинів»).

Адміністративний устрій обох імперій мав на меті деструкцію української суб'єктності. В Російській імперії це робилося через концепцію «триєдиного руського народу». Адміністративні кордони губерній навмисно не збігалися з етнічними межами, а використання назви «Малоросія» мало підкреслити провінційність та вторинність України. Цивільна влада тут завжди спиралася на багнети — величезна кількість військ, дислокованих в Україні (особливо на Правобережжі), робила край зоною постійного воєнного стану. В Австро-Угорщині ситуація була іншою. Бюрократія була більш формалізованою. Українці (русини) мали змогу звертатися до судів, подавати петиції до імператора. Проте адміністративна роздробленість (Галичина, Буковина та Закарпаття не мали жодного спільного органу управління) надійно блокувала можливість створення єдиного національного фронту. На селі панувала влада мандаторів — наглядців, які від імені поміщиків здійснювали поліцейські функції, тримаючи селян у стані фактичного рабства до реформ 1848 року.

На середину XIX ст. українські землі являли собою розчленоване адміністративне тіло. Відсутність єдиного центру управління, заборона на використання української мови в офіційному діловодстві (як в Росії, так і частково в Австрії), панування іноземної бюрократії — все це створювало ілюзію «смерті» української нації. Проте саме в цей час, всупереч імперським кордонам, починається процес «збирання земель» в уяві інтелектуалів. Адміністративні грати губерній та округів не змогли зупинити рух ідей, що згодом вилітяться у потужне національне відродження.

3.1.2. Соціально-економічна модернізація як передумова структурних змін в українському суспільстві

XIX століття стало для України часом великої трансформації. Якщо на початку століття Наддніпрянщина була класичною аграрною провінцією Російської імперії, де панувало натуральне господарство та праця кріпаків, то до початку Першої світової війни вона перетворилася на індустріальну базу

світового значення. Цей шлях був позначений глибокими соціальними потрясіннями, болючими реформами та колосальним економічним зростанням.

Занепад кріпосництва та зародження капіталізму (перша половина XIX ст.)

Найважливішою ознакою першої половини століття став системний розклад феодально-кріпосницьких відносин. Економіка, що базувалася на безплатній праці кріпака, втрачала продуктивність. Поміщики, прагнучи збільшити прибутки, посилювали експлуатацію: скорочували селянські наділи (відрізки) або переводили селян на «місячину» (система, за якої селянин позбавлявся землі й отримував лише мізерний місячний пайок за щоденну роботу на пана). Це призводило до руйнації селянського господарства. Водночас у надрах старої системи народжувався капіталізм. Земля вперше ставала товаром, з'являлися власники недворянського походження — купці та заможні міщани. Протягом 1830 – 1840-х років розпочався промисловий переворот — перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики. Першою модернізувалася цукрова галузь на Правобережжі, яка швидко стала провідною. Активізувалася торгівля. Україна стала головним майданчиком імперських ярмарків (Контрактовий у Києві, Іллінський у Полтаві). Відсутність залізниць стимулювала чумацький промисел — унікальну форму раннього підприємництва. Чумаки не просто возили сіль та зерно; вони накопичували капітали, які пізніше вкладалися у фабрики та банки.

Реформи 1860 – 1870-х років та індустріальний стрибок

Поразка Росії у Кримській війні (1853 – 1856 рр.) наочно продемонструвала, що кріпосницька імперія не може конкурувати з промисловим Заходом. Загроза загальнонаціональної селянської війни змусила царизм до радикальних кроків. Маніфест 19 лютого 1861 року скасував особисту залежність селян, але умови викупу землі були вкрай важкими. Селяни залишалися малоземельними, що створювало «соціальну бомбу» сповільненої дії. Реформи 1864 – 1870 рр. (земська, судова, міська) створили правовий простір для розвитку буржуазії.

Завершення промислового перевороту у 1860–1880-х роках призвело до формування нових промислових районів. На Півдні України (Криворіжжя, Донбас) виникла потужна паливно-металургійна база. Завдяки іноземним інвестиціям (Юз, Г'юз) та державним замовленням на будівництво залізниць, Україна стала «металургійною кузнею» імперії. До початку XX ст. Донбас давав 70% вугілля, а Кривий Ріг — понад 50% залізної руди всієї Росії. Проте це був розвиток колоніального типу: прибутки викачувалися в центр, а українські землі спеціалізувалися переважно на видобутку сировини.

Аграрна реформа Столипіна та українське село напередодні війни

На початку XX ст. аграрне питання стало найгострішим. Столипінська реформа (з 1906 р.) мала на меті створити на селі міцний шар приватних власників (фермерів), які стали б опорою самодержавства. Селянам дозволили виходити з общини (громади) на окремі ділянки — відруби та хутори. В Україні ця реформа йшла найшвидше, оскільки тут завжди був сильний потяг до індивідуального господарювання. Україна перетворилася на «житницю світу»,

даючи 20% світового врожаю пшениці та 80% цукру імперії. Однак за цими цифрами ховалася трагедія: інтенсивне розшарування призвело до появи 2 мільйонів малоземельних селян, які не могли прогодувати родини. Це змусило понад мільйон українців емігрувати на Далекий Схід та в Сибір («Зелений Клин»).

Економіка Західноукраїнських земель: «Внутрішня колонія» Австрії

Соціально-економічний розвиток Галичини, Буковини та Закарпаття був значно важчим. Австро-Угорщина розглядала цей регіон як ринок збуту для своїх промислових товарів та джерело сировини. Реформа 1848 року скасувала кріпацтво набагато раніше, ніж у Росії, але селяни залишилися без лісів та пасовищ (сервітутів), за які доводилося платити великі кошти поміщикам. Промисловість розвивалася вкрай повільно. Винятком була нафтовидобувна галузь (Борислав, Дрогобич), але вона майже повністю контролювалася іноземним (англійським, французьким) капіталом. Бідність та безземелля змусили близько мільйона західних українців емігрувати за океан — до Канади, США, Бразилії та Аргентини. Це була перша масова хвиля української трудової еміграції, яка заклала фундамент світової діаспори.

Суспільний протест

Економічний тиск та соціальна несправедливість викликали масовий спротив. На Поділлі десятиліттями не давав спокою панам «український Робін Гуд» Устим Кармелюк. На Буковині підняв селян Лук'ян Кобилиця, вимагаючи повернення лісів та прав народним масам. В містах почав формуватися робітничий рух, який спочатку вимагав лише підвищення зарплати, але згодом політизувався.

Напередодні 1914 року українські землі були територією контрастів. З одного боку — надсучасні металургійні гіганти, порти світового значення (Одеса) та лідерство в аграрному експорті. З іншого — мільйони безземельних селян, політичне безправ'я та колоніальна залежність від імперських центрів. Економічний розвиток створив нові класи — національну буржуазію та пролетаріат, які вже в наступні роки стануть головними рушіями боротьби за власну державу.

3.1.3. Інституціоналізація та ідеологічне структурування суспільно-політичного руху

У XIX столітті український рух розвивався в умовах двох імперських систем, кожна з яких намагалася асимілювати українців. У Наддніпрянщині цей шлях розпочався з дворянського опозиційного руху та масонства, пройшов через етап «романтичного українофільства» Кирило-Мефодіївців і завершився створенням політичних партій на початку XX століття.

Декабристський рух та масонство в Україні

Перша половина XIX ст. характеризується поживанням політичних настроїв серед дворянства. Офіцери, які повернулися з закордонних походів після війни 1812 року, побачили прірву між європейськими свободами та

російським самодержавством. Центром радикалізму стала Україна, де у березні 1821 р. виникло «Південне товариство» з центром у Тульчині. Його лідер Павло Пестель у «Руській правді» пропонував революційну програму: встановлення республіки, скасування кріпацтва та рівність громадян. Проте Пестель був прихильником унітарної держави, відмовляючи Україні у праві на автономію. Натомість «Товариство об'єднаних слов'ян» (Звягель) висувало ідею федерації слов'янських народів, що було ближчим до українських сподівань, хоча й воно було непослідовним у національному питанні. Повстання Чернігівського полку (січень 1826 р.) на Київщині стало героїчною, але приреченою спробою змінити лад. Поразка декабристів довела, що без підтримки народу військовий переворот неможливий, проте їхні ідеї стали іскрою для майбутніх поколінь. Одночасно діяли масонські ложі («Любов до істини» у Полтаві), де В. Лукашевич чи не вперше вголос заявив про необхідність державної незалежності України.

Кирило-Мефодіївське братство: Народження національної ідеї

Справжнім інтелектуальним проривом стало створення у 1846 р. в Києві Кирило-Мефодіївського братства. Це була перша таємна політична організація саме української інтелігенції. М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та великий Тарас Шевченко розробили програму, викладену в «Книзі буття українського народу». Вони бачили Україну як серце майбутньої демократичної федерації слов'янських республік. Важливо, що всередині братства існувало два крила: помірковано-реформістське (Костомаров) та революційно-демократичне (Шевченко, Гулак). Шевченко своєю поезією та радикалізмом перетворив національний рух з кабінетних дискусій на справу життя всього народу. Розгром братства у 1847 р. лише підтвердив, що імперія панічно боїться українського пробудження.

Громадівський рух та «боротьба зі словом» (друга половина XIX ст.)

Після ліберальних реформ 1860-х рр. розпочався етап громад. Це були культурно-просвітницькі організації інтелігенції (Київська, Харківська, Одеська громади). Лідери громадівців, як-от Володимир Антонович та Михайло Драгоманов, зосередилися на «хлопоманстві» — зближенні з народом через освіту, видання книжок та вивчення етнографії. Проте царизм відповів жорстокою реакцією. Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.) фактично заборонили українську мову в науці, пресі та освіті, проголосивши, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Це загнало рух у підпілля та змусило інтелектуалів шукати контактів із Галичиною.

Формування політичних партій Наддніпрянщини

На межі віків рух остаточно політизується. У 1900 р. у Харкові виникає Революційна українська партія (РУП). Саме в її середовищі Микола Міхновський видав брошуру «Самостійна Україна», де вперше чітко прозвучало гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж до Кавказу». Пізніше виникають УДП, УСДП, а в часи реакції (1908 р.) — Товариство українських поступовців (ТУП), яке стало координаційним центром для всіх патріотичних сил до початку революції 1917 року.

Національне відродження в Західній Україні: «П'ємонт» нації

Західноукраїнські землі (Галичина, Буковина, Закарпаття) стали справжнім «Українським П'ємонтом» — базою, де національне життя було легальним. «Руська трійця» (1830-ті рр.): М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич виданням альманаху «Русалка Дністровая» довели, що народна мова є мовою літератури та науки. Головна Руська Рада (1848 р.): Під час «Весни народів» українці вперше виступили як політична сила з вимогою поділу Галичини на українську та польську частини та визнання прав нації. У другій половині століття точилася боротьба між москвофілами (орієнтація на Росію) та народовцями (орієнтація на власний народ). Народовці перемогли завдяки створенню мережі товариств «Просвіта» (1868 р.) та газеті «Діло». У 1890 р. виникає Русько-українська радикальна партія (РУРП) на чолі з Іваном Франком та Михайлом Павликом. Це була перша українська партія європейського зразка, яка поєднала соціальні вимоги з ідеєю самостійності України.

Консолідація та соборність

На початок ХХ століття національний рух в обох частинах України став синхронним. Співпраця між Наддніпрянщиною та Галичиною (особливо через постать М. Грушевського, який переїхав до Львова) заклала підвалини ідеї соборності. Незважаючи на асиміляцію в містах, українці залишалися потужною селянською нацією, яка через «Просвіти», кооперативи та політичні гуртки готувалася до вирішального бою за незалежність. Політичний спектр був надзвичайно широким — від соціал-демократів до радикальних націоналістів, що свідчило про зрілість суспільства.

ХІХ століття, що почалося з невеликих гуртків офіцерів та священників, завершилося створенням масових національних рухів. Українське питання з внутрішньої справи імперій перетворилося на міжнародну проблему. Сформувалася політична еліта, яка вже не боялася вимагати автономії та незалежності. Саме ці напрацювання стали основою для Української революції 1917–1921 років.

3.1.4. Українські землі в роки Першої світової війни: геополітична криза та актуалізація українського державного питання

Перша світова війна стала глобальним конфліктом, що виник унаслідок загострення суперечностей між двома потужними військово-політичними блоками: Антантою (Росія, Франція, Велика Британія) та Троїстим союзом (згодом Четверним — Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія, Болгарія). Для українського народу ця війна мала характер братовбивчої трагедії, оскільки 3,5 млн українців у лавах російської армії та 250 тис. у складі австро-угорської були змушені воювати один проти одного за чужі імперські інтереси. Українські землі займали стратегічне положення в планах агресорів. Російська імперія прагнула «завершити справу збирання руських земель», під чим розумілося загарбання Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Мета була не лише територіальною, а й ідеологічною — остаточно ліквідувати «центр українського сепаратизму» (мазепинства) у Львові.

Австро-Угорщина планувала відірвати від Росії Волинь та Поділля, щоб створити буферну зону та розширити свій вплив на схід. Німецька імперія розглядала Україну як найбагатшу сировинну базу та зручний плацдарм для подальшого наступу на Кавказ і в Азію. У німецьких планах Україна бачилася як маріонеткова держава під протекторатом Берліна.

Політичні орієнтири українства: розкол та надії

З початком війни українські політичні сили опинилися перед складним вибором. У серпні 1914 р. у Львові було створено Головну Українську Раду (ГУР) на чолі з Костем Левицьким. Вона закликала українців підтримати Австро-Угорщину, сподіваючись, що поразка Росії принесе Україні визволення. ГУР ініціювала створення Легіону Українських січових стрільців (УСС) — першого українського національного військового формування нового часу. «Усусуси» стали символом майбутньої української армії, прославившись у боях на горі Маківка (1915 р.) та Лисоня (1916 р.). Створений у Львові емігрантами з Наддніпрянщини (Д. Донцов, В. Дорошенко), Союз визволення України (СВУ) займався пропагандою ідеї самостійної України серед військовополонених та в Європі. Їхньою ідеологією був конституційний монархізм під проводом гетьмана.

У свою чергу у Наддніпрянщині члени ТУП (Товариства українських поступовців) та Симон Петлюра спочатку закликали українців виконати «громадянський обов'язок» перед Росією, сподіваючись на автономію після перемоги. Проте жорстка русифікація на окупованих територіях швидко змінила ці настрої на нейтральні. Радикальне крило соціал-демократів (В. Винниченко) засудило війну як імперіалістичну.

Воєнні дії та окупаційні режими

Територія України стала ареною найкривавіших битв Східного фронту:

- Галицька битва (1914 р.): Російські війська захопили Львів та обложили Перемишль. На окупованих землях було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським. Цей період увійшов в історію як «європейський скандал»: закривалися українські школи, газети, товариства «Просвіта», розпочалися репресії проти греко-католицької церкви, було заарештовано митрополита Андрея Шептицького.
- Горлицький прорив (1915 р.): Австро-німецькі війська повернули Галичину. Тепер уже австрійська влада розпочала репресії проти українців, підозрюючи їх у симпатіях до Росії (концтабір Талергоф).
- Брусиловський прорив (1916 р.): Остання велика перемога російської армії, що знову призвела до окупації частини Галичини та Буковини, ще більше виснаживши ресурси краю.

Економічна та соціальна криза

Війна призвела до повного розладу господарства. Мобілізація мільйонів працездатних чоловіків обезлюднила українське село. Промисловість була переведена на воєнні рейки, що викликало дефіцит товарів першої необхідності.

Гіперінфляція, карткова система на продукти та величезні людські втрати (мільйони вбитих і скалічених) радикалізували суспільство. Напередодні 1917 року Україна перебувала в стані «соціального вибуху». Військові частини, сформовані з українців, дедалі частіше задумувалися над тим, чому вони вбивають своїх братів за наказом царя чи цесаря. Поразки на фронтах та розвал економіки стали каталізатором Лютневої революції в Петрограді.

Перша світова війна, попри свою жахливу ціну, стала потужним прискорювачем національних процесів. Військовий досвід: Українці отримали навички ведення сучасної війни та сформували перші національні кадри (Легіон УСС), які стануть кісткою армії УНР та ЗУНР. Українське питання вийшло на міжнародний рівень. Діяльність ГУР та СБУ підготувала ґрунт для проголошення незалежності. Війна вичерпала внутрішні сили Росії та Австро-Угорщини, створивши «вакуум влади», який заповнила Українська Центральна Рада.

Тема 3.2. Боротьба за українську державність у 1917 – 1920 рр.

3.2.1. Політичне становище в Україні після повалення царизму. Українська Центральна Рада та її відносини з Тимчасовим урядом Росії

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року в Петрограді миттєво зруйнувала трьохсотлітній воєнно-бюрократичний деспотизм Російської імперії. Романовська монархія, підточена кризою та поразками на фронтах Першої світової війни, розпалася за кілька днів. У столиці колишньої імперії сформувалося двовладдя: з одного боку — ліберально-буржуазний Тимчасовий уряд, який прагнув зберегти «єдину та неділиму» Росію до скликання Установчих зборів, з іншого — Ради робітничих і солдатських депутатів, контрольовані соціалістичними партіями (есерами та меншовиками).

Варто відзначити, що українці відіграли безпосередню роль у поваленні царизму — саме солдати Волинського полку, розквартированого в Петрограді, першими перейшли на бік повсталих робітників, що переломило хід подій. Вже на початку березня там виник Тимчасовий український революційний комітет, який окреслив перші національні вимоги до нової російської влади.

Політичний вибух в Україні та створення Центральної Ради

В Україні звістка про падіння самодержавства викликала колосальний спалах суспільної та національної енергії. Проте політична ситуація в краї була вкрай строкатою та децентралізованою. Одночасно формувалися три різні центри сили:

- Органи Тимчасового уряду: Рада об'єднаних громадських організацій (на чолі з М. Страдомським), а згодом — призначені з Петрограда губернські та повітові комісари. Вони представляли загальноросійську ліберальну буржуазію.
- Ради робітничих і солдатських депутатів: Масово виникали в промислових центрах Сходу та Півдня, а також у гарнізонних

містах. Там домінували загальноросійські партії меншовиків та есерів, які орієнтувалися на петроградський пролетаріат і скептично ставилися до українського питання.

- Український національний табір: Представники українських партій та громадських організацій миттєво зорієнтувалися в ситуації. 4 березня 1917 року в Києві за ініціативою Товариства українських поступовців (ТУП) та за участю православного духовенства, кооператорів, студентства та наукових товариств було засновано Українську Центральну Раду (УЦР).

УЦР задумувалася як координаційний центр українських сил, але швидко перетворилася на повноцінний революційний парламент. Почесним головою Ради заочно обрали визнаного лідера національного руху, видатного історика Михайла Грушевського, який у цей час повертався із заслання з Москви. Його заступниками стали Ф. Крижанівський, Д. Дорошенко та Д. Антонович. Провідну ідеологічну роль в УЦР зайняли партії соціалістичного спрямування: Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) та Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

20 березня 1917 року УЦР надіслала перше офіційне привітання голові Тимчасового уряду князю Львову, засвідчуючи свою лояльність демократичній Росії. А вже 22 березня Рада звернулася до українського народу зі своєю першою Відозвою, закликаючи творити нове життя, організовувати національні інституції та вимагати впровадження рідної мови в адміністрацію, суди та школи.

Ідеологія автономізму: Феномен «Великої хвилі»

Навесні 1917 року лідери Центральної Ради, насамперед М. Грушевський, сформулювали стратегічний курс українського руху. У серії статей під промовистою назвою «Велика хвиля» Грушевський обґрунтував концепцію національно-територіальної автономії України у складі федеративної, демократичної Російської республіки. Самостійність (державна незалежність) на цьому етапі відкидалася як передчасна й навіть небезпечна.

Чому ж українська політична еліта 1917 року була автономістською, а не самостійницькою? На це було кілька фундаментальних причин:

- Панування соціалістичних доктрин: Провідні діячі УЦР (Грушевський, Винниченко) вірили в ідеї європейського соціал-демократизму та вважали, що світовий прогрес рухається до ліквідації кордонів та створення всесвітньої федерації вільних народів.
- Сліпа віра в російську демократію: Існувала ілюзія, що повалення царизму автоматично зніме національні суперечності, і нові демократичні лідери Росії (Керенський, Львов) добровільно нададуть Україні права.
- Неготовність мас: Століття русифікації, особливо на Лівобережжі та в містах, призвели до того, що значна частина селянства та пролетаріату не усвідомлювала потреби в

окремій державі. Гасло самостійності здавалося масам занадто радикальним і незрозумілим.

- Імперський синдром: Тривале перебування у складі Російської імперії сформувало психологічну залежність українських політиків від «московського центру».

Єдиним потужним голосом за повну незалежність був Микола Міхновський та його прихильники-самостійники (самостійники-полуботківці), але в УЦР їх вважали «політичними романтиками» та шовіністами. Щоб перетворити Центральну Раду з київського коаліційного комітету на легітимний орган усього українського народу, було скликано Український національний конгрес. Це був перший всенародний форум революційної доби. До Києва прибуло понад 1500 делегатів, які представляли всі 9 українських губерній, а також українські громади Галичини, Буковини, Кубані, Москви та Петрограда. Конгрес продемонстрував колосальну єдність. Головним результатом стало одностайне схвалення курсу на національно-територіальну автономію. Конгрес переобрав керівний склад УЦР, перетворивши її на легітимний крайовий парламент. Головою знову став М. Грушевський, а його заступниками — Володимир Винниченко та Сергій Єфремов. Цей форум завершив перший — культурницько-підготовчий — етап революції та дав старт етапу відкритої політичної та державної боротьби.

Паралельно з політичними процесами розпочався рух, який злякав як Тимчасовий уряд, так і помірковане крило УЦР — українізація армії. Українці, мобілізовані до російської армії (а це були мільйони солдатів на Південно-Західному фронті), почали самоорганізовуватися. 29 березня 1917 року за ініціативою М. Міхновського створюється Військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка. Невдовзі, попри заборону російського командування, у Києві формується перша суто українська військова частина — 1-й український козацький полк імені Богдана Хмельницького. 5–8 травня 1917 року у Києві збирається I Всеукраїнський військовий з'їзд, який представляв понад 1 мільйон солдатів-українців. З'їзд обрав Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі з Симоном Петлюрою. Цей орган став зародком майбутнього Міністерства оборони. Водночас на місцях починають виникати загони Вільного козацтва — добровільні воєнізовані формування селян для захисту правопорядку.

Перший Універсал та створення Генерального секретаріату

У травні 1917 року УЦР направила до Петрограда делегацію на чолі з В. Винниченком для переговорів із Тимчасовим урядом. Київ вимагав офіційного визнання автономії України, призначення спеціального комісара та українізації школи та армії. Тимчасовий уряд відповів категоричною відмовою, заявивши, що це питання можуть вирішувати лише майбутні Всеросійські Установчі збори. Повернення делегації ні з чим викликало обурення в Києві. Делегати II Всеукраїнського військового з'їзду, який проходив у червні, буквально в ультимативній формі зажадали від Центральної Ради рішучих дій. Опираючись на волю армії, 10 червня 1917 року УЦР проголошує свій Перший Універсал («До українського народу, в Україні й поза Україною сущого»).

Ключова теза Першого Універсалу: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» Це був акт революційної самодіяльності. УЦР оголосила себе вищим органом влади в Україні, запровадила спеціальний податок на національну справу та закликала населення створювати підпорядковані Києву органи на місцях. Розвиваючи цей успіх, 15 червня 1917 року Центральна Рада створила свій виконавчий орган (уряд) — Генеральний секретаріат. Його головою та секретарем внутрішніх справ став Володимир Винниченко, а секретарем військових справ — Симон Петлюра. Україна де-факто почала жити як автономна держава.

Другий Універсал: Компроміс чи відступ?

Проголошення Першого Універсалу та створення уряду викликали паніку в Петрограді. Тимчасовий уряд, який саме в цей час переживав гостру політичну кризу та катастрофічний провал червневого наступу на фронті, змушений був піти на переговори. До Києва прибула поважна міністерська делегація (О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі). У результаті запеклих дискусій було досягнуто компромісу, який 3 липня 1917 року був зафіксований у Другому Універсалі УЦР. Поступки з боку Петрограда: Тимчасовий уряд визнавав Центральну Раду та Генеральний секретаріат вищими крайовими органами влади в Україні. Петроград погоджувався на розробку Статуту автономії України. Поступки з боку Києва заключалися в тому, що УЦР офіційно відмовлялася від самовільного запровадження автономії до Всеросійських Установчих зборів; українські військові частини включалися до складу єдиної російської армії під загальним командуванням. До складу УЦР та уряду включалися представники національних меншин (росіяни, євреї, поляки), що перетворювало її з суто суверенного українського органу на територіальний. Цей компроміс викликав гостре незадоволення радикалів всередині України. Самостійники на чолі з Міхновським розцінили Другий Універсал як зраду національних інтересів і в ніч з 4 на 5 липня підняли виступ полуботківців, намагаючись захопити владу в Києві та проголосити незалежність. Виступ був придушений силами самої УЦР та військами Київського військового округу.

«Тимчасова інструкція» 4 серпня 1917 р. як акт російського диктату

Коли загроза з боку українців тимчасово спала, а в Петрограді сформувався новий, більш жорсткий уряд на чолі з Керенським, російська сторона вирішила дезавуювати липневі домовленості.

29 липня УЦР ухвалила «Статут вищого правління України» (конституцію автономії), який передбачав широкі повноваження Генерального секретаріату на всі 9 українських губерній. Тимчасовий уряд категорично відкинув цей документ і замість нього 4 серпня 1917 року надіслав до Києва «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату». Цей документ став ляпасом для української революції: Повноваження Генерального секретаріату звужувалися з 9 до 5 губерній (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська). З підпорядкування Києва вилучалися найбільш промислово розвинені та стратегічні регіони: Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина та Таврія.

Генеральний секретаріат перетворювався на звичайний місцевий орган Тимчасового уряду, а не підзвітний УЦР кабінет міністрів.

Кількість секретарів (міністрів) скорочувалася з 14 до 7, причому ключові посади (зокрема військова) ліквідовувалися. Попри глибоке обурення, Центральна Рада після бурхливих дебатів прийняла цю інструкцію. Лідери УЦР розуміли, що країна розколота, а відкритий конфлікт із Петроградом в умовах війни може знищити рух.

Радикалізація мас восени 1917 року

Незважаючи на паперові обмеження Тимчасового уряду, реальний процес українізації на місцях зупинити було вже неможливо. Восени 1917 року Росія стрімко котилася до анархії. Тимчасовий уряд втрачав контроль над армією та регіонами. У вересні в Києві за ініціативою УЦР відбувся унікальний З'їзд народів та областей Росії, де представники різних націй висловилися за перетворення імперії на федерацію, визнавши лідерську роль Києва в цьому процесі. Одночасно відбувався бурхливий розвиток військового сектору: у жовтні в Чигирині пройшов Всеукраїнський з'їзд «Вільного козацтва», де Почесним отаманом обрали генерала Павла Скоропадського. Тоді ж у Києві зібрався III Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого відверто вимагали від Михайла Грушевського припинити озиратися на Петроград та негайно перейти до творення суверенної Української Народної Республіки. Революційна стихія випереджала обережну політику лідерів Центральної Ради. Насувався жовтневий переворот більшовиків, який назавжди змінив правила гри.

3.2.2. Проголошення Української Народної Республіки. Війна більшовицької Росії проти УНР

Жовтневий збройний переворот у Петрограді (25 жовтня за старим стилем / 7 листопада за новим 1917 року), внаслідок якого більшовики на чолі з Володимиром Леніним повалили Тимчасовий уряд, докорінно змінив геополітичну ситуацію. Центральна Рада опинилася перед радикальним викликом: владу в столиці колишньої імперії захопила екстремістська ліва партія, яка не визнавала буржуазної демократії та прагнула встановити диктатуру пролетаріату по всій території колишньої імперії.

Боротьба за владу в Києві та крах більшовицьких планів

Реакція Києва на переворот була миттєвою. Українська Центральна Рада засудила насильницьке захоплення влади більшовиками. Для стабілізації ситуації в Україні було створено Крайовий комітет охорони революції, який мав координаційні функції. Завдяки чітким діям українських підрозділів, УЦР зуміла нейтралізувати обидві ворожі сторони й повністю перебрати контроль над Києвом у свої руки. Більшовикам не вдалося захопити владу в центрі України. Радянську владу їм вдалося встановити лише в промислових районах Донбасу, а також на кілька днів у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові (сучасному Хмельницькому), Рівному та Луцьку, де значну роль відігравали

здебільшого розложені більшовицькою пропагандою фронтові частини російської армії. Проте цей успіх лівих був короточасним.

Третій Універсал: Юридичне оформлення УНР та його стратегічні прорахунки

Розуміючи, що загальноросійська державність знищена більшовиками, Центральна Рада під тиском життєвої дійсності пішла на історичний крок. 7 (20) листопада 1917 року було оприлюднено Третій Універсал. Цим документом урочисто проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР).

Третій Універсал чітко окреслив територію нової республіки, охопивши 9 губерній, де українці становили абсолютну більшість населення: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину та Таврію (без Кримського півострова). Щодо етнічних українських земель, які залишилися поза цими межами (Східна Слобожанщина: частини Курщини, Воронежчини; а також Холмщина), то питання їхнього остаточного приєднання переносилося на майбутнє й мало вирішуватися на основі «зорганізованої волі народів».

Універсал містив надзвичайно радикальну соціальну програму, яка мала на меті перехопити ініціативу в більшовиків. Скасовувалася приватна власність на поміщицькі, удільні, монастирські та інші землі нетрудових господарств. Земля проголошувалася власністю всього народу й мала бути передана селянам без викупу (початок розробки земельного закону). Запроваджувався 8-годинний робочий день для робітників та державний контроль над виробництвом. Проголошувалися широкі демократичні свободи: свобода слова, друку, віри, зібрань, спілок, право на страйки. Гарантувалася скасування смертної кари та оголошувалася повна амністія для всіх політичних в'язнів. Запроваджувалося право на національно-персональну автономію для нацменшин (росіян, євреїв, поляків). Оголошувалося створення незалежного суду, приведеного у відповідність до народних потреб.

Ідеологічна пастка федералізму

Попри фактичне створення суверенної держави, лідери УЦР зробили фатальну помилку. У тексті Третього Універсалу зазначалося, що УНР створюється, «не одділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її», з метою, щоб «уся Російська Республіка стала Федерацією рівних і вільних народів». Це було виявом доктринерства та політичного романтизму Михайла Грушевського та Володимира Винниченка. Російська демократія була мертвою, а більшовики прагнули тотальної диктатури, а не рівноправної федерації. Замість того, щоб оголосити повну державну незалежність, закрити кордони й мобілізувати регулярну армію, лідери УЦР продовжували триматися за привид «федерації».

Початок конфлікту: Більшовицький ультиматум

Російський Раднарком (Рада Народних Комісарів) на чолі з Леніним не мав жодного наміру терпіти існування демократичної та самостійної УНР, яка контролювала величезні хлібні та вугільні ресурси. Більшовики розпочали відкриту підготовку до ліквідації Центральної Ради. Перша спроба внутрішнього перевороту в Києві провалилася: війська УЦР оточили

більшовицькі загони, які готували повстання, роззброїли їх (близько 7 тисяч багнетів) і цинічно відправили в ешелонах під конвоєм на кордон з Росією. Це викликало лютю у Петрограді. Наприкінці листопада київські більшовики спробували організувати загальний страйк 20 тисяч робітників, але й цей захід не отримав широкої підтримки. Тоді Ленін і Троцький перейшли до прямого дипломатичного та військового тиску. 4 (17) грудня 1917 року Раднарком надіслав до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Цей документ був шедевром більшовицької політичної демагогії. В першому пункті Ленін лицемірно заявляв, що Раднарком визнає УНР та її право на самовизначення аж до відокремлення від Росії. В наступних пунктах висувався ультиматум: Росія вимагала від УЦР припинити роззброєння більшовицьких частин в Україні, не пропускати через свою територію козацькі донські полки генерала Каледіна, які йшли воювати проти більшовиків на Дон, та всіляко допомагати червоним військам. На відповідь давалося 48 годин. У разі неприйняття вимог Раднарком оголошував, що вважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни. Генеральний секретаріат УНР на чолі з В. Винниченком рішуче відкинув цей ультиматум, заявивши, що не дозволить втручатися у внутрішні справи української держави. Відповідальність за розв'язання братовбивчої війни Київ цілком поклав на петроградських народних комісарів. Паралельно з ультиматумом більшовики намагалися захопити владу легальним шляхом зсередини. 4 грудня 1917 року в Києві відкрився I Всеукраїнський з'їзд Рад. Більшовики очікували, що зможуть сфабрикувати більшість і проголосити радянську владу. Проте сталося неочікуване для них: на з'їзд прибуло понад 2 тисячі делегатів від українського селянства та військових рад, які повністю підтримували Центральну Раду. Більшовики опинилися в абсолютній меншості (лише 124 делегати з 49 рад). Побачивши повний політичний крах, більшовицька фракція на чолі з Володимиром Затонським покинула Київ і переїхала до Харкова, який уже перебував під контролем російських червоних загонів Антонова-Овсієнка, що увійшли в Україну 9 грудня під приводом «боротьби з Каледініним». У Харкові 11–12 (24–25) грудня 1917 року київські втікачі об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну і провели свій, сепаратний «Всеукраїнський з'їзд Рад». Перебуваючи під повною охороною російських багнетів, цей маріонетковий з'їзд:

- Схвалив переворот у Петрограді та політику Леніна;
- Офіційно підтримав ультиматум Раднаркому проти УЦР;
- Проголосив Україну Радянською Республікою (Українську Народну Республіку Рад) як частину федеративної радянської Росії;
- Обрав Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВЦВК).

17 грудня 1917 року більшовиками було сформовано альтернативний уряд — Народний секретаріат (туди увійшли В. Затонський, С. Бакинський, Є. Бош та інші). Цей уряд негайно оголосив про поширення на територію України всіх декретів петроградського Раднаркому та офіційно звернувся до Леніна з

проханням про військову допомогу. Так більшовики створили класичну модель гібридної війни: наступ російських військ подавався як «внутрішній конфлікт» між харківським радянським урядом та київською «буржуазною» Центральною Радою.

Перша радянсько-українська війна та трагедія Крут

Наприкінці грудня 1917 року розпочався масований наступ більшовицьких військ під загальним командуванням Володимира Антонова-Овсієнка. Безпосередній удар на Київ силами червоних загонів, сформованих із балтійських матросів та російських червоногвардійців, здійснював полковник Михайло Муравйов, відомий своєю патологічною ненавистю до всього українського та жорстокістю. Стан оборони УНР був катастрофічним. Керівники Центральної Ради (особливо В. Винниченко та новий секретар військових справ М. Порш) тривалий час сповідували доктрину ліквідації регулярної армії та заміни її народною міліцією. Вони боялися, що кадрова армія може стати інструментом військового перевороту. Коли розпочався наступ більшовиків, виявилось, що українізовані полки, позбавлені чітких наказів та піддані потужній лівій пропаганді, оголосили «нейтралітет» або розійшлися по домівках ділити поміщицьку землю. Для захисту держави 15 грудня було створено Особливий комітет оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко), а командування силами УНР перебрав полковник Капкан. Було ухвалено рішення про поспішне формування армії на засадах добровільності, але часу вже не залишалося. Кульмінацією цього етапу війни став подвиг під Крутами. 29 січня 1918 року на залізничній станції Крути (між Бахмачем і Ніжином) невеликий загін українських патріотів — близько 500 осіб, що складався з Помічного студентського куреня Січових стрільців (студенти Університету св. Володимира та Українського народного університету), курсантів Першої Київської юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького та бійців Вільного козацтва — вступив у нерівний бій з 4-тисячною армією Муравйова. Українські юнаки героїчно тримали оборону протягом кількох годин, стримавши наступ ворога на Київ та завдавши більшовикам значних втрат. Вони виконали своє стратегічне завдання: затримали просування ворога, що дало змогу Центральній Раді завершити переговори у Бресті. Проте ціна була жахливою — більша частина студентського куреня загинула, а 27 полонених юнаків були по-звірячому розстріляні більшовиками безпосередньо на станції. Більшовицька армія, ламаючи цей відчайдушний опір, невблаганно просувалася до столиці, несучи на своїх багнетах терор, грабунки та знищення українських інституцій.

3.2.3. IV Універсал Центральної Ради. Брестський мирний договір та його наслідки

Січень 1918 року став для Української Народної Республіки часом виживання. Наступ більшовицьких загонів Михайла Муравйова, збройне повстання на київському заводі «Арсенал», яке хоч і було придушене Січовими стрільцями Євгена Коновальця та Гайдамацьким кошем Симона Петлюри, але

підірвало сили оборони, а також повна відсутність регулярної армії поставили Центральну Раду на межу катастрофи. В цих умовах єдиним порятунком для молодій республіки став вихід на міжнародну арену та пошук союзників серед країн Четверного союзу.

Четвертий Універсал: Проголошення повної незалежності

Для того щоб укласти офіційний мирний договір із суверенними іноземними державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією), УНР сама мала володіти безумовним міжнародно-правовим статусом — тобто бути повністю незалежною державою, а не автономною частиною вигаданої «Російської федерації». Саме ця залізна дипломатична потреба та гуркіт більшовицької артилерії, що вже обстрілювала Київ, змусили Центральну Раду зважитися на історичний крок. В ніч з 9 (22) січня на 11 (24) січня 1918 року на засіданні Малої Ради було ухвалено Четвертий Універсал. На залізничних станціях під Крутами та Бахмачем українські юнаки вже стримували ворога, коли цей документ ставав законом. Головне політичне гасло Четвертого Універсалу: «Од нині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, Вільною, Суверенною Державою Українського Народу». Універсал закликав усіх громадян до рішучої боротьби з більшовиками. Замість регулярної армії знову декларувалося створення «народної міліції», хоча реалії вже вимагали негайного формування професійного війська. Підтверджувалися всі свободи й реформи Третього Універсалу. Наголошувалося на негайній передачі землі селянам без викупу до початку весняних робіт. Держава брала під свій контроль найважливіші галузі торгівлі, монополізувала експорт хліба й заліза.

Паралельно з внутрішніми подіями в Брест-Литовську тривали запеклі дипломатичні баталії. Делегування українських дипломатів (М. Левитський, О. Севрюк, М. Любинський) на чолі з 25-річним Всеволодом Голубовичем розпочалося ще в грудні 1917 року. Молоді українські політики не мали жодного досвіду професійної дипломатії, але виявили надзвичайну енергію та патріотизм. Українська делегація блискуче зіграла на геополітичних суперечностях. Німеччина та Австро-Угорщина перебували в стані жорстокої продовольчої кризи («голодна зима») і гостро потребували українського збіжжя. Тому вони охоче пішли на визнання УНР як окремої, повноправної сторони переговорів. Навіть керівник радянської російської делегації Лев Троцький на першому етапі змушений був офіційно заявити, що визнає самостійність української місії. Проте, коли Муравйов підійшов до Києва, Троцький спробував усунути делегацію УЦР, привівши за собою представників харківського радянського Народного секретаріату (Є. Бош та В. Затонського). Українські дипломати, спираючись на щойно ухвалений Четвертий Універсал, рішуче відкинули цей маневр. 27 січня (9 лютого) 1918 року було підписано Брест-Литовський мирний договір між УНР та країнами Четверного союзу. Це був перший мирний договір у ході Першої світової війни, який означав масштабне міжнародне визнання української державності. Четверний союз офіційно визнавав суверенітет УНР. Західний кордон встановлювався по лінії розмежування між Росією та Австро-Угорщиною до війни, причому до складу

УНР включалися українські етнічні землі — Холмщина та Підляшшя. Австро-Угорщина брала на себе зобов'язання до 20 липня 1918 року об'єднати Східну Галичину та Північну Буковину в єдиний коронний край у складі імперії Габсбургів, надавши йому широку національну автономію. Економічні зобов'язання (Ціна миру): УНР зобов'язувалася поставити Німеччині та Австро-Угорщині до 31 липня 1918 року колосальну кількість продовольства: близько 1 мільйона тонн (60 мільйонів пудів) зерна, 400 мільйонів яєць, велику кількість м'яса, цукру, сала та іншої сировини.

Підписання договору відбулося в драматичний момент: 26 січня (8 лютого) війська Муравйова після жорстокого триденного артилерійського обстрілу захопили Київ, де влаштували криваву різанину (було розстріляно понад 3 тисячі офіцерів, інтелігентів та звичайних громадян за українські документи чи навіть розмову українською мовою). Центральна Рада та уряд поспішно евакуювалися на Житомир та Сарни. Опинившись без власної армії та території, Рада Народних Міністрів УНР, спираючись на умови Брестського процесу, офіційно звернулася до Німеччини та Австро-Угорщини з проханням надати військову допомогу для вигнання більшовиків. У лютому 1917 року розпочався масований наступ німецьких (450 тисяч багнетів) та австрійських військ на Схід. Разом із ними в авангарді йшли нечисленні, але боєздатні українські частини — Запорізький корпус (командир полковник П. Болбочан), полк Січових стрільців та Гайдамацький кіш. Наступ розвивався стрімко. Вже 1 березня 1918 року більшовики панічно втекли з Києва, і туди урочисто увійшли українські війська, а за ними повернулася й Центральна Рада. До кінця квітня вся територія України, включно з Донбасом та Кримом (блискучий Кримський похід Петра Болбочана), була повністю очищена від червоних загонів.

Занепад та повалення Центральної Ради

Повернення Центральної Ради до Києва «на німецьких багнетах» докорінно змінило внутрішньополітичний клімат. Визволителі швидко перетворилися на жорстких господарів та окупантів. Німецьке командування на чолі з фельдмаршалом Германом фон Ейхгорном вимагало безперебійного виконання економічних умов Брестського миру — тобто негайного збору та вивезення хліба. Проте соціалістичний уряд УНР (новий прем'єр В. Голубович замість Винниченка) виявився абсолютно нездатним навести лад у країні. Земельний закон УЦР про скасування приватної власності на землю паралізував посівну кампанію: поміщики боялися сіяти, бо землю відберуть, а селяни не мали техніки та посівного матеріалу. В країні панували хаос, анархія та самосуди. Бачачи повну адміністративну безпорадність Ради, німецьке командування почало грубо втручатися у внутрішні справи республіки. 6 квітня Ейхгорн видав наказ про примусовий засів полів та запровадження німецьких військово-польових судів для українських селян, які чинили опір вилученню зерна. Центральна Рада висловила рішучий протест проти цього кроку, заявивши, що ніякі іноземні накази в УНР не мають юридичної сили. Конфлікт став відкритим. Німецькі генерали зрозуміли, що ліва Центральна Рада не зможе забезпечити постачання продовольства до Райху. Вони розпочали пошук сили, здатної встановити жорсткий диктаторський порядок. Такою силою стала

«Українська народна громада», яка об'єднувала великих землевласників, промисловців та колишню царську бюрократію, а також військова організація на чолі з авторитетним бойовим генералом, нащадком давнього козацького роду Павлом Скоропадським. Розв'язка настала 29 квітня 1918 року. Цей день мав стати тріумфом УЦР: у приміщенні Педагогічного музею депутати урочисто ухвалили Конституцію Української Народної Республіки (яка проголошувала УНР парламентською республікою з широкими правами громадян) та обрали Михайла Грушевського першим Президентом УНР (історично — Головою республіки). Проте це були лише паперові декларації. Одночасно в будівлі київського Цирку відбувався Всеукраїнський з'їзд хліборобів (близько 8 тисяч делегатів від заможного селянства та поміщиків), який палко засудив політику Центральної Ради й одноставно проголосив Павла Скоропадського Гетьманом усієї України. За повної підтримки та бездіяльності німецьких військ гетьманські загони протягом кількох годин зайняли всі урядові установи, пошту та телеграф. Центральна Рада була розпущена без жодного спротиву з боку населення. Перший етап Української революції завершився.

Історичний досвід діяльності Української Центральної Ради (УЦР) у період 1917–1918 років став рубіжним етапом модерного українського державотворення. Головною та незаперечною заслугою УЦР стало пробудження нації: протягом короткого часу революційне керівництво зуміло підняти мільйони українців до активного політичного життя, перетворивши безправний етнос Російської імперії на свідому, політично зрілу спільноту. Цей ментальний прорив завершився юридичним відродженням державності у формі Української Народної Республіки (УНР), ухваленням Конституції, затвердженням державної символіки (Тризуба) та запровадженням власної суверенної валюти. На міжнародній арені Центральна Рада вивела Україну на рівень повноправного суб'єкта світової політики через підписання Брестського миру, який офіційно зафіксував її суверенітет і розірвав колоніальну ізоляцію.

Поруч із величними здобутками, діяльність УЦР супроводжувалася фатальними прорахунками, зумовленими ідеологічними догмами її лідерів. Головною вадою виявилися доктринерство та політичні ілюзії — сліпа, затята віра в російську «демократію» та тримання за гасла автономізму й федералізму до січня 1918 року, що дезорієнтувало суспільство і затигнуло проголошення незалежності. Найбільш трагічним наслідком цього соціалістичного романтизму стала руйнація армії через ідеологічну відмову від кадрових регулярних збройних сил на користь міфічної «народної міліції», що призвело до повної беззахисності УНР перед агресією більшовиків. Внутрішню стабільність республіки підірвав також економічний популізм керівництва, чия нездатність реалізувати зважену аграрну реформу відштовхнула від держави як поміщиків, так і найбільш економічно активну верству — заможних селян.

Головний урок доби УЦР полягав у тому, що державу неможливо побудувати лише на гаслах, мітингах та романтичних мріях. Без професійного державного апарату, сильних правоохоронних органів та, найголовніше, без могутньої, дисциплінованої регулярної армії будь-яка суверенна республіка приречена на знищення сильнішими сусідами.

3.2.4. Українська Держава П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)

Державний переворот 29 квітня 1918 року знаменував собою кардинальну зміну вектора розвитку Української революції. Замість ліворадикальної моделі парламентської республіки, яку намагалася впровадити Центральна Рада, в Україні було встановлено Гетьманат — форму одноосібної диктатури консервативного спрямування. Поява цієї форми правління стала реакцією заможних верств суспільства (хліборобів, промисловців, землевласників) та німецького окупаційного командування на управлінський хаос, безпорадність і радикальний соціалістичний курс попереднього уряду УНР.

Постать Павла Скоропадського та його ідеологічна платформа

Павло Петрович Скоропадський (1873 – 1945) був ідеальною фігурою для втілення консервативної альтернативи. Нащадок старовинного українського козацько-шляхетського роду (його предок Іван Скоропадський був лівобережним гетьманом на початку XVIII ст.), він здобув блискучу військову освіту в Пажеському корпусі у Петербурзі, брав участь у російсько-японській війні та належав до найближчого оточення імператора Миколи II (був флігель-ад'ютантом). Під час Першої світової війни Скоропадський виявив себе як талановитий і мужній бойовий генерал, командуючи спочатку кавалерійським полком, потім гвардійською дивізією, а згодом — 34-м армійським корпусом. У 1917 році він провів блискучу українізацію цього корпусу (який став 1-м Українським корпусом), врятувавши Київ від більшовицького наступу, а восени того ж року на з'їзді в Чигирині був обраний Почесним отаманом Вільного козацтва. В ніч на 30 квітня 1918 року, спираючись на лояльні військові загони та мовчазну підтримку німецького гарнізону, Скоропадський взяв під контроль усі найважливіші державні інституції Києва. Того ж дня він оприлюднив віховий документ — «Грамоту до всього українського народу», яка окреслила нову ідеологічну платформу:

- Зміна державної моделі: Українська Народна Республіка офіційно ліквідовувалася. Натомість проголошувалося створення «Української Держави». Центральна Рада, Рада Народних Міністрів та всі земельні комітети розпускалися.
- Економічний фундамент: Проголошувалося повне відновлення приватної власності як основи цивілізації та суспільного прогресу. Всі радикальні соціалістичні декрети УЦР щодо скасування власності на землю та майно скасовувалися. Відновлювалася свобода торгово-промислової діяльності.
- Перспектива устрою: Остаточну форму державного ладу мав визначити майбутній український Сейм (парламент). До його скликання вся повнота влади зосереджувалася в руках Гетьмана.

Юридичним каркасом нового режиму став ухвалений «Закон про тимчасовий державний устрій України». Згідно з цим документом, влада Гетьмана набувала вираженого авторитарного характеру та була подібною до класичної абсолютної монархії чи військової диктатури. Гетьман одноосібно

призначав Отамана (голову) Ради міністрів, затверджував та відправляв у відставку весь склад кабінету; він був Верховним Головнокомандувачем армії та флоту; мав виключні прерогативи у сфері зовнішньої політики (ратифікація договорів, призначення послів); володів правом оголошення амністії, введення воєнного або надзвичайного стану, а також затверджував усі закони. На відміну від Центральної Ради, яка формувала уряди за партійним (соціалістичним) принципом, Павло Скоропадський зробив ставку на професіоналізм, залучаючи до управління досвідчених бюрократів, юристів та науковців, часто з ліберально-буржуазного та кадетського таборів. Головою Ради міністрів (прем'єр-міністром) було призначено Федора Лизогуба — великого землевласника, голову Полтавського губернського земства, який мав колосальний досвід господарського адміністрування. Міністерство закордонних справ очолив видатний історик Дмитро Дорошенко, колишній член УЦР та генеральний комісар Галичини й Буковини в роки війни. Міністром освіти та мистецтва став відомий науковець, кадет Микола Василенко. Міністерство юстиції очолив видатний професор криміналістики Харківського університету Михайло Чубинський (син автора тексту українського гімну Павла Чубинського). Цей кабінет міністрів зумів у найкоротші терміни продемонструвати високу управлінську ефективність, якої так бракувало попередній владі.

Внутрішня політика: Будівництво державного апарату та армії

У внутрішній політиці Скоропадський ліквідував усі революційні комітети й повернувся до перевіреної часом вертикалі влади. Було відновлено стару територіально-адміністративну схему: замість губернських комісарів УЦР запроваджувалися посади губернських і повітових старост. Революційну міліцію замінили на професійну Державну варту, яка розпочала жорстку боротьбу з анархією та криміналом. Перевибори до органів місцевого самоврядування (земств і дум) тепер проводилися на основі майнового цензу, що усувало від влади радикальні незаможні елементи.

Особливу увагу кадровий генерал Скоропадський приділив створенню регулярної української армії. Було розроблено детальний план розбудови збройних сил, які в перспективі мали налічувати понад 300 тисяч багнетів. На практиці вдалося сформуванню дисципліновану 60-тисячну регулярну армію.

Фінанси та економічний курс

У фінансовій сфері Гетьманат досяг вражаючої стабільності. Було остаточно введено в обіг національну валюту — гривню, надруковану на високому поліграфічному рівні в Німеччині. Скоропадський заснував Український державний банк, Державне казначейство та мережу акціонерних і земельних банків. Державний бюджет України вперше став профіцитним завдяки відновленню митної системи та збору податків. Проте соціально-економічна політика у сфері праці була вкрай жорсткою. З метою відновлення зруйнованої промисловості уряд посилив дисципліну на виробництві, скасував 8-годинний робочий день (запровадивши 10 – 12-годинні зміни), обмежив право на страйки та заборонив робітничі профспілки лівого спрямування. Це викликало глибоке обурення пролетаріату.

Культурно-освітній ренесанс: Головний тріумф Гетьмана

Якщо в соціальній сфері політика Скоропадського викликала дискусії, то його культурна та освітня діяльність стала «золотим віком» Української революції. За 7 з половиною місяців при владі Гетьманат зробив для української культури більше, ніж попередні десятиліття. В Україні було відкрито понад 150 нових українських гімназій, видано кілька мільйонів підручників українською мовою. Обов'язковим стало вивчення української мови, історії та географії в усіх школах. Засновано два нові державні університети — Український державний університет у Києві та університет у Кам'янці-Подільському, першим ректором якого став видатний мовознавець Іван Огієнко. Російські університети в Харкові та Одесі були частково українізовані. Найвищим досягненням стало відкриття 14 листопада 1918 року Української академії наук (УАН). Її першим президентом став усесвітньо відомий вчений-природознавець Володимир Вернадський. Академія одразу отримала державне фінансування та приміщення. Було проголошено закон про Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), що заклало підвалини незалежності українського православ'я від Московського патріархату.

Зовнішня політика та міжнародне визнання

Українська Держава Павла Скоропадського досягла безпрецедентного рівня міжнародного визнання. Україну де-юре або де-факто визнали близько 30 держав світу. Насамперед це були країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина), де Скоропадський здійснив успішний офіційний візит до Берліна й мав зустріч із кайзером Вільгельмом II.

Було встановлено дипломатичні відносини зі Швейцарією, Швецією, Данією, Персією, Польщею, Фінляндією, Румунією, Грузією, Доном та Кубанню. Були відкриті консульства у Франції та Англії. Навіть із Радянською Росією у травні 1917 року розпочалися офіційні мирні переговори в Києві (російську делегацію очолювали Х. Раковський та Д. Мануїльський), в результаті яких у червні було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір, встановлено демаркаційну лінію та консульські представництва.

Внутрішні протиріччя, соціальна криза та крах гетьманату

Попри зовнішній блиск, режим Скоропадського мав глибокі внутрішні вади, які зрештою призвели до його швидкої катастрофи. Головною помилкою Гетьмана став його земельний курс. Орієнтуючись на великих землевласників, уряд не лише скасував аграрну реформу УЦР, а й розпочав каральні акції проти селянства. Німці та австрійці за допомогою гетьманської Державної варти та спеціальних каральних загонів примусово вилучали у селян зерно та майно, яке ті встигли захопити в поміщиків у 1917 році. Селян жорстоко карали, сікли різками та накладали величезні контрибуції. Це викликало масовий стихійний селянський протест. Україну охопило полум'я партизанської війни (повстання на Київщині, формування загонів Нестора Махна на Катеринославщині).

Українські ліві та демократичні партії (есери, соціал-демократи) сприйняли переворот Скоропадського як «німецьку реставрацію царизму» та буржуазну реакцію. Вони відмовилися співпрацювати з Гетьманом, попри його численні пропозиції. У серпні 1918 року опозиція об'єдналася в Український

національно-державний союз (згодом — Український національний союз, УНС) на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою, який почав готувати збройне повстання.

Зміна геополітичної ситуації та Грамота 14 листопада

Восени 1918 року Перша світова війна завершилася повною поразкою Четверного союзу. В Німеччині та Австро-Угорщині спалахнули революції, імперії розпалися, а їхні війська почали поспішно залишати Україну. Скоропадський втратив свою головну зовнішню опору. Намагаючись врятувати становище та завоювати прихильність країн Антанти (Англії та Франції), які підтримували ідею відновлення «єдиної та неділимої Росії» у боротьбі з більшовизмом, Павло Скоропадський 14 листопада 1918 року зробив фатальний політичний крок. Він оприлюднив Грамоту про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією.

Цей документ знищив легітимність Гетьмана в очах українських патріотів. Скоропадський відмовився від державної самостійності, проголошеної IV Універсалом. Того ж дня було відправлено у відставку патріотичний уряд Ф. Лизогуба й сформовано новий, проросійський кабінет міністрів на чолі з С. Гербелем. Для української опозиції це стало сигналом до негайних дій. В ніч на 14 листопада в Києві на таємному засіданні УНС було створено Директорію — революційний орган для керівництва повстанням проти Гетьмана. Вже через місяць, під тиском повсталих селянських мас та Січових стрільців, режим Скоропадського впав. 14 грудня 1918 року Гетьман підписав акт зречення від влади й таємно залишив Київ разом із німецькими військами. Українська Держава припинила своє існування, поступившись місцем відновленій УНР.

3.2.5. УНР у часи Директорії. Західноукраїнська Народна Республіка. Акт злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1919 р.)

Осінь 1918 року стала часом стрімкого краху колишнього світоустрою. Поразка Четверного союзу у Першій світовій війні та революційні події в Німеччині й Австро-Угорщині зруйнували зовнішньополітичну опору Гетьманату Павла Скоропадського. В цих умовах українська революційна демократія, яка перебувала в жорсткій консервативній опозиції до гетьманського режиму, перейшла до рішучих дій. Ініціатором повалення Гетьмана став Український національний союз (УНС) — коаліція українських лівих та центристських партій, створена у серпні 1918 року, яку з вересня очолював видатний політичний діяч і письменник Володимир Винниченко.

Остаточним тригером для повстання стала оприлюднена Скоропадським 14 листопада 1918 року «Грамота про федерацію з небільшовицькою Росією». Тієї ж ночі в Києві на таємному засіданні лідерів УНС для керівництва збройним виступом було створено колегіальний орган — Директорію УНР. До її складу увійшли п'ять осіб:

- Володимир Винниченко (УСДРП) — голова Директорії;
- Симон Петлюра (УСДРП) — Головний Отаман військ УНР;

- Федір Швець (Селянська спілка);
- Андрій Макаренко (союз залізничників);
- Опанас Андрієвський (УПСС).

Директорія негайно виїхала до Білої Церкви, яка стала центром повстання. Звідти вона звернулася до українського народу з відозвою, закликаючи зі зброєю в руках піднятися проти Гетьмана-«узурпатора» та повернути республіканський лад. Головним військовим таранном Директорії став Окремий загін Січових стрільців під командуванням полковника Євгена Коновальця, який дислокувався у Білій Церкві. 18 листопада 1918 року у вирішальному бою під Мотовилівкою (за 30 км від Києва) Січові стрільці вщент розгромили добірні гетьманські частини (сердюків та офіцерські дружини). Після Мотовилівки повстання набуло всенародного характеру. На бік Директорії переходили цілі гетьманські дивізії, а армія стрімко поповнювалася тисячами селянських повстанських загонів (так званих «отаманів»). Величезну роль зіграв геополітичний чинник: 17 листопада Директорія підписала таємну угоду з представниками німецьких солдатських комітетів про нейтралітет німецьких військ в обмін на забезпечення їхньої безперешкодної евакуації на батьківщину. Опинившись у повній політичній та військовій ізоляції, Павло Скоропадський 14 грудня 1918 року підписав акт зречення від влади. Того ж дня війська Директорії урочисто вступили до Києва. На Софіївському майдані було проведено грандіозний військовий парад переможців. Гетьманат припинив існування, а Українська Народна Республіка була відновлена.

Внутрішня політика Директорії та ідеологічний розкол

Згідно з попередніми домовленостями, після повалення Гетьмана Директорія мала передати владу Центральній Раді. Проте лідери повстання відмовилися від цього, мотивуючи тим, що стара Рада скомпрометувала себе в очах мас і втратила легітимність. Директорія вирішила сама утримувати верховну владу.

26 грудня 1918 року Директорія оприлюднила свою Декларацію, яка визначила радикальний ліворадикальний курс нової влади:

- Скасування гетьманщини: Усі закони, постанови, розпорядження та адміністративні інституції Гетьманату (посади старост, Державна варта) ліквідовувалися. Органи місцевого самоврядування (земства), обрані на основі майнового цензу, розпускалися.

- Державне будівництво (Трудовий принцип): В основу розбудови держави було покладено так звану «трудову концепцію». Згідно з нею, право голосу та участь в управлінні державою мали виключно «трудові верстви» — робітники, селяни та трудова інтелігенція. «Нетрудові елементи» (поміщики, капіталісти, банкіри, великі торговці, власники фабрик) позбавлялися виборчих прав. Влада на місцях мала передаватися Трудовим радам.

- Соціально-економічні реформи: Відновлювався 8-годинний робочий день, право на страйки та маніфестації, запроваджувалася система колективних трудових договорів. Поверталася в дію радикальна

аграрна реформа (експропріація поміщицьких земель без викупу та розподіл їх серед селян). Також було відновлено закон про національно-персональну автономію для меншин.

Для безпосереднього управління країною Директорія призначила перший республіканський уряд — Раду Народних Міністрів, яку очолив соціал-демократ Володимир Чехівський. Загалом за час існування Директорії змінилося п'ять кабінетів міністрів: після Чехівського уряди очолювали Сергій Остапенко, Борис Мартос, Ісаак Мазепа та В'ячеслав Прокопович. Така калейдоскопічна зміна урядів свідчила про глибоку нестабільність режиму.

Дуже швидко всередині самої Директорії та українського політикуму спалахнула гостра криза, яка яскраво проявилася під час «Державної наради» 16 січня 1919 року. Керівництво держави розкололося на три течії щодо шляхів державного будівництва:

- Радянська (ліва) течія (В. Винниченко, В. Чехівський): Пропонували встановити в Україні диктатуру пролетаріату у формі «національних радянських органів», укласти союз із більшовицькою Росією проти Антанти та провести тотальну соціалізацію економіки.
- Військово-диктаторська течія (Отаманщина): Частина військових діячів вимагала встановлення жорсткої одноосібної військової диктатури для наведення ладу в умовах війни.
- Парламентсько-демократична течія (С. Петлюра, більшість партій центристського крила): Петлюра рішуче виступив і проти диктатур, і проти копіювання радянської системи. Він наполягав на побудові класичної західноєвропейської демократичної республіки, але в умовах війни де-факто зосередив у своїх руках управління військами, що вело до посилення його особистого впливу.

Цей ідеологічний, національний та соціальний максималізм Директорії наприкінці 1918 — на початку 1919 року дезорганізував державний апарат і відштовхнув від республіки спеціалістів, промисловців та заможне селянство, породивши анархію та хаос («отаманщину»). Щоб легітимізувати свою владу та ухвалити закони, Директорія скликала в Києві Трудовий конгрес України (своєрідний передпарламент), який працював 23–28 січня 1919 року. За виборчим законом передбачалося обрання 593 депутатів (зокрема від селян, робітників та трудової інтелігенції, включаючи делегатів від Західної України). Через воєнні дії прибути змогли лише близько 400 осіб. Найбільшими фракціями стали українські есери (УПСР) та представники Селянської спілки. Конгрес проходив в умовах глибокої кризи: на Київ уже наступала Червона армія, а в самому залі засідань депутати безперервно сперечалися. Одні бачили в УНР демократичну правову республіку, інші вимагали негайного переходу до соціалізму за радянським зразком.

Попри глибокі розбіжності, Трудовий конгрес зміг досягти важливих результатів:

- Дав змогу українським партіям верифікувати свої політичні позиції перед лицем зовнішньої загрози;

- Тимчасово скоординував курс внутрішньої та зовнішньої політики;
- Ухвалив «Закон про форму влади в Україні» (Тимчасову Конституцію УНР), згідно з яким до наступної сесії Конгресу вища влада передавалася Директорії, а законодавчі функції між сесіями — Раді Народних Міністрів.
- Історичне рішення: Депутати одностайно й урочисто затвердили Акт Злуки УНР і ЗУНР, проголошений напередодні.

Через наступ більшовиків 28 січня Конгрес поспішно припинив роботу, передавши всю повноту влади Директорії, яка вже наступного тижня була змушена евакуюватися з Києва.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР): виникнення та випробування

Поки на Наддніпрянщині вирувала громадянська війна, на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, події розвивалися за власним, значно більш організованим сценарієм. У жовтні 1918 року в умовах неминучого розпаду імперії у Львові було створено Українську Народну Раду (УНР Раду) — політичне представництво українців Галичини, Буковини та Закарпаття на чолі з Євгеном Петрушевичем. Дізнавшись, що польський ліквідаційний комітет планує переїхати з Кракова до Львова й оголосити Галичину частиною нової Польської держави, українські військові діячі на чолі з сотником Дмитром Вітовським зважилися на рішучий крок. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року відбувся Листопадовий чин (Листопадова революція). Українські військові загони блискавично й без жодного пострілу зайняли у Львові всі ключові державні установи: ратушу, пошту, телеграф, комендатуру та залізничний вокзал. Над ратушею було піднято синьо-жовтий прапор. На ранок галичани прокинулися в українському місті. 13 листопада 1918 року Українська Народна Рада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». Цим документом проголошувалося створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

З перших днів існування ЗУНР опинилася у вогні. Поляки, які становили значну частину населення Львова та інших міст Галичини, підняли збройне повстання. Розпочалася кривава Польсько-українська війна (1918 – 1919 рр.). Галичани поспішно створили регулярну Українську Галицьку Армію (УГА), яка відзначалася високою залізною дисципліною та професіоналізмом, оскільки її кістяком стали кадри Легіону УСС та колишні фронтовики австрійської армії. Не маючи змоги стримати тиск регулярних польських військ та міських партизанів через брак набоїв, 21 листопада українські частини змушені були залишити Львів і відступити на схід. Столицею ЗУНР послідовно ставали Тернопіль, а з січня 1919 року — Станіслав (сучасний Івано-Франківськ). Опинившись у критичному становищі, уряд ЗУНР звернувся за допомогою до братів-наддніпрянців.

Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року: тріумф соборності

Ідея об'єднання двох частин України в єдину соборну державу жила в серцях інтелігенції століттями. Офіційні переговори між урядами Директорії та ЗУНР розпочалися наприкінці 1918 року. 1 грудня 1918 року у Фастові було підписано «Передвступний договір» про майбутнє об'єднання. Кульмінацією цього процесу стало 22 січня 1919 року — день перших роковин проголошення IV Універсалу. У Києві на вщент заповненому святковому Софіївському майдані за величезного скупчення народу відбулася урочиста церемонія проголошення соборності. Лідер західноукраїнської делегації Лев Бачинський передав Директорії ухвалу УНРади, а член Директорії Федір Швець зачитав історичний Універсал про Злуку. «Од нині зливаються в одно віками відірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка».

Попри колосальне історико-символічне значення, реального, фактичного об'єднання двох держав у січні 1919 року, на жаль, так і не відбулося. Акт Злуки значною мірою мав декларативний та символічний характер через низку об'єктивних та суб'єктивних причин:

- Різні геополітичні орієнтири: Для лідерів ЗУНР (Петрушевича) головним і єдиним ворогом була Польща, а в боротьбі з нею вони були готові йти на союз навіть із білогвардійською Росією генерала Денікіна. Натомість для лідерів УНР (Петлюри) головним смертельним ворогом були російські більшовики, і заради перемоги над ними Петлюра згодом пішов на союз із Польщею, пожертвувавши землями Галичини. Це породило трагічне непорозуміння між керівництвом двох частин держави.

- Адміністративно-правові відмінності: В ЗУНР панував жорсткий правовий порядок, європейська повага до закону та приватної власності, тоді як у Наддніпрянській УНР вирувала ліворадикальна революційна стихія, отаманщина та соціалізація землі, що шокувало консервативних галицьких політиків.

Проте, попри практичну незавершеність, Акт Злуки 22 січня 1919 року став фундаментом сучасної української державницької ідеї. Він назавжди заперечив міфи імперій про існування «двох різних українських народів» і зафіксував у міжнародному праві та національній пам'яті образ єдиної, неподільної соборної України від Сяну до Дону. Саме на згадку про цей день ми щороку святкуємо День Соборності України.

3.2.6. Боротьба за владу в Україні у 1919 – 1920 рр. Причини поразки української революції.

Після падіння Гетьманату більшовицька Росія, використавши маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України у Харкові, розгорнула проти УНР цинічну другу війну протягом одного року.

Соціалістичний уряд В. Чехівського до останнього сподівався на підтримку з боку північного сусіда, якому симпатизував, проте дипломатична місія УНР на чолі з С. Мазуренком до Москви зазнала краху. Радянська Росія застосувала тактику гібридної війни, заявляючи, що її військ в Україні немає, а боротьбу веде «незалежний» український радянський уряд. Насправді Ленін прагнув використати сировинно-продовольчу базу України для порятунку Росії та перетворити її на трамплін для експорту світової революції в Європу. 16 січня 1919 року Директорія оголосила стан війни з Росією, але радянські війська стрімко просувалися, і 5 лютого Червона армія вдруге захопила Київ. Директорія залишала місто за містом.

Спроби налагодити стосунки з Антантою, яка висадила десант в Одесі, також зайшли у глухий кут. Французьке командування висунуло жорсткі вимоги: підпорядкувати українську армію їхньому командуванню, передати під контроль фінанси і транспорт, усунути з Директорії соціал-демократів (В. Винниченка та С. Петлюру) й перейти під протекторат Франції. Це було грубим втручанням у внутрішні справи, і виконання ультиматуму призвело б до самоліквідації Директорії. В цих умовах В. Винниченко та М. Грушевський склали повноваження й виїхали за кордон. Наодинці з проблемами залишився С. Петлюра, який очолив Директорію, вийшов із лав УСДРП задля компромісу з Антантою і став центральним символом боротьби за суверенну державу. Сили Директорії танули, зростало дезертирство, а новий правоцентристський уряд Сергія Остапенка, зробивши помилкову ставку виключно на французів, обійшов стороною радикалізацію народних мас та втратив підтримку селянства. Уряд Остапенка не приніс користі, і більшовики відкинули Директорію аж на волинські землі, де невдовзі з'явилися польські війська. Зупинившись у Рівному, С. Петлюра реорганізував владу. Є. Петрушевич та О. Андрієвський переїхали до Станіслава, вийшов зі складу Директорії й Ф. Швець. 9 квітня 1919 року в Рівному розпочав роботу новий уряд Бориса Мартоса, який оголосив зміну політичного курсу: відмовився від допомоги Антанти і закликав народ піднятися на захист землі від російських зазіхань. Проте незадоволений політикою уряду отаман Володимир Оскілко 29 квітня 1919 року підняв у Рівні військовий заколот. Армія не підтримала змовників, заколот придушили, але Директорія була змушена евакуюватися до Здолбунова, а згодом — до Радивилова. Українському війську довелося воювати на два фронти — проти більшовиків і поляків, які захопили значну частину Волині. Галичани також відступили під ударами поляків у трикутник між Збручем і Дністром. Здійснивши реорганізацію армії, війська Директорії вирвалися з оточення, перейшли в контрнаступ і досягли лінії Проскурів–Старокостянтинів–Кам'янець-Подільський. Згодом армія УНР об'єдналася з УГА, і спільними зусиллями 12 серпня 1919 року розпочала наступ на Київ, який 30 серпня було визволено. Проте наступного дня до столиці зі сходу зайшло білогвардійське військо Денікіна. Щоб уникнути кровопролиття, українські частини залишили Київ. У вересні 1919 року, попри поради В. Черчилля підтримувати український національний рух, білогвардійці

розпочали війну проти УНР. Українці опинилися між трьох вогнів (більшовиків, денікінців і поляків), а четвертою загрозою стала страшна епідемія тифу.

Партизанський «Зимовий похід» та Варшавський договір

У цій скрутній ситуації С. Петлюра призначив командувачем армії генерала М. Омеляновича-Павленка, а сам розпочав у Варшаві переговори з поляками. 6 грудня 1919 року в Новій Чорторії було вирішено розпочати партизанські походи по тилах ворога, які увійшли в історію як Перший Зимовий похід. Це був героїчний рейд, що проходив і по території Рівненщини (через Костопіль, Сарни). Армія ні разу не схилила національного прапора, зберігши себе морально і фізично, а населення всіляко допомагало своїм воїнам. Похід закінчився на початку травня 1920 року. Поки відбувався похід, С. Петлюра заручився підтримкою Польщі, підписавши у квітні 1920 року Варшавський договір. Поляки визнавали незалежність УНР та Директорію на чолі з Петлюрою і зобов'язувались не підписувати угод із ворожими до України країнами. Проте ціна була надзвичайно високою: до Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина та 7 повітів Волині. Воєнні дії мали проходити під польським командуванням, економіка та залізниці підпорядковувалися Польщі, а Україна зобов'язувалася постачати польському війську харчі. Уряд І. Мазепи сприйняв це як зраду і подав у відставку (його замінив В. Прокопович). Вкрай незадоволеними договором були галичани. Угода дозволила армії УНР весною 1920 року повернутися до Києва внаслідок спільного наступу проти більшовицької Росії, хоча стримати наступ червоної 1-ї Кінної армії об'єднані сили не змогли. Ініціатива перейшла до більшовиків, які витіснили війська УНР та Польщі. Уряд УНР на чолі з А. Лівіцьким залишив українські землі, переїхавши у Тарнів (Польща). Ризький мирний договір (березень 1921 року) між Польщею та Радянською Росією остаточно поклав край добі Директорії й Українській Народній Республіці.

Протягом першої половини 1920-х років український народ продовжував активну збройну боротьбу проти російських більшовицьких окупантів. На території радянської України діяли повстанські загони чисельністю до 100 тисяч осіб. Найбільш відомими були повстанці Холодноярської республіки під командуванням братів Чучупаків, загони отаманів А. Гулого-Гуленка, Ананія Волинця, Данила Терпила (Зеленого), Марусі Соколовської. Один з останніх судових процесів відбувся у 1929 році в Черкасах, де більшовицький суд виніс смертний вирок отаману Мамаю та колишньому професору гімназії Якову Щириці, які успішно діяли в підпіллі.

Причини поразки української революції

Основними причинами поразки Української революції стали:

- Порівняно низька національна свідомість народних мас, на яких негативно позначилась більше ніж двохсотлітня московська неволя;
- Недостатня відданість ідеї безкомпромісної державності з боку перших революційних лідерів, їхня надмірна захопленість соціалістичними ілюзіями та федералістською орієнтацією на Росію;
- Відсутність єдиної сильної української національно-демократичної партії центристського спрямування, яка б

з'єднала окремі політичні потоки в єдине річище та приборкала внутрішні міжусобиці;

- Слабкість соціальної бази УНР, яка спиралася переважно на селянство та нечисленну інтелігенцію, при цьому не отримавши належної підтримки з боку русифікованого міського пролетаріату та великих власників;

- Відсутність добре організованої, матеріально забезпеченої регулярної армії на початкових етапах революції через ідеологічні прорахунки керівництва;

- Надмірна молодість та брак державного, фінансового, дипломатичного і військового досвіду у керівників визвольного руху;

- Зовнішній фактор — повна міжнародна ізоляція УНР, відмова країн Антанти у визнанні та пряма, запекла збройна агресія з боку більшовицької Росії та Польщі.

Усе це призвело до ліквідації Української Народної Республіки та насадження більшовицького правління на більшості українських земель. Але разом з тим слід зазначити, що без запеклої збройної боротьби УНР та масового повстанського руху більшовики ніколи б не погодилися на створення формально окремої Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) та політику українізації у 1920-х роках. Українці, принаймні формально, отримали право на власні кордони та республіканські інституції, які згодом стали основою для відновлення справжньої незалежності України у 1991 році.

Тема 3.3. Україна у міжвоєнних 1920 – 1930-х роках: між фіктивною радянською державністю та національним опором

3.3.1. Нова економічна політика (НЕП) та «українізація» в УСРР

На початку 1921 року більшовицький режим в Україні опинився у стані глибокої політичної, соціальної та економічної кризи. Спроба негайного впровадження комуністичних доктрин через політику «воєнного комунізму» призвела до розвалу промисловості, масового голоду 1921 – 1923 років та запеклого антибільшовицького селянського повстанського руху, який загрожував самій радянській владі. Політичний та економічний крах змусив радянське керівництво у Москві навесні 1921 року оголосити перехід до «нової економічної політики» (НЕПу), що був вимушеним компромісом тоталітарної влади з українським селянством заради збереження політичного контролю. Суть цієї політики полягала в тимчасовому і частковому поверненні до ринкових, капіталістичних методів господарювання за умови збереження так званих «командних висот» (велика промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля) у руках більшовицької держави.

Основними механізмами НЕПу, які дозволили стабілізувати життєдіяльність республіки, стали:

- Заміна продрозверстки продподатком: Замість насильницького вилучення майже всього зерна селяни сплачували фіксований державний податок, який оголошувався напередодні посівної. Усі надлишки продукції селянин мав право вільно продавати на ринку, що повернуло селу економічні стимули;
- Допущення елементів приватної власності: Дрібні та середні підприємства піддалися денаціоналізації — їх передавали в оренду приватному капіталу або кооперативам. Було дозволено обмежену оренду землі та використання найманої праці в селі;
- Впровадження госпрозрахунку: Державні підприємства (трести) переходили на принципи самоокупності та фінансової самостійності. Скасовувалася зрівнялівка в оплаті праці, впроваджувалася матеріальна зацікавленість робітників;
- Розвиток кооперації та фінансова реформа: Масового поширення набули сільськогосподарська та споживча кооперації. Введення стабільної грошової одиниці — радянського золотого червонця, забезпеченого золотом, дозволило повністю подолати гіперінфляцію.

НЕП дозволив у найкоротші терміни відбудувати зруйноване господарство та закласти матеріальний фундамент під республіканські інституції. Уже у 1927 році в Україні оброблялося на 10% землі більше, ніж у довоєнному 1913 році. Проте цей економічний підйом відбувався паралельно з тривожним процесом: Москва неухильно закріплювала жорстке централізоване партійне управління республіками, обмежуючи будь-які прояви економічної самостійності Харкова (тодішньої столиці УСРР).

Політика «українізації» як спроба наповнення радянської квазідержавності національним змістом

30 грудня 1922 року було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), до складу якого УСРР увійшла формально як суверенний та рівноправний співзасновник. Проте Радянський Союз із самого початку будувався як надцентралізована більшовицька імперія, де реальна влада належала Москві. Щоб легітимізувати цю нову імперську структуру в очах українського народу та всього світу, а також виховати віддані кадри будівників соціалізму з місцевого населення, у 1923 році більшовицька партія прийняла програму «коренізації». В Українській СРР ця політика отримала назву «українізації» і стала унікальним майданчиком, на якому українські сили спробували перетворити формальну радянську державність на реальну національну державу.

Протягом 1920-х років політика «українізації» допомогла зробити колосальний крок вперед у розбудові національних інститутів, освіти, культури та науки:

- Українізація державного апарату: На українську мову офіційно переводилося все державне діловодство, судова система, преса та армійські підрозділи. Знання мови стало обов'язковим для державних службовців;

- Освітній прорив та ліквідація неписьменності: Завдяки масовій кампанії рівень писемності за 10 років зріс із 24% до 57%. Близько 80% загальноосвітніх шкіл стали повністю україномовними. Водночас для забезпечення прав національних меншин функціонували близько 1,5 тисячі польських, німецьких та єврейських шкіл;
- Культурне піднесення та повернення еліти: Українською мовою виходило 50% усіх книг та до 90% газет і журналів. Плідно працювала Всеукраїнська Академія Наук. У 1925 році під проводом Миколи Хвильового створюється «Вільна академія пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ). До УСРР із закордону повернулася значна частина авторитетних діячів доби УНР, зокрема видатний історик і перший голова Центральної Ради Михайло Грушевський, який очолив історичну секцію Академії наук і намагався відродити українську державницьку історіографію;
- Релігійна автокефалія: У 1921 році було відроджено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) на чолі з митрополитом Василем Липківським, яка стала духовною опорою української ідентичності та повністю розірвала зв'язки з Московським патріархатом.

Політика «українізації» закономірно посилила позиції прихильників національного комунізму (Микола Хвильовий, Олександр Шумський, Микола Скрипник, Михайло Волобуєв). Ці діячі намагалися використати радянські державно-правові форми для завоювання фактичної незалежності України. Письменник Микола Хвильовий кинув у маси гасло «Геть від Москви! Даєш Європу!», вимагаючи відриву української культури від російського домінування. Економіст Михайло Волобуєв опублікував концепцію, в якій довів, що УСРР є самодостатнім економічним організмом, і зажадав припинити колоніальне викачування українських ресурсів на користь союзного центру. Таким чином, радянська Україна почала стрімко набувати ознак реальної національної держави, що вступала в конфлікт із союзним центром.

Згортання «українізації»: розгром державницької еліти та імперський реванш Москви

Перетворення УСРР на реальний національно-державний організм, а також вимоги українських комуністів щодо розширення прав республіки серйозно налякали Москву, де в цей час утверджувався одноосібний тоталітарний режим Йосипа Сталіна. Кремль усвідомив, що «українізація» загрожує цілісності більшовицької імперії. Москва кваліфікувала дії українських провідників як небезпечні «націоналістичні ухили» (шумськізм, скрипниківщина, волобуєвщина) і розпочала системну та безжальну боротьбу з метою їх повної «нейтралізації». Першим нищівним ударом по українській державницькій еліті став сфабрикований радянськими спецслужбами (ОДПУ) у 1929 році судовий процес над «Спілкою визволення України» (СВУ). Це була вигадана підпільна організація, створення якої приписали цвіту української інтелігенції, щоб ліквідувати потенційних лідерів національного відродження. У 1930 році в

Харкові відбувся відкритий політичний процес, де на лаві підсудних опинилися 45 провідних діячів української науки, культури та церкви, серед яких були академік Сергій Єфремов та колишній прем'єр-міністр УНР Володимир Чехівський. Усі підсудні отримали тривалі терміни ув'язнення або заслання, а сама справа стала початком тотального винищення української інтелігенції — процесу, що увійшов в історію як «розстріляне відродження».

Справа СБУ ознаменувала початок форсованого згортання «українізації» та ліквідації залишків автономії УСРР. Радянська влада розпочала планомірний наступ на національні інститути: стрімко закривалися українські школи та театри, ліквідовувалися періодичні видання, а діяльність Академії наук була підпорядкована всесоюзним інтересам. Організаційні структури УАПЦ були насильно ліквідовані.

Остаточним символом перемоги імперського централізму над республіканською автономією стало введення у 1938 році обов'язкового вивчення російської мови в усіх школах УСРР. Москва повернулася до традиційної політики русифікації та жорсткої ліквідації будь-яких натяків на політичний чи культурний суверенітет України, перетворивши радянську державність на декоративну ширму сталінського тоталітарного режиму.

3.3.2. Становлення тоталітарного режиму в СРСР та український вимір

Наприкінці 1920-х років вища партійна номенклатура ВКП(б) у Москві на чолі з Йосипом Сталіним ухвалила рішення про остаточний відхід від Нової економічної політики (НЕПу). Комуністичний режим розпочав масштабне розгортання «соціалістичного будівництва», формально керуючись так званим ленінським планом, який містив три взаємопов'язані складові: індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію. Проте в умовах України ці процеси набули виразного антинаціонального, колоніального характеру і стали інструментом повної ліквідації залишків автономії та суверенітету Української СРР.

Форсована індустріалізація УСРР: колоніальний перекис та втрата економічного суверенітету

Радянська індустріалізація передбачала створення міцної військово-економічної основи соціалізму та його матеріально-технічної бази. Протягом першої (1928 – 1933 рр.) та другої (1933 – 1937 рр.) п'ятирічок в СРСР до ладу стало близько 6 тисяч великих промислових об'єктів, із яких 600 найважливіших будувалися на території України (зокрема ДніпроГЕС, Криворіжсталь, Азовсталь, Харківський тракторний завод). Завдяки цьому промислове виробництво республіки формально зросло у 7 разів порівняно з довоєнним 1913 роком, а Україна перетворилась із аграрної в індустріально-аграрну країну. Проте з погляду української державності індустріалізація мала глибоко деструктивні особливості та наслідки:

- Географічна та структурна диспропорція: Промисловість України розвивалась переважно на Лівобережжі та Донбасі.

Правобережні землі ці процеси захопили значно менше, що порушило гармонійний розвиток регіонів країни;

- Колоніальний характер виробництва: Абсолютний пріоритет надавався видобутку сировини, важкій металургії та важкому машинобудуванню (група «А»), а не виробництву товарів народного споживання (група «Б»). Україну перетворили на гігантську сировинну базу імперії, що вкрай негативно позначалося на життєвому рівні її власного населення;

- Хаотична урбанізація: Швидке зростання міст (чисельність міського населення за короткий час подвоїлася) відбувалося без належної інфраструктури, що максимально ускладнило житлову, продовольчу та санітарну проблеми;

- Психологічний терор: На виробництві насаджувався штурмівщинський характер роботи, жорстока трудова дисципліна та примусова праця. Формувалась залякана репресіями особистість робітника, яка змушена була пристосовуватися до умов насильницького тоталітарного режиму.

Суцільна колективізація як механізм пограбування села та знищення соціальної бази державницького опору

Колективізація передбачала примусове переведення мільйонів індивідуальних селянських господарств до колективного виробництва (колгоспів). У планах сталінського режиму колгоспи були необхідні виключно як зручна, підконтрольна форма нещадної експлуатації та безкоштовного викачування продовольчих ресурсів, коштів і дешевої робочої сили для потреб індустріалізації. По суті, модернізація міст відбувалася шляхом відвертого грабунку села.

Офіційний курс на «суцільну колективізацію та ліквідацію куркульства як класу» проголосив листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 року. Колективні господарства створювались виключно насильно, під загрозою негайних репресій та депортацій. При цьому радянська влада широко використовувала жорстокий досвід «воєнного комунізму». Найбільш міцні, незалежні та працьовиті господарства, які становили основу українського національного селянства, оголошувалися «куркульськими». Загалом в УСРР було розкуркулено і фактично знищено понад 200 тисяч селянських господарств, а сотні тисяч українців були депортовані до Сибіру та на Північ. Наприкінці 1932 року в УРСР радянській владі вдалося загнати в колгоспи близько 70% селянських господарств, які охоплювали понад 80% посівних площ. Проте продуктивність праці закріпощених селян була катастрофічно низькою, оскільки майже весь вирощений урожай без залишку вилучався державою в рахунок виконання непосильних планів хлібозаготівель.

Голодомор 1932 – 1933 років: терор голодом проти української нації

Зіткнувшись із прихованим опором українського селянства та загрозою зриву сталінських планів, у 1932–1933 роках більшовицька партія свідомо організувала на території України штучний терор голодом — Голодомор-геноцид. Його першочерговою політичною метою було зламати

волю українського народу до опору, фізично знищити його потенціал для відновлення незалежної державності та остаточно колонізувати республіку.

Шляхом запровадження закону «про п'ять колосків», системи «чорних дошок», військової блокади українських сіл та повної конфіскації всіх без винятку харчових запасів, режим перетворив УСРР на гігантський табір смерті. Загальні демографічні втрати України від Голодомору, включаючи прямі людські втрати від голоду та катастрофічне зниження народжуваності, становлять близько 10 мільйонів осіб.

Наслідки цієї трагедії виявилися катастрофічними для української державницької перспективи: самобутнє українське село зі своїми багатовіковими традиціями, звичаями, моральними засадами та укладом життя було практично знищене. Українські селяни повністю втратили приватну власність на землю, були позбавлені паспортів і опинились у становищі безправних державних кріпаків. Лише напередодні Другої світової війни сільське господарство республіки ціною неймовірних зусиль почало виходити на рівень продуктивності, що існував до початку проведення суцільної колективізації.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму та Великий терор в Україні

Паралельно з руйнуванням економічної самостійності відбувалося остаточне утвердження сталінського тоталітарного режиму, головною опорою якого став гігантський адміністративно-партійно-бюрократичний апарат. Кількість радянських службовців і чиновників, які сліпо виконували волю вождя, в період з 1928 по 1940 рік зросла майже у 4 рази. Уся реальна влада була остаточно сконцентрована в Москві, а Українська СРР повністю втратила навіть формальні ознаки свого суверенітету. Для нагляду за республікою та управління нею з Росії прибували тисячі відряджених партійних функціонерів-колонізаторів. Центральне місце в цій партійно-бюрократичній системі посіли репресивні органи (ОДПУ-НКВС), які поставили під тотальний контроль усе суспільство. Сформульована Сталіним псевдонаукова «теорія» про неминуче загострення класової боротьби в ході будівництва соціалізму стала виправданням для розгортання безпідставних масових репресій проти мільйонів безневинних людей. Цинічне правило сталінської системи проголошувало: чим більшими є офіційні здобутки соціалізму, тим більше з'являється прихованих «ворогів народу». Щорічно у 355 радянських концентраційних таборах системи ГУЛАГу, перші з яких були засновані В. Леніним ще у 1918 році, на примусових каторжних роботах «перевиховувалось» приблизно 8–10 мільйонів осіб.

У роки Великого терору (1937 – 1938 рр.) репресивний апарат працював із колосальним перенапруженням. Заарештованих піддавали жорстоким катуванням і тортурам; не витримуючи знущань, люди оббрихували себе та давали будь-які зізнання, яких вимагали кати, підписуючи смертні вирoki собі та своїм знайомим. Розстріли здійснювались таємно, відразу після оголошення вироку «трійок», без жодного права на апеляцію чи помилування. Жертв часто засуджували і страчували цілими групами. Нищівного удару було завдано по політичній та інтелектуальній еліті республіки: жертвами партійних чисток

стали 170 тисяч (37%) членів Компартії України, було фізично ліквідовано весь склад республіканського уряду, ЦК комсомолу, вище командування Київського та Харківського військових округів. Необґрунтовані репресії тотально охопили всі верстви населення — робітників, селян, науковців та митців.

Конституційне закріплення тоталітаризму

Своєрідним апогеєм політичного цинізму стало ухвалення 5 грудня 1936 року нової сталінської Конституції СРСР, яку офіційно нарекли «конституцією переможного соціалізму». На її основі 30 січня 1937 року було затверджено нову Конституцію УРСР, яка повністю копіювала всі положення союзного основного закону. Попри формальне декларування найширших демократичних прав, свободи слова, друку та мітингів, всевладдя сталінщини повністю перекреслювало і нівелювало демократичність конституції. Закони СРСР мали безумовний пріоритет і були обов'язковими на території України, що юридично закріпило її безправний статус у складі радянської імперії.

Соціальна незахищеність, тотальний страх, атмосфера доносів і нечувана жорстокість тоталітарного режиму понівечили та зламали долі мільйонів українців. У суспільстві цілеспрямовано знищувалася віра в людське добро, справедливість та світлі ідеали. Ті громадяни, кого оминула трагічна участь розстрілів чи заслання до ГУЛАГу, були змушені психологічно пристосовуватись до нав'язаних режимом жорстких ідеологічних догм, демонструвати удавану лояльність, слухняно коритися владі та наслідувати її установки ради фізичного виживання. Українська радянська державність 1930-х років остаточно перетворилася на жорстоку, русифіковану тоталітарну структуру, повністю підпорядковану імперському центру в Москві.

3.3.3. Українська державницька ідея та визвольний рух на західноукраїнських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії (1920 – 1930-ті роки)

Після завершення Першої світової війни та краху Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), територія західноукраїнських земель, де проживало близько 7 мільйонів українців, опинилася розчленуваною між трьома іноземними державами. Східна Галичина та Західна Волинь відійшли до складу Другої Речі Посполитої (Польщі), Північна Буковина, Хотинщина та придунайські українські землі були окуповані Румунією, а Закарпаття (під назвою Підкарпатська Русь) увійшло до складу Чехословаччини.

За винятком відносно ліберального чехословацького режиму на Закарпатті, іноземна адміністрація на всіх окупованих землях здійснювала жорстку колонізаторську, репресивну та асиміляторську політику, спрямовану на повну ліквідацію української національної ідентичності та державницьких прагнень. Землі масово роздавалися іноземним колоністам (зокрема польським осадникам), українська мова та культура зазнавали системних переслідувань, закривалися національні школи та інституції. Під тиском політичної дискримінації та хронічного економічного безпросвіття, у пошуках кращої долі та політичного притулку значна частина українців була змушена емігрувати до

Північної та Південної Америки і навіть до далекої Австралії. Попри репресії, українське населення не змирилося з окупацією і піднялося на організовану боротьбу за свої національні та державні права. Цю боротьбу очолили різні за ідеологією політичні партії та громадські організації, які представляли три основні державницькі та суспільні платформи.

Політичний спектр та державницькі концепції визвольного руху

В умовах іноземної окупації західноукраїнські політичні сили пропонували різні шляхи відновлення чи збереження української державності, які еволюціонували залежно від зовнішньополітичних обставин:

- Радянофільська течія та її крах (КПЗУ, УСДП, ліве крило УНДО): На початку 1920-х років значна частина західноукраїнського суспільства плекала ілюзії щодо радянської України через оголошену там політику «українізації». Комуністична партія Західної України (КПЗУ), заснована у лютому 1919 року як Компартія Східної Галичини (з 1923 року — КПЗУ в складі Компартії Польщі), виступала за возз'єднання із радянською Україною. Аналогічно, Українська соціал-демократична партія (УСДП) під керівництвом М. Ганкевича та В. Старосольського у 1923 році заявила про перехід на радянську платформу, що тимчасово призвело до її самоліквідації та розколу (діяльність відновлено лише наприкінці 1928 року). Навіть у лавах найвпливовішого центристського Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), створеного в липні 1925 року під проводом Дмитра Левицького, існувало потужне радянофільське крило, представники якого заснували Українську партію праці на чолі з В. Будзиновським із виразною орієнтацією на Харків. Проте страшна трагедія Голодомору 1932 – 1933 років на Наддніпрянщині та розгортання сталінського Великого терору повністю знищили радянофільські настрої в Галичині та на Волині. Сама КПЗУ у 1938 році була цинічно розпущена виконкомом Комінтерну за звинуваченням у нібито співпраці з «фашистськими агентами», а майже всі її керівники та члени, які виїхали до СРСР, були репресовані та розстріляні.

- Легально-парламентська та консервативна течії (УНДО, УСРП, УКП): Провідною політичною силою Галичини залишалося центристське УНДО (лідер Д. Левицький), яке відстоювало державну самостійність України, але в умовах окупації використовувало легальні методи боротьби, беручи участь у виборах до польського Сейму. На лівому демократичному фланзі діяла Українська соціалістична радикальна партія (УСРП) під проводом Л. Бачинського та І. Макуха, яка після об'єднання у 1926 році з волинськими есерами виступила як проти орієнтації на СРСР, так і проти консервативного еміграційного уряду ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем. Консервативний, угодовський курс щодо польської влади представляла Українська католицька партія (УКП),

створена у 1923 році на базі Християнської та Католицької організацій (лідери О. Назарук та єпископ Г. Хомишин), яка орієнтувалася на відродження гетьманату Павла Скоропадського і була розпущена у 1936 році.

- Революційно-націоналістичний рух (УВО, ОУН): Неможливість досягти незалежності легальним шляхом породила безкомпромісний підпільний рух. У 1920 році колишні офіцери Української Галицької Армії (УГА) створили нелегальну Українську військову організацію (УВО) під проводом полковника Євгена Коновальця, яка обрала головним методом боротьби революційний терор і саботаж проти польських урядовців. Кульмінацією розвитку цього напрямку стало створення наприкінці січня 1929 року на першому Конгресі у Відні Організації українських націоналістів (ОУН), яка об'єднала УВО та численні молодіжні націоналістичні групи. Ідеологічним підґрунтям ОУН став «чинний націоналізм» Дмитра Донцова та державницькі концепції В'ячеслава Липинського. Головною метою ОУН проголосила здобуття Української Самостійної Соборної Держави (УССД) виключно шляхом загальнонаціональної збройної революції. ОУН діяла в глибокому підпіллі, масово спиралася на студентство та національно свідому молодь і здійснювала терористичні акти проти представників окупаційного режиму. До своєї загибелі від рук радянського агента у 1938 році організацію незмінно очолював Євген Коновалець.

Карпатська Україна 1938 – 1939 років: від автономії до проголошення суверенної держави

Найбільш яскравим і практичним проявом відновлення української державності у міжвоєнний період стали події на Закарпатті. В умовах глибокої міжнародної кризи в Центральній Європі та фактичного розпаду Чехословаччини після Мюнхенської змови, активізація національно-визвольного руху призвела до того, що 11 жовтня 1938 року Закарпаття отримало законну автономію. На політичній карті світу виникло демократичне територіально-державне утворення під назвою Карпатська Україна. Автономний уряд, який незабаром очолив визначний релігійний і культурний діяч, греко-католицький священник Августин Волошин, розпочав негайну та енергійну розбудову державних інститутів. Протягом короткого часу було проведено повну українізацію системи народної освіти, преси, видавничої справи та органів адміністративного управління; налагоджувалася стабільна робота промисловості, зв'язку, транспорту і торгівлі.

Оскільки молода держава опинилася під прямою загрозою іноземної агресії, за активної організаційної та військової допомоги підпілля ОУН було сформовано офіційні збройні сили — Організацію оборони «Карпатська Січ», яка налічувала близько 5 тисяч патріотів. До Генерального штабу «Карпатської Січі» увійшли провідні військові діячі ОУН, серед яких були Михайло

Колодзінський, Зенон Коссак та Роман Шухевич (майбутній Головнокомандувач УПА).

Стрімке відродження української державницької структури викликало серйозне занепокоєння та відкриту ворожість з боку шовіністичних кіл Угорщини, яка висувала територіальні претензії на Закарпаття, та Польщі, яка панічно боялася посилення визвольного руху у безпосередній близькості від своїх кордонів. З метою підриву та послаблення української влади, спецпідрозділи польської військової розвідки (2-й відділ Генштабу) проводили масштабні таємні диверсійні акції на території Карпатської України. Польські диверсанти, переодягнувшись в уніформу січовиків, здійснювали теракти проти мирного населення, підривали мости, дороги та державні установи, намагаючись скомпрометувати уряд А. Волошина в очах закарпатців (достовірність цих фактів повністю підтвердилася у середині 1990-х років після розсекречення трофейних документів польського Генштабу з московського Особливого архіву). Подібну підступну тактику дискредитації та використання фальшивих загонів згодом, у 1940-х роках, масово застосовували радянські спецслужби (НКВС) у боротьбі проти Української Повстанської Армії.

У своїй зовнішній політиці уряд Августина Волошина, опинившись у міжнародній ізоляції, змушений був орієнтуватися на дипломатичну підтримку Німеччини. Проте Адольф Гітлер цинічно використав українське питання як розмінну монету у своїй великій геополітичній грі. Бажаючи залучити Угорщину до своїх майбутніх агресивних планів у Європі, Берлін дав мовчазну згоду на ліквідацію української автономії. Збройна агресія проти Карпатської України розпочалася в ніч з 14 на 15 березня 1939 року, коли угорські війська за підтримки польських диверсантів вдерлися на Закарпаття. У цій критичній, катастрофічній ситуації українські лідери продемонстрували найвищу державницьку відповідальність і мужність. 15 березня 1939 року в місті Хуст зібрався легітимно обраний Сейм Карпатської України, який урочисто проголосив повну державну самостійність республіки. Сейм ухвалив Конституцію Карпатської України, яка юридично зафіксувала основні державні атрибути:

- Назва держави: Карпатська Україна;
- Державний устрій: Незалежна президентська республіка;
- Державна мова: Українська;
- Державні символи: Національний жовто-блакитний стяг, державний герб (поєднання історичного закарпатського герба з ведмедем та синьо-жовтими смугами із національним Тризубом Святого Володимира з хрестом) та загальноукраїнський гімн «Ще не вмерла Україна».

Президентом суверенної Карпатської України було одностайно обрано Августина Волошина, який призначив прем'єр-міністром нового уряду Юліана Ревая. Усвідомлюючи нерівність сил, президент звернувся до Німеччини з офіційним проханням про протекторат, проте німецький уряд відповів брутальною відмовою, рекомендувавши не чинити опору угорським інтервентам, а бійцям «Карпатської Січі» — негайно капітулювати. Попри

повну політичну самотність та відсутність допомоги, Карпатська Січ відкинула ультиматум і вступила в нерівний, запеклий бій із регулярною угорською армією на Красній горі та інших оборонних рубежах. Ціною величезних втрат 16 березня 1939 року угорські війська захопили столицю республіки — місто Хуст, а до 18 березня окупували більшу частину низинних районів краю. Проте в гірських лісистих районах Закарпаття окремі мобільні загони «Карпатської Січі» продовжували вести героїчну партизанську боротьбу проти окупантів аж до кінця травня 1939 року. Президент А. Волошин разом із членами уряду був змушений емігрувати за кордон і оселився у Празі. У боях за державний суверенітет та волю Карпатської України загинуло близько 5 тисяч закарпатських патріотів, а також кілька сотень добровольців із Галичини та Волині, які прорвалися через кордони, щоб підтримати братів. Серед загиблих героїв були й вищі командири Генерального штабу Січі — Михайло Колодзінський та Зенон Коссак.

Коротке існування та самовіддана, героїчна оборона Карпатської України мали колосальне історичне значення для процесу українського державотворення. Події в Хусті в березні 1939 року наочно продемонстрували всьому світові, що українці категорично відмовляються бути безправним об'єктом чужої геополітики і готові зі зброєю в руках вмирати за право мати власну суверенну соборну державу. Оборона Закарпаття стала першим рішучим збройним опором гітлерівським планам із перекроювання кордонів у Європі напередодні Другої світової війни та однією з найяскравіших, найвеличніших сторінок в історії багатовікової визвольної боротьби українського народу.

Тема 3.4. Друга світова війна та Україна (1939 – 1945 рр.)

3.4.1. Політична ситуація у передвоєнній Європі та українське питання. Німецько-радянський договір про ненапад як крок до початку Другої світової війни

У міжвоєнні 1920 – 1930-ті роки українські етнічні землі залишалися насильно поділеними і входили до складу чотирьох іноземних держав із принципово різним соціально-політичним та ідеологічним устроєм (СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини). Така розчленованість критично ускладнювала розв'язання «українського питання».

У вузькому, тактичному розумінні суть українського питання полягала у визначенні правового статусу, місця й ролі українського національного чинника у внутрішньополітичному житті держав-поневолювачів, які намагалися асимілювати або репресувати українців. У широкому, стратегічному й державницькому розумінні українське питання полягало в ліквідації штучних кордонів, соборному возз'єднанні всіх етнічних земель та відновленні власної суверенної, незалежної української держави.

Напередодні Другої світової війни в європейській геополітиці чітко визначилися три групи держав, чії інтереси безпосередньо перетиналися навколо українських територій:

- Перша група: Радянський Союз, Польща, Румунія та Чехословаччина. Це були держави-держателі, які безпосередньо володіли українськими землями. Їхньою головною державною метою було будь-якою ціною втримати вже підвладні українські території, придушити там національно-визвольний рух, а за можливості — загарбати нові українські регіони у сусідів (як це робив радянський режим щодо Галичини та Волині);

- Друга група: Велика Британія та Франція. Вони безпосередньо не претендували на українські території, проте активно використовували українське питання у власних дипломатичних іграх. Своїм втручанням, заявами або свідомим ігноруванням українських інтересів Лондон і Париж намагалися задовольнити власні геополітичні інтереси — зберегти версальську систему та відвести загрозу війни від своїх кордонів;

- Третя група: Нацистська Німеччина, яка відкрито прагнула завоювання нового «життєвого простору» на Сході, розглядаючи багату на ресурси Україну як ключовий сировинний і продовольчий приз на шляху до світового панування, а також її союзник Угорщина, яка за підтримки Берліна прагнула реваншу та загарбання Карпатської України.

Глибокий драматизм і трагічність ситуації полягали в тому, що багатомільйонний український народ, позбавлений власних суверенних державних інституцій, армії та дипломатичного представництва, був позбавлений можливості самостійно вирішувати свою долю. Доля українських земель повністю залежала від цинічного балансу інтересів чужих столиць і реального співвідношення військових сил. Україна опинилася в лещатах між двома найагресивнішими тоталітарними імперіями світу — нацистською Німеччиною та радянським сталінським СРСР.

Напередодні катастрофи: від Мюнхенської змови до Пакту Молотова-Ріббентропа.

Намагаючись задобрити Адольфа Гітлера, відвести від себе загрозу німецької агресії та свідомо спрямувати її експансію на Схід (зокрема проти СРСР), уряди Великої Британії та Франції пішли на політику «умиротворення агресора». 29 – 30 вересня 1938 року вони підписали ганебну Мюнхенську угоду з Німеччиною та Італією. Ця змова поклала початок насильницькій руйнації Чехословацької держави та, як наслідок, призвела до короткого спалаху й подальшої ліквідації суверенної Карпатської України в березні 1939 року, продемонструвавши повне нехтування великими державами правами українців. Усвідомлюючи неминучість великої війни за перерозподіл світу, протягом весни й літа 1939 року нацистська Німеччина та сталінський Радянський Союз розпочали залаштункові сепаратні переговори. Цей дипломатичний маневр

завершився 23 серпня 1939 року підписанням у Москві Договору про ненапад між Німеччиною та СРСР терміном на 10 років.

Основним таємним змістом цієї угоди став доданий до неї таємний, додатковий протокол, який безпосередньо стосувався долі українських земель. Протокол зафіксував геополітичний поділ території Польської держави та всього Східноєвропейського регіону на сфери імперського впливу Німеччини та Радянського Союзу. Згідно з домовленостями, межа цих сфер мала проходити по лінії річок Нарев, Вісла та Сян. У результаті такого розподілу українські етнічні землі, які перебували під окупацією Польщі (Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Надсяння), а також Північна Буковина, Бессарабія та країни Прибалтики, відходили до сфери інтересів Радянського Союзу. Цей документ увійшов в історію як Пакт Молотова-Ріббентропа, названий за прізвищами міністрів закордонних справ СРСР та Німеччини, які його підписали.

Нацистський та більшовицький уряди переслідували виключно власні вузькокорисливі цілі. Гітлер прагнув убезпечити себе від війни на два фронти перед нападом на Західну Європу, а Сталін намагався використати світовий конфлікт для максимального розширення кордонів радянської імперії на захід. З погляду міжнародного права та історії української державності, Пакт Молотова-Ріббентропа та таємний протокол до нього стали актом брутального, свавільного поділу Європи та ліквідації суверенітету цілих народів двома тоталітарними режимами. Ця угода фактично зруйнувала залишки міжнародної безпеки, стала остаточним кроком до початку Другої світової війни і розв'язала руки Гітлеру та Сталіну для негайного втілення в життя їхніх спільних загарбницьких, імперських планів.

3.4.2. Агресія проти Польщі. Західна Україна в умовах радянського тоталітарного режиму (1939 – 1941 рр.)

Геополітичний зговір та початок Другої світової війни

1 вересня 1939 року німецькі війська перейшли кордон Польщі, що ознаменувало початок Другої світової війни. За цих обставин Радянський Союз, попри зафіксовані у Пакті Молотова–Ріббентропа зобов'язання щодо спільного поділу польських територій, тимчасово зайняв вичікувальну позицію. Йосип Сталін прагнув перекласти всю міжнародну відповідальність за агресію та руйнування європейського ладу виключно на Адольфа Гітлера. Натомість німецьке керівництво здійснювало дипломатичний тиск на більшовиків з метою прискорення збройного нападу СРСР. Прагнучи змусити Москву до дій, нацисти вдалися до шантажу, погрожуючи створити на теренах Галичини та Волині незалежну Українську державу. З цією метою керівники німецьких спецслужб (зокрема Абверу) проводили регулярні зустрічі з лідерами Організації Українських Націоналістів, зокрема з головою Проводу ОУН полковником Андрієм Мельником. Побоюючись втратити геополітичну ініціативу та контроль над стратегічно важливим регіоном, Сталін віддав наказ Червоній армії розпочати бойові дії. 17 вересня 1939 року радянські війська

перейшли державний кордон, завдавши нищівного удару в спину польській армії, яка в цей момент вела запеклі оборонні бої проти німецького вермахту. Після розгрому Польської держави підрозділи вермахту та Червоної армії проводили спільні військові паради на окупованих територіях (зокрема у Бресті та Львові), фіксуючи нові кордони. Між спецслужбами обох держав (НКВС та Гестапо) було налагоджено пряму координацію та співпрацю у справі придушення польського й українського визвольних рухів. Протягом наступних двох років СРСР безперебійно постачав нацистській Німеччині стратегічну сировину, нафтопродукти та зерно, забезпечуючи матеріальну базу для бойових дій німецької армії в Західній Європі та розгрому Франції. Таким чином, Третій Райх та Радянський Союз виступили безпосередніми паліями Другої світової війни, спільно ліквідувавши польську державність, і залишалися стратегічними союзниками протягом перших двох років світового конфлікту.

Радянська анексія західноукраїнських земель та державні злочини режиму

Після завершення бойових дій, 28 вересня 1939 року в Москві було підписано радянсько-німецький Договір про дружбу і кордон, таємні додатки до якого уточнили межі сфер впливу. Кордон пройшов приблизно по етнографічній «лінії Керзона». У результаті переважна більшість території Західної України (Східна Галичина та Західна Волинь) була включена до складу СРСР і після проведення інсценованих Народних зборів у Львові формально інтегрована до УСРР. У червні 1940 року, користуючись мовчужною згодою Німеччини та чинячи прямий військово-дипломатичний тиск на Румунію, сталінський режим домігся передачі СРСР Північної Буковини та Бессарабії (з яких було утворено Чернівецьку та Ізмаїльську області УСРР). Паралельно Радянський Союз окупував та анексував країни Прибалтики (Литву, Латвію, Естонію) та в результаті кривавої радянсько-фінської війни загарбав частину території Фінляндії в Карелії. Процес приєднання Західної України до СРСР мав глибоко суперечливий та неоднозначний характер. З одного боку, відбувся факт історичного возз'єднання переважної більшості українських етнічних земель в єдиній державній структурі, що об'єктивно консолідувало націю. З іншого боку, це возз'єднання відбулося в межах жорстокої тоталітарної імперії, де послідовно нищилися будь-які ознаки громадянських свобод, демократії чи справжньої національної самобутності.

На початковому етапі режим намагався завоювати лояльність місцевого населення за допомогою тактичних кроків:

- Проведення експропріації та ліквідації великих маєтків польських землевласників і безкоштовної роздачі землі незаможним селянам;
- Форсація українізації початкової, середньої та вищої освіти (зокрема Львівського університету), розширення мережі українських театрів та бібліотек;
- Вкладання державних коштів у розширення промислового виробництва та ліквідацію хронічного безробіття.

Проте входження західних українців у радянську дійсність швидко переросло у масштабну національну трагедію. Сталінський режим бачив у

західноукраїнському суспільстві з його високим рівнем національної свідомості загрозу для своєї стабільності і розпочав негайну ліквідацію колишніх державотворчих інститутів. Спеціальними декретами було заборонено діяльність усіх без винятку українських політичних партій, громадських, економічних, кооперативних та культурних установ (зокрема товариства «Просвіта» та Наукового товариства імені Шевченка). Освіта, набувши української форми, стала жорстко радянською та комуністичною за своїм ідеологічним змістом. На селі було розгорнуто насильницьку колективізацію та розкуркулення, що супроводжувалося руйнуванням традиційного господарського укладу. Розпочалися відкриті гоніння на Українську греко-католицьку та автокефальну православну церкви.

Головним інструментом інтеграції краю став масовий державний терор. Протягом 1939 – 1941 років органи НКВС провели чотири хвилі масових депортацій, висилаючи до Сибіру, Казахстану та на Північ сотні тисяч українців, поляків та євреїв — інтелігенцію, заможних селян, діячів культури та членів «неблагонадійних» родин. За обґрунтованими підрахунками західних дослідників (зокрема історика Яна Гросса), загальна кількість депортованих, ув'язнених та без суду страчених радянською владою громадян на території Західної України та Західної Білорусі за ці два роки у 3–4 рази перевищувала кількість жертв нацистського терору в німецькій зоні окупації Польщі за аналогічний період.

Діяльність ОУН: безперервність державного підпілля та внутрішній розкол

В умовах тотального розгрому легальних інституцій єдиною організованою політичною і військовою силою, здатною вести безкомпромісну боротьбу за відновлення української суверенної державності, залишилася Організація Українських Націоналістів (ОУН). Завдяки глибокій законспірованості та суворій дисципліні, структури ОУН зуміли уникнути повної ліквідації органами НКВС, на відміну від парламентських партій, чиї лідери були негайно заарештовані або знищені. Усвідомлюючи небезпеку з боку ОУН, радянські спецслужби поставили собі за мету повністю знекровити організацію. Ще у травні 1938 року за особистим наказом Сталіна в Роттердамі було вбито засновника і незмінного керівника ОУН полковника Євгена Коновальця. Вбивство здійснив кадровий агент НКВС Павло Судоплатов, який увійшов у довіру до лідера під виглядом зв'язкового з радянської України і під час зустрічі передав йому замасковану під коробку цукерок вибухівку. Втрата авторитетного провідника спровокувала загострення внутрішніх суперечностей в організації, які базувалися на розбіжностях між еміграційним керівництвом та радикальною молоддю, що діяла безпосередньо в краї. У 1940 році це призвело до офіційного розколу ОУН на дві автономні фракції:

- ОУН-М (мельниківці): Помірковане крило, яке очолив полковник Андрій Мельник. Вони орієнтувалися на тривалу, системну розбудову в еміграції та ставку на зовнішньополітичні та дипломатичні фактори;

- ОУН-Б (бандерівці / революціонери): Радикальне крило під керівництвом Степана Бандери. Вони робили ставку на негайне розгортання всенародного збройного повстання всередині України та створення власної армії, використовуючи майбутнє зіткнення між Німеччиною та СРСР.

На території Західної України органи НКВС вели нещадну війну проти націоналістичного підпілля, зумівши викрити низку низових ланок та заарештувати значну кількість активістів (результатом чого став, зокрема, гучний «процес п'ятдесяти дев'яти» у Львові в січні 1941 року). Проте повністю знищити організацію радянській каральній системі не вдалося: ОУН зберегла свій бойовий, організаційний та пропагандистський потенціал для подальшого відновлення державницької боротьби.

Обидві фракції ОУН у цей період підтримували контакти з німецькими військовими та розвідувальними колами, розглядаючи майбутню німецько-радянську війну як унікальний геополітичний шанс для відновлення державної незалежності України на руїнах СРСР. Нацистське керівництво, керуючись власними загарбницькими планами, свідомо підігрувало цим сподіванням українців, використовувало їхній потенціал для збору розвідданих та підготовки диверсійних підрозділів, але приховувало свої справжні колоніальні наміри щодо України. Внаслідок цього ОУН діяла у надзвичайно складних умовах: з одного боку, йдучи на прагматичну співпрацю з німецькими структурами проти спільного ворога — більшовизму, а з іншого — готуючи власні політичні механізми для самостійного проголошення та захисту української суверенної державності.

3.4.3. Німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. й боротьба українців за незалежність

Україна в лещатах тоталітарних імперій та феномен двофронтового опору

Між тим, «медовий період» радянсько-німецького союзу за розрахунком стрімко підходив до свого логічного завершення. Протягом осені 1940 року німецький Генеральний штаб розробляв різні аспекти майбутнього блискавичного нападу на Радянський Союз, а 18 грудня 1941 року Адольф Гітлер підписав директиву №21, відому як план «Барбаросса». Визначивши початок стратегічної операції на 22 червня 1941 року, німецьке командування залучило для її реалізації колосальні сили: 5,5 мільйонів солдатів, понад 47 тисяч гармат і важких мінометів, близько 4,3 тисяч танків та майже 5 тисяч літаків. Радянське військове угруповання на західних кордонах кількісно переважало німецьку армію вторгнення, проте 22 червня 1941 року воно було заскочене зненацька потужним нацистським ударом. Так розпочалася німецько-радянська війна — найбільше та найкривавіше протистояння в межах Другої світової війни, яке тривало до травня 1945 року і перетворило всю територію України на зону суцільного руйнування.

За перші три тижні бойових дій німецькі війська, використовуючи тактику блицкригу, просунулися вглиб території СРСР на відстань від 300 до 600 кілометрів. Червона армія чинила запеклий, хоча переважно спорадичний та дезорганізований опір. Найдрібніші контрудари, такі як найбільша на той час танкова битва в районі Рівне-Дубно-Броди або тривала оборона Києва, допомогли лише частково уповільнити темпи німецького наступу, завдаючи вермахту значних втрат (до кінця серпня 1941 року німці втратили 94 тисячі вбитими і 440 тисяч пораненими). Проте людські втрати з радянського боку були неспівмірними і катастрофічними: лише до кінця 1941 року в німецький полон через прорахунки вищого командування потрапило 3,8 мільйонів радянських солдатів. При цьому відступаючі частини Червоної армії та каральні загони НКВС чинили масові воєнні злочини проти власного мирного населення. Найстрашнішим проявом цього став масовий розстріл близько 20 тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України (Львова, Дубна, Луцька, Рівного та інших міст) наприкінці червня 1941 року, здійснений перед самим відступом радянських військ.

Український напрямок був для Гітлера одним із пріоритетних у всій східній кампанії. Вже 18 серпня 1941 року він тимчасово призупинив прямий наступ на Москву і переорієнтував вістря головних ударів на Ленінград і Київ, наголошуючи у своїх директивах, що захоплення столиці України та Донбасу є безпосереднім стратегічним завданням Райху заради позбавлення СРСР продовольчої та промислової бази. На території України німецькій групі армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Гердта фон Рундштедта протистояли війська радянських Південно-Західного та Південного фронтів. Після падіння Києва, де в оточення потрапило понад 600 тисяч червоноармійців, та ліквідації під Уманню двох радянських армій, нацисти замкнули гігантське кільце під Полтавою і продовжили стрімкий наступ на Харків, Донбас та Крим. В історію війни увійшли тривала й запекла оборона Одеси та героїчний 8-місячний опір Севастополя, який німецькі війська зуміли захопити лише 4 липня 1942 року.

Протягом літа-осені 1941 року вся захоплена німцями територія України була розчленована і поділена на окремі зони окупації, що унеможливлювало збереження її цілісності:

- Північна Буковина, Бессарабія та межиріччя Дністра й Південного Бугу разом з Одесою (під назвою «*Трансністрія*») відійшли під управління союзника Німеччини — Румунії;
- Східна Галичина (під назвою «*Дистрикт Галичина*») була штучно приєднана до створеного на окупованій польській території німецького Генерального губернаторства;
- На більшості решти українських земель було утворено жорстку цивільну колоніальну структуру — *Рейхскомісаріат «Україна»* з центром у місті Рівне, який очолив один із найжорстокіших нацистів Еріх Кох;
- Прифронтові східні області (Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська) та Крим перебували під прямим

управлінням німецького військового командування (зони ближнього тилу армій).

До кінця 1941 року практично вся материкова Україна, а влітку 1942 року — і весь Крим опинилися під нацистською окупацією.

Окупаційний режим відзначався нечуваним цинізмом. За словами рейхскомісара Еріха Коха, основним завданням нацистської влади було тотальне викачування з України всіх матеріальних та продовольчих багатств ради потреб Райху, без жодного зважання на почуття чи права місцевого населення, яке розглядалося виключно як рабська робоча сила. Нацисти запровадили систему нещадної експлуатації та цілеспрямованого народовбивства. Окупанти практикували масові розстріли заручників, ліквідацію військовополонених у «шталагах», а також примусово вивезли до Німеччини на невідільницьку працю (як остарбайтерів) понад 2,4 мільйона української молоді та дітей. Захоплюючи великі міста, нацисти планомірно нищили або грабували музеї, бібліотеки, архіви та наукові установи, намагаючись ліквідувати символи культурних досягнень українців, щоб полегшити подальшу колонізацію «східного простору». В Україні було створено 50 єврейських гетто та понад 180 великих концентраційних таборів (зокрема Янівський у Львові, Сирецький у Києві), а Бабин Яр у столиці та тисячі інших місць масових страт стали символами Голокосту та геноциду цивільного населення.

У червні 1941 року Україна остаточно опинилася «між молотом і ковадлом» двох тоталітарних імперій, ставши для них не суб'єктом, а виключно об'єктом і призом у кривавому двобої. В цих умовах самотійно відстоювати національні інтереси було надзвичайно важко. Тому Організація Українських Націоналістів (фракція С. Бандери) із прагматичних, тактичних міркувань вирішила зіграти на протиріччях між імперіями. Націоналісти спробували використати німецький наступ для того, щоб поставити Берлін перед доконаним фактом відновлення української державності, розраховуючи, що в умовах війни Райх буде змушений визнати українську владу як союзника. 30 червня 1941 року, відразу після вступу перших німецьких підрозділів та батальйону «Нахтігаль» до Львова, ОУН(б) урочисто проголосила Акт відновлення Української Держави та сформувала уряд — Українське Державне Правління на чолі з Ярославом Стецьком. Подібні проголошення за допомогою Похідних груп ОУН відбулися у багатьох містах і селах України (зокрема й у Рівному), що викликало величезне патріотичне піднесення серед місцевого населення. Проте нацистська Німеччина негайно відкрила свої справжні колоніальні карти, де не передбачалося жодної політичної самотійності для слов'янських народів. Нацистські спецслужби заарештували Степана Бандеру, Ярослава Стецька та інших членів Правління, депортувавши їх спочатку до Берліна, а після категоричної відмови відкликати Акт — до концентраційного табору Заксенхаузен. Цей крок остаточно розвіяв ілюзії та окреслив чітку лінію фронту: з одного боку опинився український самотійницький рух, з іншого — німецька окупаційна влада. Фракція ОУН під проводом А. Мельника, яка початково намагалася діяти через легальні структури (зокрема Українську Національну Раду в Києві під керівництвом професора М. Величківського) та

випуск патріотичної преси (газети «Волинь» у Рівному за редакцією Уласа Самчука, «Українське слово» у Києві за редакцією Івана Рогача, журналу «Литаври» Олени Теліги), невдовзі також переконалася в абсолютній ворожості нацистів. Усі згадані видання були брутально заборонені, а видатні діячі культури та ОУН(м) (Іван Рогач, Олена Теліга та інші) були заарештовані Gestapo і розстріляні в Бабиному Яру.

У відповідь на нацистський терор розпочалося форсування збройного підпілля. Ще влітку 1941 року на Поліссі отаман Тарас Бульба-Боровець створив перші українські партизанські підрозділи «Поліська Січ», які орієнтувалися на Державний Центр УНР у вигнанні та очищали регіон від залишків радянських оточенців та перших німецьких мародерів. Згодом, у жовтні 1942 року на Волині під егідою ОУН(б) розпочалося формування єдиної Української Повстанської Армії (УПА), перший штаб якої дислокувався в урочищі Гутвин біля Костополя.

Українські повстанці розгорнули масштабну та унікальну в історії Другої світової війни боротьбу на кілька фронтів: проти нацистського окупаційного апарату, проти радянських диверсійних партизанських загонів, а також проти польської Армії Крайової та інших польських формувань, які намагалися утримати контроль над теренами Волині й Галичини з метою відновлення довоєнної польської окупації цих земель після війни. Головними командирами УПА у цей найважчий період були Дмитро Клячківський (Клим Савур, 1942 – 1944) та Роман Шухевич (Тарас Чупринка, 1944 – 1950), а серед військового керівництва виділялися Сергій Качинський, Василь Івахів, Ростислав Волошин та інші патріоти.

Після того, як у 1943 – 1944 роках Червона армія знову вступила на територію Західної України, УПА переорієнтувала вістря свого опору проти радянського тоталітарного режиму під незмінним гаслом виборення суверенної Української держави. Радянські спецслужби (НКВС-НКДБ) застосовували проти українського повстанського руху найжорстокіші методи боротьби, насамперед намагаючись підірвати беззастережну довіру та матеріальну підтримку УПА з боку місцевого селянства. Для цього створювалися спеціальні провокаційні лже-загони НКВС, які під виглядом повстанців грабували та катували мирне населення. Масштаби цих злочинів каральної системи СРСР були колосальними. На відміну від закарпатських подій 1939 року, об'єктивне дослідження цієї боротьби тривалий час штучно гальмувалося, оскільки навіть у перші десятиліття після відновлення незалежності України (зокрема за часів президентства Л. Кучми) значна частина архівів радянського КДБ залишалася засекреченою через ідейну та номенклатурну спадкоємність тогочасної політичної еліти із радянськими традиціями.

Радянський партизанський та підпільний рух в Україні у перший період війни (1941 – 1942 рр.) мав здебільшого хаотичний характер і був формою боротьби за самозбереження залишених у тилу радянських функціонерів, комуністів та співробітників НКВС, які ховалися в лісах Полісся. На початковому етапі загони Поліської Січі Т. Бульби-Боровця та підрозділи УПА успішно протидіяли цим групам, не допускаючи відновлення більшовицького

впливу в регіоні. Проте на Сході України радянське керівництво мало змогу підготувати більш системне підпілля. У червні 1942 року в Москві було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з генералом НКВС Тимофієм Строкачем. Через УШПР радянське командування повністю підпорядкувало собі партизанські з'єднання (С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова), забезпечуючи їх літаками, новітньою зброєю, боєприпасами та професійними диверсантами. Командний склад цих червоних загонів складався переважно з перевірених кадрів спецслужб, багато з яких безпосередньо брали участь у здійсненні Голодомору та репресій 1930-х років в Україні. Радянські партизани виконували волю Москви: вони воювали не лише з німцями, а й ставили собі за першочергову мету повне знищення українського національно-визвольного руху, особливо під час рейдів на Західну Україну. Кремль намагався зачистити український простір від будь-яких сил, що прагнули незалежності. Попри це, підтримка УПА з боку місцевого населення Волині та Галичини була абсолютно переважною, тоді як червоні партизани сприймалися краєм як виразно антиукраїнський, реставраційний чинник радянської імперії.

Окремою трагічною сторінкою міжвоєнної бездержавності став феномен створення у 1943 році української дивізії військ СС «Галичина». Після розгрому вермахту під Сталінградом фронт стрімко покотився на Захід, і перед українцями Галичини знову постала реальна примара повернення сталінського терору. Частина галицьких діячів (організованих в Український Центральний Комітет на чолі з В. Кубійовичем) пішла на компроміс із німецькою адміністрацією дистрикту щодо формування військового підрозділу. Цей крок зумовлювався двома головними факторами:

- Політична свідомість галичан, вихована у ХІХ – на початку ХХ століття в межах австро-німецької правової та військової традиції, розглядала Росію (як царську, так і більшовицьку) як одвічного і найнебезпечнішого ворога України;
- На території дистрикту «Галичина» нацисти тривалий час утримувалися від таких тотальних каральних акцій проти цивільних, які вони чинили на Волині чи Сході, натомість у кожного в пам'яті був свіжий і кривавий досвід більшовицьких репресій «перших совітів» 1939 – 1941 років.

Ініціатори створення дивізії, спираючись на історичний досвід Легіону Українських Січових Стрільців доби Першої світової війни, прагнули створити добре вишколений, регулярний український військовий підрозділ із національним офіцерським складом, який у момент неминучого краху Німеччини зміг би стати основою для створення повноцінної національної армії, захистити край від червоного терору та відстояти державність. Натомість нацисти, категорично відкидаючи будь-які політичні зобов'язання перед українцями, дозволили створити підрозділ лише у структурі військ СС (як суто фронтову, а не каральну одиницю) задля повного контролю над ним з боку Берліна. Вояки дивізії не були членами загальної організації СС, куди представників слов'янських народів не приймали за расовими доктринами.

Українській стороні вдалося домогтися права на наявність військових капеланів УГКЦ та складання присяги на вірність Україні та боротьбі проти більшовизму. У липні 1944 року в першому ж великому зіткненні з Червоною армією в районі міста Броди дивізія була оточена і розбита.

Історія дивізії «Галичина» наочно доводить, що бездержавний народ у роки світових катастроф стає заручником чужих інтересів і змушений йти на трагічні поступки чи тактичну співпрацю з ворогами. Не завжди ця співпраця була політично виправданою, проте українці, які вступали до її лав, керувалися щирим прагненням захистити свій народ від більшовизму і не були зрадниками своєї Батьківщини. Це повною мірою стосується і понад 6 мільйонів українців, які самовіддано воювали у лавах Червоної армії: вони зробили вирішальний внесок у розгром нацизму, проте їхній подвиг був цинічно використаний сталінським режимом, який замість свободи повернув в Україну тоталітарне рабство.

Після перемоги під Сталінградом наприкінці 1942 року радянські війська розпочали форсоване вигнання нацистів з України. Восени 1943 року радянське командування провело криваву операцію з захоплення Києва, примусово приурочивши її до чергової річниці більшовицького жовтневого перевороту. На форсування Дніпра без належної інженерної підготовки було кинуте сотні тисяч радянських солдатів, серед яких більшість становили щойно мобілізовані на Лівобережжі цивільні українці, яких без зброї, військової форми та жодного вишколу («чорносвитники») гнали на німецькі кулемети. Це призвело до жахливих людських втрат, ставши формою свідомого та цілеспрямованого знищення українського чоловічого населення радянською владою. Таку нещадну практику мобілізації режим продовжив і на Правобережжі, намагаючись підірвати демографічний потенціал нації та знищити мобілізаційний резерв для загонів УПА. Протягом 1943 – 1944 років нацистські окупанти були повністю витіснені за межі етнічних кордонів України.

З погляду українського державотворення, у 1944 році відбулася заміна одного жорстокого окупаційного режиму іншим — радянським тоталітарним. Сталінська влада брутально насміялася над подвигом простого українського солдата: повернувшись, комуністична партія та її репресивний апарат негайно відновили політику терору, депортацій та штучно організували черговий масовий голод 1946 – 1947 років. Будь-яка спроба відстояти ідею суверенної незалежної України оголошувалася найтяжчим державним злочином, за який тисячі патріотів були страчені або відправлені до ГУЛАГу.

Питання про повоєнні кордони України та Європи обговорювалося лідерами країн Антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великої Британії) на Тегеранській (1943 р.) та Ялтинській (1945 р.) конференціях. Остаточні західні кордони республіки сформувалися у ході повоєнних радянсько-польського, радянського-румунського та радянсько-чехословацького територіальних розмежувань (зокрема, за договором від 29 червня 1945 року Закарпаття було офіційно включене до складу УРСР). Суть цих процесів полягала у міжнародному визнанні факту соборного возз'єднання західних областей України в межах СРСР, хоча при цьому значні українські етнічні території

(Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина) були остаточно передані комуністичній Польщі.

Історія воєн завжди пишеться переможцями. Сталінський Радянський Союз, винісши головний тягар боротьби на сухопутному європейському театрі дій, використав свій статус переможця для створення монументального, ідеологічно сфальсифікованого міфу про війну. Радянська пропаганда заклала підвалини фальсифікацій вже на рівні термінології та хронології: в СРСР (і в нинішній Російській Федерації як його спадкоємиці) ця війна була названа «Великою Вітчизняною», а її рамки штучно звужені до 22 червня 1941 – 9 травня 1945 року. Ця дата створювала брехливу ілюзію, ніби Радянський Союз був виключно невинною жертвою і «визволителем» Європи, повністю приховуючи період 1939 – 1941 років, коли СРСР виступав прямим союзником Гітлера, торував пактом Молотова-Ріббентропа шлях до світової війни та здійснював агресію проти Польщі, Фінляндії, Румунії та країн Балтії. Ідеологічний штамп «Вітчизняна війна» штучно маскував той факт, що мільйони українців після років Голодомору та Великого терору не вважали радянську імперію своєю «вітчиною». Україна, позбавлена власної незалежності, була не суб'єктом міжнародної політики, а головною жертвою та кривавою ареною зіткнення тоталітарних монстрів, втративши у цьому протистоянні понад 8 мільйонів людських життів (кожен п'ятий українець), що є одним із найвищих показників втрат серед усіх народів світу.

Німецько-радянська війна завершилася підписанням Акту про беззастережну капітуляцію Німеччини 8 травня 1945 року (у Москві зафіксовано за радянським часом 9 травня), а Друга світова війна остаточно закінчилася 2 вересня 1945 року після капітуляції Японії. Проте для українського народу війна на цьому не припинилася. Значна частина української нації під проводом ОУН та УПА продовжувала запеклу збройну визвольну боротьбу проти радянської та польської окупаційних систем аж до середини 1950-х років. Ця підпільна війна велася українцями на власній етнічній території, а отже, була виключно оборонною, справедливою та законною справою захисту прав людини і нації на суверенне державне існування.

Висновки до розділу

Комплексний аналіз історичного матеріалу третього розділу дозволяє простежити складний, жертвний та суперечливий процес формування модерної української нації та її інституційного відродження. Дослідження цього періоду унаочнює, як попри жорсткі асиміляційні рамки двох імперій, український народ зумів пройти шлях від культурного просвітництва до потужного спалаху власної суверенної державності під час визвольних змагань. Незважаючи на падіння національних урядів та подальші трагічні випробування тоталітарним радянським режимом і світовою війною, ідея соборної та незалежної України остаточно закріпилася у суспільній свідомості, що дозволяє позначити ключові підсумкові тези:

- Імперський тиск та денаціоналізація: Перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій у ХІХ ст. супроводжувалося жорсткими адміністративно-політичними обмеженнями. Проте якщо в підросійській Україні відбувався агресивний наступ на мову й культуру (Валуєвський циркуляр, Емський указ), то в підавстрійській Галичині правове поле імперії дозволило створити базові інституції для легальної громадсько-політичної діяльності.
- Еволюція національного руху: Український рух ХІХ – початку ХХ століття пройшов закономірну трансформацію: від аполітичного культурно-просвітницького етапу (хлопоманство, народовство, діяльність громад) до висунення чітких політичних вимог автономії, а згодом — і повної самостійності України, задекларованої першими політичними партіями.
- Поліцентризм Української революції: Визвольні змагання 1917–1920 рр. продемонстрували високий державницький потенціал народу, який втілювався у трьох різних політичних моделях: демократично-парламентській (УНР періоду Центральної Ради), консервативно-гетьманській (Українська Держава Павла Скоропадського) та західноукраїнській республіканській (ЗУНР).
- Ідеологічні розбіжності та поразка: Головними внутрішніми причинами поразки українських урядів стали гострі соціально-економічні розбіжності всередині еліт, недооцінка важливості регулярної армії лідерами УНР та брак часу для інституційного зшивання регіонів, що розгорталося на тлі агресивної зовнішньої інтервенції.
- Історичне значення Акта Злуки: Проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року мало колосальне символічне та геополітичне значення. Попри тогочасну неможливість його реального військово-політичного наповнення, Акт зафіксував неподільність української нації та став фундаментом сучасної концепції соборності.
- Пастка радянської квазідержавності: Створення УРСР у міжвоєнний період було вимушеним компромісом більшовиків з українським національним рухом. Радянська Україна отримала формальні атрибути держави (управлінський апарат, кордони), проте її сутнісне наповнення залишалося колоніальним, повністю підпорядкованим жорсткому диктату союзного центру.
- Тоталітарне упокорення: Тимчасові поступки радянської влади у формі «коренізації/українізації» 1920-х років були цинічно згорнуті після зміцнення сталінського режиму. Фізичне винищення селянства під час Голодомору 1932 – 1933 років та ліквідація інтелектуальної еліти в часи Великого терору мали на меті назавжди знищити демографічний та політичний потенціал українського спротиву.
- Суперечливі наслідки возз'єднання: Територіальні зміни 1939 – 1940 років, що відбулися внаслідок таємних домовленостей пакту Молотова-Риббентропа, мали глибоко суперечливий характер. З одного боку, відбувся об'єктивно позитивний процес територіального об'єднання

більшості українських земель в єдиних кордонах, з іншого — він супроводжувався жорсткою радянською окупацією та репресіями проти західноукраїнського суспільства.

- Державницький спротив у роки війни: Героїчний та драматичний досвід Другої світової війни підтвердив безкомпромісність українського прагнення до свободи. Проголошення Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та подальша збройна боротьба ОУН і УПА на два фронти (проти нацистського та радянського режимів) зафіксували суб'єктність українського визвольного руху на міжнародній арені як самостійної сили.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Охарактеризуйте адміністративно-політичний статус українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX столітті. Які обмеження накладалися на український національний рух?

2. Порівняйте державну модель Української Народної Республіки (періоду Центральної Ради) та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. У чому полягали принципові відмінності в їхній внутрішній та соціально-економічній політиці?

3. Акт Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року — це був реальний крок до створення соборної держави чи суто декларативне рішення, політична життєздатність якого була неможливою через глибокі ментальні та геополітичні розбіжності між регіонами?

4. Зважаючи на підписання пакту Молотова-Рибентрона, як слід оцінювати вересневі події 1939 – 1940 років з погляду українського державотворення: як радянську окупацію Західної України чи як об'єктивно позитивний процес територіального возз'єднання (соборності) українських земель в одній республіці?

5. Оцініть значення Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Чи можна вважати цей рух повноцінним суб'єктом міжнародної політики та державотворення в умовах подвійної (нацистської та радянської) окупації?

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ВІД СОЮЗНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО СУВЕРЕННОЇ ДЕРЖАВИ.

Тема 4.1. Україна в умовах командно-адміністративної системи СРСР (1945 – 1985 рр.)

4.1.1. Україна в інституційних лещатах пізнього сталінізму (1945 – 1953 рр.): міжнародно-правовий статус, територіальна консолідація та ідеологічний терор

У післявоєнний період відбулися формально вагомі зміни у правовому й міжнародному статусі Української РСР, ключовою з яких стало її входження у 1945 році до складу членів-співзасновників Організації Об'єднаних Націй (ООН). Це рішення сталінського керівництва не було проявом визнання реального суверенітету України, а базувалося на далекоглядному імперському прагматизмі. З одного боку, Кремль був змушений зважати на колосальний внесок українського народу у розгром нацизму та прагнув нейтралізувати український самостійницький рух демонстрацією «радянської державності». З іншого боку — в умовах розгортання майбутньої Холодної війни Сталіну були життєво необхідні додаткові голоси та важелі впливу в ООН для протистояння

із країнами Заходу. Підготовка до цього маневру розпочалася ще на початку 1944 року, коли було ухвалено зміни до конституції СРСР, які формально розширювали права союзних республік у сфері міжнародних відносин та оборони. Тоді ж було створено Народний комісаріат закордонних справ УРСР, який очолив відомий драматург Олександр Корнійчук (згодом міністерство очолював Дмитро Мануїльський). Було навіть розпочато декларативну роботу з формування збройних сил республіки, і на посаду наркома оборони УРСР призначили генерал-лейтенанта Василя Герасименка, проте після закріплення СРСР на міжнародній арені від ідеї створення республіканської армії Москва негайно відмовилася.

Після проголошення ООН 24 жовтня 1945 року УРСР за вказівкою з Москви розгорнула активну зовнішньополітичну діяльність: республіку було обрано до складу Економічної та Соціальної Ради ООН, протягом 1948 – 1949 років вона виконувала обов'язки непостійного члена Ради Безпеки ООН, а згодом увійшла до Всесвітньої Ради Миру та ЮНЕСКО (1954 р.). Делегація УРСР брала участь у роботі Паризької мирної конференції 1946 року та підписанні мирних договорів із колишніми союзниками Третього Райху (Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією). Однак уся ця діяльність мала виключно обмежений, бутафорський та декларативний характер. Українська дипломатія не мала права на власну ініціативу, повністю підпорядковувалася директивам союзного Міністерства закордонних справ і використовувалася виключно для ретрансляції радянської пропаганди. Республіка була беззастережно втягнута в Холодну війну, виступаючи на міжнародній арені не як самостійний суб'єкт, а як слухняний інструмент сталінської зовнішньої політики.

Формування західних кордонів: трагедія Закерзоння та операція «Вісла»

Після завершення Другої світової війни відбулося остаточне міжнародно-правове оформлення західних кордонів України, що призвело до соборного об'єднання більшості українських етнічних земель, але в межах радянської імперії. У 1945 році на підставі договору між СРСР та Чехословаччиною до складу УРСР було офіційно включено Закарпаття (створено Закарпатську область). На підставі радянсько-румунського договору було зафіксовано приналежність Північної Буковини та Бессарабії.

Найбільш драматичним та складним виявилось врегулювання українсько-польського кордону. Польські політичні кола (як еміграційні, так і новостворені прокомуністичні) активно претендували на повернення Західної України, включаючи Львів і Галичину. Проте під час Кримської (Ялтинської) конференції у лютому 1945 року лідери Антигітлерівської коаліції погодилися, що державною межею має стати так звана «лінія Керзона», запропонована Великою Британією ще у 1919 – 1920 роках. Внаслідок залаштункових радянсько-польських переговорів кордон було встановлено трохи західніше Львова. Це означало, що такі споконвічні українські етнічні території, як Холмщина, Підляшшя, Посяння та Лемківщина (загальною площею близько 20 тисяч квадратних кілометрів, що отримали назву «Закерзоння»), із містами Холм, Ярослав, Перемишль, Сянок були остаточно передані Польщі.

Для зачистки прикордонних територій тоталітарні режими СРСР та Польщі вдалися до масштабних примусових депортацій. Протягом 1944 – 1946 років було проведено т. зв. «людський обмін», у ході якого з території Закерзоння до УРСР було примусово-добровільно переселено близько 480 тисяч українців, натомість з України до Польщі виїхало близько 810 тисяч поляків. Кульмінацією цього етноциду стала операція «Вісла», проведена польським комуністичним урядом за повної військово-політичної підтримки СРСР та Чехословаччини у квітні-серпні 1947 року. Під приводом ліквідації підпілля УПА понад 140 тисяч українців, які ще залишалися на своїх рідних землях у Закерзонні, були брутально депортовані та насильно розселені поодинокі або дрібними групами у північно-західних воєводствах Польщі (на землях, відібраних у Німеччини). Метою цієї акції була повна денаціоналізація, розпорошення та швидка асиміляція українського населення. Для незгодних і запідозрених у зв'язках із повстанцями польська влада створила концентраційний табір у Явожно (філіал колишнього нацистського табору Аушвіц), де в нелюдських умовах утримували близько 4 тисяч українців. Лише на початку 1990-х років Сенат відродженої Польської Республіки офіційно засудив акцію «Вісла» як злочинну.

Економічна відбудова в умовах ідеологічного диктату та голод 1946 – 1947 років

Українська РСР зазнала найбільших матеріальних руйнувань серед усіх європейських країн у роки війни. На Україну припало 42% усіх матеріальних збитків СРСР. Було перетворено на руїни 714 міст і селищ, понад 28 тисяч сіл, знищено 15 тисяч промислових підприємств та 29 тисяч колгоспів і радгоспів. Відбудовчі роботи, які розпочалися ще під час війни, розгорнулися на повну потужність у роки четвертої п'ятирічки (1946 – 1950 рр.), що отримала назву «плану відбудови і розвитку». Завдяки неймовірному, часто примусовому трудовому героїзму українського народу вже у 1950 році вдалося формально перевищити довоєнні показники промислового виробництва на 15%. Проте відбудова мала чітко виражений перекис: радянський центр фінансував виключно важку промисловість, паливно-енергетичний, металургійний та військово-промисловий комплекси. Легка і харчова промисловість фінансувалися за залишковим принципом (на 1950 рік легка промисловість досягла лише 79% від довоєнного рівня), а житловий фонд та соціальна сфера перебували у злиднях. Відбудова ускладнювалася Холодною війною — СРСР з ідеологічних міркувань категорично відмовився від американського «плану Маршалла» та змусив зробити це свої європейські сателіти.

Найважчий удар було завдано по українському селянству. Знекровлене війною сільське господарство у 1946 році вразила жорстока посуха. Замість надання допомоги, сталінський режим встановив для України абсолютно нереальні, завищені плани хлібозаготівель. Одночасно радянська влада розгорнула масштабний експорт українського зерна за кордон (було безкоштовно вивезено близько 1,7 мільйона тонн хліба до Франції, Болгарії, Чехословаччини, Польщі) задля підтримки прокомуністичних режимів та підвищення міжнародного престижу Кремля. Результатом цієї злочинної політики став штучний голод 1946–1947 років, який охопив південні та східні

області УРСР. Від голоду та супутніх хвороб померло, за різними оцінками, від 300 до 500 тисяч українських селян, фіксувалися численні випадки дистрофії та людодства, які радянська цензура суворо приховувала.

«Ждановщина» та «лисенківщина»: ідеологічний погром української культури

Паралельно з економічним тиском сталінський режим розпочав масштабний наступ на українську інтелігенцію, намагаючись викорінити патріотичні настрої, які посилювалися в роки війни. Протягом 1946–1951 років ЦК ВКП(б) ухвалив 12 погромних постанов з ідеологічних питань. Ця кампанія отримала назву «ждановщина» (за прізвищем головного ідеолога ЦК Андрія Жданова), а в Україні її провідником став Лазар Каганович, який у 1947 році знову очолив ЦК КП(б)У. Головним вістря репресій була боротьба проти «українського буржуазного націоналізму», «космополітизму» та «низькопоклонства перед загниваючим Заходом». Публічного цькування, політичних звинувачень та заборони творів зазнали видатні діячі української культури:

- Олександр Довженко — за кіносценарій «Україна в огні», який Сталін особисто звинуватив у «націоналізмі» та ігноруванні класової боротьби;
- Володимир Сосюра — за патріотичний вірш «Любіть Україну», оголошений «націоналістичним пасквілем»;
- Максим Рильський, Юрій Яновський, Микола Бажан, Юрій Смолич — за «ідеологічні помилки» у творчості та недостатнє вихваляння радянського ладу;
- Костянтин Данькевич — за оперу «Богдан Хмельницький» (звинувачений у недостатньому висвітленні «прогресивної ролі» російського царату).

Режим ухвалив серію спеціальних постанов ЦК КП(б)У, якими громив редакції журналів «Вітчизна» та «Перець», а також Інститут історії Академії наук УРСР за «перекручення у висвітленні історії української літератури та наукової діяльності». У цей же період було розгромлено біологічну науку через кампанію «лисенківщини» — підтримку Сталінім псевдонаукових теорій Трохима Лисенка. Генетику було оголошено «буржуазною лженаукою», внаслідок чого в Україні були звільнені, репресовані та позбавлені можливості працювати видатні вчені-генетики світового рівня: Микола Гришко, Сергій Гершензон, Лев Делоне, Іван Поляков та інші.

Наука була повністю підпорядкована утопічному сталінському «плану перетворення природи» (будівництво каскадів водосховищ, штучна акліматизація субтропічних культур), що згодом призвело до екологічних катастроф. У дещо кращих умовах перебували технічні та математичні науки, які безпосередньо обслуговували радянський військово-промисловий комплекс в умовах Холодної війни. Саме в цей важкий період в Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом Сергія Лебедева у 1948 – 1950 роках було створено першу в континентальній Європі Малу електронну лічильну машину (МЕОМ). Українські фізики активно працювали в галузі атомної енергетики,

авіабудування та електрозварювання (інститут під керівництвом Євгена Патона, який у 1953 році завершив будівництво першого у світі суцільнозварного мосту через Дніпро у Києві).

Форсована радянська західних областей та ліквідація УГКЦ

У західних областях України, відновлюючи свій контроль, сталінський режим прискореними темпами проводив примусову модернізацію за радянським зразком — індустріалізацію, колективізацію та «культурну революцію», намагаючись у найкоротші терміни зламати традиційний триб життя краю. Індустріалізація регіону фінансувалася масштабно: обсяг валової продукції зріс утричі, виникли нові галузі (автобусобудування, приладобудування), розпочалася розробка нових родовищ — Львівсько-Волинського вугільного басейну, Роздольського родовища сірки, нафтопромислів Борислава, було збудовано найпотужніший у Європі газопровід Дашава – Київ. Проте цей процес супроводжувався хижацьким винищенням природних ресурсів Карпат та ігноруванням екологічної безпеки.

До початку 1950-х років було повністю завершено суцільну колективізацію, яку провели методами жорстокого терору, розкуркулення та примусу. У соціальній сфері було ліквідовано неграмотність, розширено мережу українських шкіл та вишів, проте вся система освіти мала жорсткий радянський ідеологічний зміст. Головним інструментом контролю стало тотальне оновлення кадрів. Для управління краєм зі Сходу України було направлено понад 86 тисяч партійних, радянських і комсомольських функціонерів. Приїжджі кадри зайняли понад 90% усіх керівних посад, повністю відсунувши місцеве населення від управління. У 1950 році серед членів Львівської обласної організації КП(б)У місцеві мешканці становили лише 10%.

Ключовим завданням режиму стала ліквідація Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), яка об'єднувала понад 5 мільйонів західних українців і була духовним оплотом національної ідентичності. Після смерті митрополита Андрія Шептицького у листопаді 1944 року Церкву очолив Йосиф Сліпий. Вже у квітні 1945 року органи НКВС заарештували митрополита Сліпого та весь вищий єпископат УГКЦ. За особистою вказівкою Сталіна було створено лояльну «ініціативну групу» на чолі зі священником Гавриїлом Костельником. 8–10 березня 1946 року під безпосереднім контролем і тиском НКВС у Львові було скликано псевдособор (Львівський церковний собор). Попри повну неканонічність (на соборі не було жодного греко-католицького єпископа), було проголошено скасування Берестейської унії 1596 року, розрив із Ватиканом та «самоліквідацію» УГКЦ. Вірян примусово переводили до Російської Православної Церкви (РПЦ). У 1949 році аналогічний погром було вчинено проти греко-католиків Закарпаття. УГКЦ перейшла у глибоке підпілля, ставши найбільшою забороненою релігійною спільнотою у світі. Понад 1400 священників, які відмовилися зрадити віру, були відправлені до Сибіру, а близько 200 — розстріляні каральними органами.

Збройний опір ОУН-УПА: трагічний фінал державницької боротьби

Військова сила та нещадний терор каральних органів стали вирішальним фактором радянської країни. Сталінський режим зосередив у Західній Україні

колосальні сили регулярної армії та внутрішніх військ НКВС-НКДБ. Лише з лютого 1944 до кінця 1945 року каральні органи здійснили понад 27 тисяч масштабних військово-блокадних операцій проти національного підпілля. На момент повернення радянської влади чисельність УПА досягала близько 100 тисяч бійців, спираючись на аналогічну за кількістю розгалужену підпільну мережу ОУН(б). Усвідомлюючи неможливість ведення відкритої фронтової війни проти радянської військової машини, з 1946 року за наказом Головного командира Романа Шухевича УПА здійснила стратегічну реорганізацію, розділившись на дрібні, глибоко законспіровані підпільні боївки. За радянськими офіційними даними, протягом 1944 – 1945 років повстанці провели близько 6 тисяч бойових операцій проти радянських частин та понад 14,5 тисяч диверсійних і загороджувальних акцій, захищаючи місцеве населення від грабунку та депортацій. Втрати підпілля були страшними: лише за 1944 – 1946 роки загинуло понад 56 тисяч повстанців, більше 108 тисяч потрапили в полон, а близько 48 тисяч під впливом амністій та виснаження склали зброю. Щоб повністю знекровити УПА та позбавити її соціальної бази, радянська влада вдалася до масових депортацій цивільного населення. Протягом 1944 – 1947 років кількома етапами (найбільшим з яких стала операція «Захід» у жовтні 1947 року) до Сибіру, Казахстану та на Північ було депортовано понад 100 тисяч членів родин повстанців, заможних селян та «націоналістичних елементів». Загалом з 1944 до 1952 року із Західної України було виселено, за офіційними даними, понад 200 тисяч осіб (за підрахунками істориків — від 300 до 800 тисяч), переважну більшість яких становили жінки, діти та люди похилого віку.

Наприкінці 1940-х років збройний опір через тотальне виснаження ресурсів почав згасати. Організаційний та військовий підсумок боротьби був остаточно визначений 5 березня 1950 року, коли в селі Білогорща під Львовом у нерівному бою з оперативною групою МДБ загинув Головнокомандувач УПА, голова Секретаріату УГВР Роман Шухевич («Тарас Чупринка»). Його наступником став Василь Кук («Коваль»), який намагався утримати залишки глибокого підпілля, проте епоха масового збройного повстання завершилася. Боротьба ОУН-УПА у цей період продемонструвала вершину жертвовності українського народу у прагненні вибороти власну незалежну державність.

4.1.2. Лібералізація радянської тоталітарної системи (1953 – 1964 рр.): десталінізація, реформи системи управління

Невдовзі після смерті Йосипа Сталіна у березні 1953 року в Радянському Союзі розпочався динамічний, суперечливий період суспільно-політичної трансформації, який увійшов в історію під назвою хрущовської «відлиги» (1953 – 1964 рр.). Основними чинниками destалінізації стали ліквідація найбільш одіозних сталінських органів позасудового терору, арешт і ліквідація у 1953 році всесильного керівника спецслужб Лаврентія Берії, реформування карно-процесуального законодавства та припинення тотальних масових репресій. Офіційним початком системного розвінчання Культурної особи Сталіна

став доповідь Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 році. Остаточне закріплення курсу лібералізації відбулося у 1957 році після розгрому Хрущовим внутрішньопартійної сталіністської опозиції (В. Молотова, Г. Маленкова, Л. Кагановича та інших). Було розпочато процес часткової реабілітації сотень тисяч незаконно репресованих і депортованих громадян, хоча цей процес мав обмежений характер — реабілітації не підлягали активні учасники ОУН і УПА та лідери українського церковного підпілля.

В Українській РСР лібералізація зумовила суттєві зміни у кадровому та адміністративному балансі сил. Вперше в радянській історії Компартію України очолив етнічний українець — Олексій Кириченко (1953–1957 рр.), що поклало край тривалій практиці призначення намісників із Москви (таких як Е. Кох або Л. Каганович). Українці почали складати стійку більшість у виборних радянських органах, господарських, державних і громадських структурах.

У межах хрущовського курсу на децентралізацію управління в підпорядкування Ради Міністрів УРСР було передано кілька тисяч промислових підприємств та будівельних організацій, які раніше контролювалися виключно союзними міністерствами. Це дозволило збільшити державний бюджет УРСР у 2,5 рази, розширивши фінансові можливості республіки для розбудови внутрішньої інфраструктури.

Важливою геополітичною подією стало офіційне входження Кримської області до складу УРСР у 1954 році. Передача Криму була приурочена до пропагандистського святкування 300-річчя Переяславської ради. Офіційне рішення Президії Верховної Ради СРСР обґрунтовувалося територіальною близькістю півострова до України, спільною економічною базою, тісними господарськими та культурними зв'язками. Проте цей крок мав і прагматичний розрахунок: Москва перекладала на плечі України колосальні матеріальні витрати з відбудови депортованого та зруйнованого війною півострова, зокрема щодо забезпечення його водою та електроенергією. Водночас у затверджених ЦК КПРС «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією» брутально фальшувалося історичне минуле українського народу. Переяславський договір 1654 року трактувався як «віковічне прагнення українців до єднання з російським братом», що ідеологічно заперечувало саму ідею прагнення українського народу до створення самостійної, суверенної держави.

Хрущовські економічні реформи, «надпрограми» та раднаргоспи

Економічна політика Хрущова відзначилася серією масштабних експериментів. У перші роки «відлиги» було здійснено успішні кроки з реформування аграрного сектора: підвищено закупівельні ціни на колгоспну продукцію, списано борги господарств, зменшено податковий прес на присадибні ділянки селян, покращено якісний склад керівників. Важливим державницьким кроком стало поступове надання селянам загальногромадянських паспортів, що ліквідовувало їхнє фактичне кріпосне становище та повертало свободу пересування. Як результат, у першій половині 1950-х років валовий збір зерна в УРСР зріс на 20%, цукрових буряків — удвічі, а м'ясо-молочної продукції — у 2–3 рази. Обсяг всієї валової продукції сільського господарства республіки з 1950 по 1958 рік збільшився на 65%.

Проте після 1958 року розпочалося стрімке згортання позитивних тенденцій — за період 1958 – 1964 років приріст аграрного сектора УРСР становив усього 3%. Причинами цього краху стали чергові волюнтаристські рішення Хрущова та впровадження утопічних «надпрограм». У 1958 році було ліквідовано Машинно-тракторні станції (МТС), а колгоспи примусили за завищеними цінами негайно викупити всю сільськогосподарську техніку, що повністю підірвало їхній фінансовий стан. Знову розпочався адміністративний наступ на присадибні господарства селян (обмеження розмірів ділянок та кількості худоби), що призвело до дефіциту продовольства.

Колосальні матеріальні, фінансові та людські ресурси України були штучно відтягнуті на реалізацію загальносоюзних надпрограм: освоєння цілих земель у Казахстані та Сибіру (куди було відправлено тисячі українських фахівців та техніки), надмірне та насильницьке розширення посівних площ під кукурудзу («кукурудзяна лихоманка») за рахунок традиційних зернових культур, а також волюнтаристське гасло «наздогнати і перегнати США за виробництвом м'яса, молока і масла».

Екстенсивний характер розвитку колгоспної системи вичерпав себе, і у 1963 році радянська імперія вперше була змушена розпочати масштабний імпорт зерна з-за кордону. У 1957 році Хрущов ліквідував галузеві міністерства і запровадив територіальну систему управління через раднаргоспи (ради народного господарства). Радянський Союз було поділено на 105 економічних адміністративних районів, з яких 11 було створено на території Української РСР. Метою реформи було подолання надмірної відомчої централізації Москви, скорочення чиновницького апарату та надання більшої господарської самостійності регіонам. У 1962 році за виробничим принципом було поділено навпіл навіть партійні та радянські органи — на промислові та сільські обкоми, що призвело до повної плутанини та хаосу в управлінні. Усвідомлюючи глухий кут командної системи, у 1963 році республіканська преса (зокрема стаття харківського професора Овсія Лібермана в газеті «Правда») ініціювала широку економічну дискусію. Ліберман запропонував розширити ринкові важелі, орієнтувати підприємства на прибуток та матеріальне стимулювання робітників. Ці ідеї згодом лягли в основу реформи 1965 року, проте після усунення Хрущова від влади у 1964 році командно-адміністративна система швидко заблокувала будь-які ринкові трансформації.

Зміни у соціальній сфері та перші прояви дефіциту

Період «великого десятиріччя» відзначився вагомими зрушеннями у підвищенні життєвого рівня населення. Було скорочено тривалість робочого дня, розпочато перехід на п'ятиденний робочий тиждень, суттєво підвищено пенсії та скасовано державні примусові позики. Наймасштабнішим досягненням стало розгортання масового індустріального житлового будівництва (спорудження т. зв. «хрущовок»), що дозволило мільйонам українських родин виїхати з підвалів та комуналок у власні квартири. У побут радянських людей почали масово входити товари тривалого користування: телевізори, магнітофони, пральні машини та холодильники. Проте через провал аграрної політики з початку 1960-х років в УРСР виник гострий дефіцит

найнеобхідніших продуктів харчування, включаючи білий хліб, борошно, крупи та масло. У 1962 році уряд пішов на різке підвищення роздрібних цін на м'ясо та молочні продукти на 30%, що на тлі замороження заробітних плат викликало хвилю масового невдоволення робітничого класу. На відміну від Новочеркаська (Росія), де відбувся розстріл демонстрації, в Україні соціальний протест вилився у великі робітничі страйки та заворушення у Кривому Розі та Одесі (1963 р.), які були придушені підрозділами міліції та КДБ у повній таємниці.

Науково-технічний прорив та освітні центри

Епоха «відлиги» стала часом найвищих досягнень української науково-технічної думки, яка забезпечила радянській імперії лідерство у космонавтиці та ядерній енергетиці. Видатну роль у підготовці запуску першого штучного супутника Землі (1957 р.) та забезпеченні першого польоту людини в космос (Ю. Гагарін, 1961 р.) відіграв видатний син української землі, академік Сергій Корольов — Генеральний конструктор космічних кораблів СРСР. В Україні формуються наукові школи світового рівня. Академік Віктор Глушков заснував Інститут кібернетики АН УРСР, ставши фундатором створення перших радянських керуючих ЕОМ («Дніпро», «Мир»). У Харкові у 1964 році було споруджено найбільший на той час у світі лінійний прискорювач електронів. Інститут електрозварювання ім. Є. Патона впровадив унікальні технології зварювання у космосі та під водою, а в галузі медицини світове визнання здобув видатний хірург Микола Амосов, який започаткував новаторські операції на серці. Розвиток промисловості вимагав створення потужних регіональних науково-освітніх центрів, у тому числі в західних областях республіки. Так, у 1959 році у Рівному розпочав свою роботу Український інститут інженерів водного господарства (нині — Національний університет водного господарства та природокористування — НУВГП), який став провідною базою для підготовки кадрів у галузі гідромеліорації та водогосподарського будівництва.

Попри ці реальні здобутки, партійне керівництво продовжувало мислити ідеологічними утопіями. У 1961 році на XXII з'їзді КПРС було ухвалено Третю програму партії, яка проголошувала амбітне завдання — побудувати матеріально-технічну базу комунізму за 20 років (до 1980 року). Програма передбачала безкоштовні комунальні послуги, безкоштовний транспорт та харчування, що було абсолютно відірваною від реальності наукоподібною утопією, покликаною експлуатувати ентузіазм радянських громадян в умовах наростаючої економічної кризи.

Культурне життя та феномен шістдесятництва

Лібералізація режиму викликала глибоке національно-культурне піднесення української інтелігенції. Зусиллями українських діячів було розпочато реабілітацію та повернення в інформаційне поле творчої спадщини репресованих митців «Розстріляного відродження» (В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Леся Курбаса, Миколи Куліша, Григорія Косинки, Гната Хоткевича та багатьох інших). У цей період виникають нові знакові часописи («Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», журнал сатири «Перець», відновлено видання журналу «Всесвіт»), розпочато видання першої фундаментальної «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ) за

редакцією Миколи Бажана та багатотомного «Словника української мови». У 1962 році було засновано найвищу республіканську нагороду — Шевченківську премію.

Гострою проблемою залишався статус української мови. Освітня реформа 1958 року надала право батькам обирати мову навчання для дітей, при цьому вивчення національної мови в російських школах республіки ставало необов'язковим. Це спровокувало хвилю прихованого російщення, особливо у великих промислових містах Сходу та Півдня. У відповідь на це у лютому 1963 року в Києві відбулася представницька Республіканська конференція з питань культури української мови (понад 800 учасників), яка рішуче вимагала запровадження української мови в усі сфери державного, наукового та суспільного життя.

На хвилі цього відродження сформувався унікальний феномен шістдесятництва — генерація молодої талановитої художньої та наукової інтелігенції, яка виступила проти тоталітарних догм, радянського псевдореалізму та духовного провінціалізму. До цього кола належали поети й письменники Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Дмитро Павличко, Василь Стус, літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, художники Алла Горська, Віктор Зарецький, Тетяна Яблонська, кінорежисери Сергій Параджанов та Юрій Іллєнко. Осередками руху стали Клуби творчої молоді (КТМ) — «Супутник» у Києві та «Пролісок» у Львові. Шістдесятники прагнули відродження гуманістичних цінностей, свободи самовираження та захисту національної культури від асиміляції. Проте ліберальні межі «відлиги» були надто вузькими для тоталітарної системи. Після бруталного розгрому Хрущовим виставки художників-модерністів у Москві у 1962 році, радянський апарат розпочав відкриті гоніння на українських шістдесятників. Їх творчість забороняли, звільняли з роботи, звинувачували у «формалізмі» та «націоналізмі». Це змусило найбільш безкомпромісних представників руху перейти до відкритої дисидентської правозахисної діяльності.

Зародження політичного дисидентства та правозахисного руху

Десталінізація Хрущова ніколи не передбачала створення демократичного суспільства. Режим залишався тоталітарним і у кризових ситуаціях брутално застосовував військову силу (придушення Угорської революції 1956 року, розстріл робітників у Новочеркаську 1962 року). Протягом 1954–1959 років в УРСР за статтею «антирадянська агітація і пропаганда» було засуджено близько 3,5 тисяч осіб. У 1956 році за спробу створення підпільної організації на 10 років таборів було вдруге засуджено поета Юрія Литвина. У 1957 році видатний правозахисник Олекса Тихий отримав свій перший тривалий термін ув'язнення за публічний протест проти введення радянських військ в Угорщину.

З 1958 року в УРСР розгорнулася масштабна хрущовська антирелігійна кампанія. Було закрито тисячі православних храмів, молитовних будинків протестантів, а з 32 діючих монастирів радянські органи залишили лише 9. Особливу увагу КДБ приділяв ліквідації підпільних груп на Західній Україні, які намагалися продовжити державницькі традиції ОУН і УПА: у 1958 році в

Івано-Франківську було розгромлено «Об'єднану партію визволення України», а у 1961 році у Львові засуджено членів «Українського національного комітету» (двох керівників — Б. Грицину та І. Ковалю було розстріляно).

Якісно новим етапом визвольного руху стала діяльність «Української робітничо-селянської спілки» (УРСС), яка існувала підпільно у 1959–1961 роках. Засновником спілки став молодий юрист Левко Лук'яненко, а його найближчими соратниками — Іван Кандиба та Степан Вірун. Унікальність УРСС полягала в тому, що її члени вперше у післявоєнний період повністю відмовилися від збройних методів боротьби та перейшли на платформу мирного, правового та конституційного опору. У своїй програмі Лук'яненко, спираючись на норми Конституцій УРСР та СРСР, обґрунтував законне право України на конституційний вихід зі складу Радянського Союзу та відновлення незалежної соборної держави. У січні 1961 року група була викрита КДБ, її учасники отримали тривалі терміни ув'язнення, а Левка Лук'яненка було засуджено до смертної кари (розстрілу), яку згодом під тиском обставин замінили на 15 років ув'язнення у таборах суворого режиму. Діяльність УРСС заклала міцний теоретичний та правовий фундамент для майбутнього українського правозахисного та національно-демократичного руху.

4.1.3. Наростання застійних явищ у 1970-х – першій половині 1980-х рр.: системна криза радянського ладу та український правозахисний рух

У жовтні 1964 року внаслідок внутрішньопартійного змови вища партійно-державна номенклатура усунула Микиту Хрущова від влади, звинувативши його у «суб'єктивізмі, волюнтаризмі та руйнуванні принципів колективного керівництва». Новим лідером КПРС і фактичним керівником Радянського Союзу на майже двадцятирічний період (1964–1982 рр.) став Леонід Брежнєв — виходець із Дніпропетровщини, який уособлював консервативне крило радянської бюрократії, орієнтоване на стабільність власного становища та консервацію тоталітарної системи. Брежнєвське керівництво розпочало свою діяльність спробою впровадження господарської реформи 1965 – 1966 років (т. зв. «косигінської реформи»), елементи якої розроблялися ще за часів «відлиги». Проте після короткочасного інтенсивного піднесення в роки восьмої п'ятирічки (1966 – 1970 рр.), яка стала найуспішнішою в радянській економічній історії, реформаторські процеси були повністю згорнуті під тиском партійного апарату. Наступив тривалий період сповільнення, який увійшов в історію як епоха «застою». В Українській РСР ця тенденція проявилася з особливою силою: середньорічний приріст валового суспільного продукту, темпи зростання продуктивності праці та реальні доходи на душу населення зменшилися у республіці більше ніж удвічі. Державні плани з автоматизації, механізації, хімізації та меліорації виробництва виконувалися виключно на папері, демонструючи хронічну нездатність планової економіки до інтеграції здобутків Науково-технічної революції (НТР).

Свою очевидну економічну неспроможність та неефективність радянська система тимчасово маскувала за рахунок хижацької експлуатації видобувних

галузей, масового експорту сировини та колосального припливу «нафтодоларів», викликаного світовою енергетичною кризою 1970-х років. Витрачаючи ці ресурси на досягнення військово-стратегічного паритету зі США та фінансування прокомуністичних режимів по всьому світу, СРСР безнадійно відставав від Заходу у цивілізаційному, технологічному та соціально-економічному вимірах. На десятиліття закріпилися екстенсивні, матеріаломісткі та екологічно небезпечні методи господарювання, застарілі технології, висока частка важкої фізичної праці (особливо жіночої) та тотальний диктат союзних відомств. Радянське повсякдення перетворилося на хронічний дефіцит якісних товарів, багатогодинні черги та залишковий принцип фінансування соціальної сфери, медицини, освіти й культури.

На тлі цієї системної деградації радянське керівництво у 1967 році сформулювало пропагандистську концепцію про побудову в СРСР «розвинутого соціалізму» — перехідного етапу на шляху до комунізму, який нібито характеризувався повною гармонізацією суспільних відносин. Логічним завершенням цього процесу стало ухвалення у 1977 році нової Конституції СРСР (так званої «брежньовської»). Попри свою декларативну демократичність, цей документ у 6-й статті вперше на конституційному рівні відкрито закріпив монополію КПРС як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи».

Політичний курс брежньовського періоду характеризувався помітним поворотом до неосталінізму. Початком цього процесу стало брутальне придушення радянськими військами реформаторського руху в Чехословаччині («Празька весна») у 1968 році. Усередині країни відбулася остаточна ліквідація елементів народовладдя. Ради народних депутатів, профспілки та громадські організації перетворилися на декоративний фасад партійного самодержавства. Бюрократичний апарат зріс до нечуваних 18 мільйонів осіб, паралізуючи суспільство лавиною інструкцій та наказів. У суспільстві насаджувався культ сірості, лицемірства та конформізму. Партійна номенклатура, спираючись на всевладдя КДБ, суду та прокуратури, сформувала закриту систему корупції, пільг та привілеїв, тоді як у середовищі народу стрімко руйнувалася мораль, поширювалися алкоголізм та відчуження від праці.

Після смерті Л. Брежнєва короточасні спроби колишнього голови КДБ Юрія Андропова (1982 – 1984 рр.) врятувати систему за допомогою адміністративно-командного тиску, військової дисципліни та боротьби з корупцією виявилися марними. Його наступник, типовий представник брежньовської номенклатури Костянтин Черненко (1984 – 1985 рр.), повернув державну практику до звичного русла консервації застою, продемонструвавши повний історичний глухий кут системи.

Колоніальні деформації в економіці УРСР та екологічний колапс

Володіючи колосальним природним та людським потенціалом, Українська РСР залишалася одним із економічно найрозвиненіших регіонів імперії. Проте структура розміщення продуктивних сил, сформована московськими планувальними органами, мала чітко виражений деформований, колоніальний характер. Пріоритет надавався виключно базовим галузям групи «А» —

важкому машинобудуванню, вугільно-металургійному комплексу та хімічній промисловості. Особливо небезпечних масштабів набув розвиток атомної енергетики. Займаючи менше 3% території СРСР, Україна концентрувала на своїй землі 25% усього промислового потенціалу союзу та близько 40% атомних енергоблоків. Республіка забезпечувала понад 50% загальносоюзного видобутку залізорудної сировини та близько 30% вугілля. При цьому прибутки від експлуатації українських надр акумулювалися у союзному центрі, а УРСР повністю залежала від директив Москви. Така надмірна концентрація брудних виробництв призвела до катастрофічного погіршення екологічної ситуації. Рівень забруднення природного середовища в Україні в 10 разів перевищував середньосоюзні показники, перетворюючи великі промислові центри Придніпров'я та Донбасу на зони екологічної катастрофи. Більше половини (53%) усіх працюючих в республіці були зайняті на виробництвах зі шкідливими та небезпечними для здоров'я умовами праці.

Повна зорієнтованість економіки на інтереси воєнно-промислового комплексу СРСР зумовила хронічну недорозвиненість споживчого сектора. Частка галузей групи «Б» (легка та харчова промисловість) в УРСР не досягала й 30% від загального обсягу промислового виробництва (для порівняння, у розвинених країнах Заходу цей показник складав близько 65–70%). Це приречило республіку на постійний дефіцит товарів широкого вжитку та штучно прив'язувало її до загальносоюзного ринку поставок. Крім того, промисловість України страждала від катастрофічного старіння основних фондів: рівень їхнього зносу досяг 43%, а середній вік обладнання становив 28 років, через що за темпами модернізації УРСР посідала останнє місце в СРСР.

Глибока криза охопила й українське село. Попри те, що УРСР залишалася головною житницею імперії, забезпечуючи 60% союзу цукром, 44% соняшником, 36% плодово-очевидною продукцією та понад 20% м'ясом і маслом, динаміка розвитку аграрного сектора стрімко падала. Протягом 1960 – 1980-х років держава інвестувала в агропромисловий комплекс України понад 100 мільярдів рублів, проте віддача була мінімальною: якщо наприкінці 1970-х років приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5% на рік, то на початку 1980-х років він упав до критичних 0,5%. Річний надій молока від однієї корови ледве досягав 2570 кг, що було вдвічі менше за показники західних фермерських господарств. Справжнім порятунком від продовольчої кризи залишалися присадибні ділянки селян, які, займаючи лише 5 – 6% угідь, давали близько 30% м'яса та до 40% картоплі в республіці.

Злочинний характер мала й радянська програма меліорації, на яку було витрачено 16 мільярдів рублів. Бездумне затоплення та осушення земель призвели до засолення ґрунтів, падіння рівня ґрунтових вод та масштабної ерозії. Було знищено унікальні придніпровські чорноземи, а загальна площа посівних земель в Україні скоротилася на 1,1 мільйона гектарів. Соціальна інфраструктура села перебувала в стані руїни: до 1985 року природний газ отримали лише 5% українських сіл. Внаслідок цього понад 4,5 мільйона селян (насамперед молодь) назавжди виїхали до міст, а з карти України зникло понад 1,5 тисячі сіл, офіційно оголошених владою «неперспективними». За

загальними темпами економічного зростання та приросту національного доходу колись передова Україна опинилася на передостанніх місцях серед республік СРСР.

Стан освіти, науки та ідеологічний диктат у культурі

У гуманітарній сфері радянська влада робила ставку на кількісні показники, намагаючись продемонструвати переваги соціалістичного ладу. Протягом 1966 – 1976 років було здійснено перехід до загальнообов'язкової десятирічної середньої освіти, а до початку 1980-х років чисельність фахівців із вищою освітою та наукових співробітників зросла у п'ять разів. Українські вчені продовжували здійснювати фундаментальні дослідження світового рівня в галузі математики, матеріалознавства, ядерної фізики та авіабудування. Визначними подіями стали видання у 1973 році першої у світі двотомної «Енциклопедії кібернетики» українською мовою, підготовленої колективом Інституту кібернетики під керівництвом Віктора Глушкова, та розробки Інституту електрозварювання ім. Є. Патона. Проте потенціал української науки штучно стримувався жорсткими рамками адміністративно-командної системи та партійним диктатом. Шлях від наукового відкриття до впровадження у реальне виробництво тривав роками через відсутність економічної зацікавленості підприємств, а більшість інновацій використовувалися виключно у закритому воєнному секторі.

Розвиток культури, літератури та мистецтва відбувався в умовах удушливої заідеологізованості та тотального контролю через призму «класового підходу» та догм «соціалістичного реалізму». Будь-які спроби митців вийти за межі офіційного канону, звернутися до загальнолюдських цінностей чи висвітлити трагічні сторінки національної історії жорстоко придушувалися каральними органами. Це створювало глибокий духовний вакуум та руйнувало спадкоємність поколінь.

Етнодемографічні трансформації та політика новітнього російщення

У 1970 – 1980-х роках в Україні відбулися кардинальні соціальні зміни: частка міського населення досягла 2/3 від загальної чисельності, удвічі зросла кількість робітників і службовців, натомість чисельність колгоспного селянства катастрофічно скоротилася. Проте урбанізація супроводжувалася серйозними демографічними деформаціями. Через низький рівень життя, хронічні житлові проблеми та екологічне навантаження рівень народжуваності в УРСР за двадцять років упав у чотири рази, а рівень смертності зріс удвічі. На початку 1980-х років за показниками смертності республіка посіла третє місце в СРСР, а в Чернігівській та Сумській областях вперше зафіксували природне скорочення населення (депопуляцію), коли кількість померлих перевищила кількість народжених. Середня тривалість життя в Україні скоротилася з 70 до 68 років.

Цілеспрямовано змінювався й етнічний склад республіки. Частка українців у структурі населення зменшилася з 76,8% у 1959 році до 73,6% у 1979 році. Натомість частка етнічних росіян зросла з 16,9% до 21,1%. Протягом цього двадцятиріччя в УРСР (переважно до великих промислових міст Сходу та Півдня) переселилося близько 2 мільйонів росіян. Найбільш загрозливих масштабів асиміляція набула на Донбасі: так, за дев'ять років (1970 – 1979 рр.)

чисельність українців у Донецькій області зросла лише на 26 тисяч осіб, тоді як росіян — на 238 тисяч. Процес русифікації набув тотального та системного характеру після травневого погрому 1972 року, коли з посади першого секретаря ЦК КПУ за «недостатній інтернаціоналізм» та «загравання з націоналізмом» (зокрема за книгу «Україна наша Радянська») було усунуто Петра Шелеста. Республіку очолив Володимир Щербицький (1972–1989 рр.) — беззастережний ставленик Брежнєва, який перетворив Україну на «опору застою» та полігон для реалізації сусловської теорії «злиття націй» у єдиний «радянський народ».

Українська мова цілеспрямовано витіснялася з державного апарату, вищої школи, науки, преси та кінематографа. Якщо у 1970 році українською мовою видавалося 38,2% книг, то до 1988 року цей показник упав до критичних 21,4%. На кіностудії ім. О. Довженка з 60 художніх фільмів лише 3 створювалися українською мовою, а репертуар кінотеатрів був російськомовним майже на 100%. На кінець 1987 року лише половина українських дітей мала можливість навчатися в українських школах. Офіційна політика призвела до того, що кількість українців, які вважали рідною мовою українську, впала з 93,5% до 87,7%. Сама назва «український народ» була фактично вилучена з офіційного обігу, замінюючись ідеологічними штампами «трудящі УРСР» або «народ України».

Політична та духовна опозиція: хвилі репресій та ера «маланчукізму»

Попри тотальний контроль КДБ, в Україні продовжував розвиватися дисидентський рух, який об'єднував близько 1000 активних учасників (80% із яких складали представники інтелігенції) та поділявся на національно-демократичний, правозахисний і релігійний напрямки.

Перша потужна хвиля арештів дисидентів відбулася у 1965–1966 роках (заарештовано І. Світличного, М. і Б. Горинів, В. Мороза та інших). Відповіддю на репресії став відкритий публічний протест 4 вересня 1965 року у київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», який організували Іван Дзюба, Василь Стус та В'ячеслав Чорновіл. Невдовзі Іван Дзюба написав фундаментальну аналітичну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де з марксистських позицій довів, що політика Кремля є продовженням шовіністичного курсу Російської імперії. У «самвидаві» поширюються збірка В. Чорновола «Лихо з розуму» та есе Є. Сверстюка «Собор у риштованні». У 1968 році 139 діячів української науки та культури спрямували до Москви офіційного колективного листа («Лист 139-ти») з вимогою припинити закриті судилища над дисидентами, за що всі підписанти зазнали жорстоких адміністративних переслідувань. Екстремальною формою протесту проти колоніального статусу України та придушення «Празької весни» став чин колишнього воїна УПА Василя Макуха, який 5 листопада 1968 року вчинив акт самоспалення на Хрещатику в Києві. У цьому ж році ідеологічного розгрому зазнав роман Олеся Гончара «Собор», а спроби дніпропетровської молоді захистити твір завершилися судовими вироками. З 1970 року В'ячеслав Чорновіл розпочав випуск першого підпільного періодичного журналу «Український вісник», який став головним рупором

українського «самвидаву». У цьому ж році за нез'ясованих обставин (із чітким слідом КДБ) було брутально вбито видатну художницю-дисидентку Аллу Горську, а її похорон у Києві перетворився на відкриту політичну демонстрацію.

Друга, найбільш нищівна хвиля арештів пройшла у 1972 – 1973 роках (заарештовано близько 100 провідних діячів, серед яких В. Чорновіл, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Калинець, С. Параджанов, С. Глузман). В ідеологічній сфері республіки розпочалася погромна «ера маланчукізму» (за прізвищем секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука). Здійснювалися тотальні чистки в Академії наук, Інституті історії, вищих навчальних закладах та редакціях журналів. Було звільнено з посад міністра освіти Ю. Даденкова, директора Інституту археології Ф. Шевченка, редактора журналу «Дніпро» Ю. Мушкетика та багатьох інших. Під повною заборороною опинилися праці істориків М. Брайчевського, О. Апанович, Я. Дашкевича. Творчість Ліни Костенко була вилучена з друку на 16 років. Було офіційно вилучено та знищено книгу П. Шелеста «Україна наша Радянська» та історичний роман І. Білика «Меч Арея».

Українська Гельсінська група: правова інституціоналізація руху

Якісно новим, легітимним етапом боротьби стало створення 9 листопада 1976 року в Києві Української Гельсінської групи (УГГ). Її засновником і керівником став відомий письменник, філософ Микола Руденко, а до першого складу увійшли видатні діячі визвольного руху: Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Оксана Мешко, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Ніна Строката, Олесь Бердник. Інтереси групи у Москві представляв видатний правозахисник, генерал-майор Петро Григоренко. Унікальність УГГ полягала в тому, що вона діяла відкрито на підставі міжнародного права, а саме — Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.), підписаного в тому числі й СРСР. Члени групи ставили за мету ознайомлення світової спільноти з фактами порушення прав людини в Україні, вимагали дотримання свободи слова, релігії та пересування, а також наполягали на наданні УРСР реального статусу суверенної держави відповідно до радянської конституції. Реакція тоталітарної держави була безжальною: вже у 1977 – 1978 роках весь кістяк групи опинився за ґратами, отримавши максимальні терміни ув'язнення (до 10 – 15 років таборів суворого режиму). Проте, попри арешти та заслання, УГГ не припинила свого існування — на місце заарештованих приходили нові члени, група поповнювалася навіть у таборах. УГГ виявилася єдиною правозахисною організацією в СРСР, яка вистояла під ударами КДБ і не заявила про саморозпуск. Саме на її базі у 1988 році виникла Українська Гельсінська Спілка (УГС), яка у 1990 році трансформувалася в першу альтернативну політичну партію в Україні — Українську Республіканську партію (УРП).

Мужність та самопожертва дисидентів: ціна майбутньої незалежності

Дисидентський опір в умовах брежнєвського неосталінізму вимагав від учасників найвищої громадянської мужності та жертвовності. Продовжувалися акти відчайдушного індивідуального протесту: 21 січня 1978 року, на знак протесту проти русифікації та колоніального статусу України, на Чернечій горі в

Каневі біля могили Тараса Шевченка вчинив акт самоспалення колишній політв'язень Олекса Гірник, розкидавши перед смертю сотні листівок із закликом до відродження державної незалежності. У травні 1979 року українське суспільство було шоковане трагічною загибеллю у Брюховицькому лісі під Львовом видатного українського композитора, автора «Червоної рути» Володимира Івасюка. Незважаючи на намагання влади та КДБ представити це як самогубство, його похорон перетворився на багатотисячну національну масову демонстрацію протесту, що призвело до звільнень і переслідувань українських діячів культури Галичини.

Наприкінці 1970-х років, прагнучи зменшити міжнародний тиск, Москва пішла на усунення одіозного В. Маланчука з посади секретаря ЦК КПУ, що дещо послабило цензурний прес та дозволило повернути до друку окремі твори опальних авторів. Проте загальна каральна стратегія щодо непримиренних опонентів залишалася незмінною. Трагічною кульмінацією застійного періоду стала загибель у першій половині 1980-х років у радянських політичних таборах суворого режиму (зокрема в таборі Пермь-36) цвіту українського правозахисного руху. У тюремних лікарнях та карцерах від виснаження та нелюдських умов померли:

- Олекса Тихий (травень 1984 р.);
- Валерій Марченко (жовтень 1984 р.);
- Юрій Литвин (вересень 1984 р.);
- Василь Стус (4 вересня 1985 р.) — видатний поет ХХ століття, який загинув під час голодування у карцері селища Кучино.

Ціною власного життя українські дисиденти втримали державницьку спадкоємність, продемонстрували світові внутрішню гнилість радянської імперської системи та заклали ідейний, моральний і правовий фундамент, на якому наприкінці 1980-х років розгорнувся масовий народний рух, що завершився відновленням державної незалежності України у 1991 році.

Протягом чотирьох повоєнних десятиліть Українська РСР залишалася однією з найважливіших геополітичних та економічних складових частин радянської імперської системи. Формальні поступки союзу, такі як вихід УРСР на міжнародну арену як засновника ООН, розширення кордонів за рахунок Західної України та включення Криму, були цинічно використані Москвою виключно для посилення власних позицій у протистоянні із західним світом. Усі стратегічні питання життєдіяльності республіки вирішувалися виключно в інтересах загальносоюзного центру, прирікаючи українську економіку на колоніальні деформації, а природу — на хижацьке винищення.

Радянський режим послідовно і з особливою жорстокістю знищував будь-які прояви українських державницьких прагнень: спочатку шляхом кривавого придушення збройного опору ОУН-УПА та депортацій цивільного населення, згодом — через масштабні хвилі арештів та ідеологічні погроми політичної й духовної опозиції шістдесятників і правозахисників. Перетворивши Україну на «опору застою» та піддавши її тотальній насильницькій русифікації, Кремль намагався назавжди ліквідувати

перспективу самостійного існування української нації. Проте жертвна і безкомпромісна боротьба українських патріотів довела історичну неминучість краху тоталітарної командно-адміністративної системи та незламність прагнення українського народу до створення власної суверенної держави.

Тема 4.2. Україна – незалежна держава

4.2.1. УРСР на завершальному етапі системної кризи СРСР. «Перебудова» та її наслідки

Курс на «перебудову» та Україна як «заповідник застою»

У середині 1980-х років Радянський Союз опинився в стані глибокої, всеохоплюючої системної кризи, яка охопила економіку, політичну структуру, соціальну та духовну сфери. Усвідомлюючи неминучість краху, партійно-державна номенклатура після обрання у березні 1985 року Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайла Горбачова проголосила курс на масштабне реформування радянського ладу, що увійшов в історію під назвою «перебудови». За задумом ініціаторів, ця реформа розглядалася як «революція згори» та мала на меті косметичну модернізацію системи без зміни її соціалістичної суті. Головними векторами реформ було визначено радикальну економічну реформу (спрямовану на самоокупність підприємств) та всебічну демократизацію суспільного життя через розширення гласності (послаблення цензури, відкриття раніше засекречених сторінок історії). Кінцевою метою проголошувалася розбудова утопічного «гуманного демократичного соціалізму». Проте історична практика довела, що створена більшовиками тоталітарна модель була принципово неререформованою: демонтаж її окремих елементів неминуче вів до руйнації всієї державної конструкції. Замість очікуваного оновлення «перебудова» вивільнила стихійну та потужну революційну енергію народних мас «знизу», яка врешті-решт знищила комуністичну монополію і прискорила національно-державне відродження союзних республік.

В Українській РСР процеси лібералізації штучно гальмувалися республіканським керівництвом. До вересня 1989 року першим секретарем ЦК Компартії України залишався Володимир Щербицький, через що Україна здобула стійку репутацію «заповідника застою». У той час як у Москві та республіках Балтії гласність уже розвінчала сталіністські міфи, в Україні партійний апарат жорстко контролював інформаційний простір та переслідував перші неформальні об'єднання.

Чорнобильська катастрофа та її політичні наслідки

Потужним детонатором суспільно-політичного пробудження українського народу та краху довіри до комуністичного режиму стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 року. Вибух на четвертому енергоблоці спричинив безпрецедентну в історії людства техногенну та екологічну катастрофу, наслідки якої безпосередньо загрожували

біологічному виживанню нації. Проте не менш руйнівними для радянської системи виявилися політичні та моральні наслідки Чорнобиля. Спроба кремлівського та республіканського керівництва приховати від населення реальні масштаби радіоактивного зараження, злочинна організація першотравневої демонстрації у Києві під радіоактивним дощем та намагання замовчати смертельну небезпеку відкрили очі мільйонам громадян на напівколоніальний, безправний статус України у складі СРСР. Чорнобиль легітимізував екологічний протест, який швидко трансформувався у політичні вимоги щодо суверенітету та усунення КПУ від влади. Україну за рівнем радіоактивного, хімічного та промислового забруднення у 1990 році було офіційно оголошено зоною екологічного лиха. Розгортання демократичного руху: неформальні організації та Народний Рух України.

Наприкінці 1987 року в республіці чітко означився виступ національної інтелігенції проти консервативного курсу Щербицького. Провідні українські письменники (Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч та інші) розпочали безкомпромісну публічну критику катастрофічної мовної ситуації в УРСР, спричиненої десятиліттями русифікації. Цей тиск виявився успішним: у жовтні 1989 року Верховна Рада УРСР ухвалила «Закон про мови в Українській РСР», який юридично закріпив за українською мовою статус державної, що стало першою великою перемогою демократичних сил. Паралельно відбувався вибухоподібний розвиток неформальних (позапартійних) організацій, кількість яких на літо 1989 року перевищила 47 тисяч. Найбільший вплив на формування суспільної свідомості чинили Товариство української мови імені Т. Шевченка (ТУМ) та історико-просвітницьке товариство «Меморіал», яке відкривало правду про сталінські репресії та Голодомор. Вони оприлюднювали замовчувані факти, виховували нову генерацію лідерів та складали відкриту опозицію компартійним структурам. Логічним підсумком консолідації цих сил стало створення у 1989 році Народного Руху України за перебудову (НРУ). Рух швидко перетворився на наймасовішу громадсько-політичну організацію, яка об'єднала сотні тисяч громадян навколо ідеї демократизації та виходу України з-під диктату загальносоюзного центру.

Особливе місце в цьому процесі належало Українській Гельсінській Спілці (УГС), створеній на базі колишньої УГГ під керівництвом В'ячеслава Чорновола та Левка Лук'яненка. Оприлюднена у 1988 році «Декларація принципів» УГС засвідчила її перехід від чисто правозахисної до чіткої політичної діяльності. Саме УГС першою серед усіх суспільних сил України відкрито й безкомпромісно проголосила своєю кінцевою метою ліквідацію радянської імперії та побудову суверенної, незалежної української держави.

Альтернативні вибори 1989-1990 рр. та руйнування монополії КПУ

Весною 1989 року відбулися вибори народних депутатів СРСР, які вперше в радянській історії проходили на частково альтернативній основі. Попри недосконалість закону та шалений спротив партійного апарату, демократичним силам України вдалося провести до союзного парламенту групу радикальних реформаторів. Вирішальним кроком до легітимізації опозиції стали вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад у березні-травні 1990 року. Вони

проходили на основі значно демократичнішого законодавства — шляхом прямого таємного голосування за альтернативними кандидатурами. Напередодні виборів з ініціативи Руху та інших незалежних організацій було сформовано Демократичний блок. За результатами голосування, Демократичний блок здобув 111 мандатів із 442, здобувши абсолютну перемогу у п'яти областях (Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській). У трьох західних областях Галичини Компартія України вперше в історії була змушена перейти в опозицію, втративши владу в місцевих радах. У Верховній Раді УРСР опозиційні депутати об'єдналися в парламентську фракцію «Народна рада» на чолі з Ігорем Юхновським, якій протистояла ортодоксальна комуністична більшість — «група 239» (за кількістю депутатів-комуністів). Вибори 1990 року завдали нищівного удару по монополії КПУ та створили перший в українській історії демократично обраний парламент.

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року)

Влітку 1990 року під впливом «параду суверенітетів» у республіках Балтії та Російській РФСР, а також під потужним тиском парламентської опозиції й багатотисячних мітингів, Верховна Рада УРСР розпочала розробку власного державотворчого документа. Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим намагалося нейтралізувати цей процес пропозицією укласти Новий союзний договір для збереження єдиної держави, проте «Народна рада» рішуче вимагала першочергового закріплення суверенних прав України. 16 липня 1990 року переважною більшістю голосів народних депутатів було ухвалено історичну Декларацію про державний суверенітет України. Цей документ заклав політико-правовий фундамент майбутньої незалежності. Головними положеннями Декларації стали:

- Проголошення самостійності, повноти та неподільності влади республіки в межах її території, а також незалежності й рівноправності у зовнішніх зносинах;
- Верховенство Конституції та законів УРСР над загальносоюзним законодавством;
- Виключне право народу України на володіння, користування й розпорядження всім національним багатством та природними ресурсами республіки;
- Право на створення власних збройних сил, внутрішніх військ та органів державної безпеки;
- Норма, згідно з якою українські громадяни мають проходити військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР;
- Проголошення наміру України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

У питанні громадянства було зафіксовано компромісний варіант: республіка запроваджувала власне громадянство, але гарантувала право на збереження громадянства СРСР. Через запеклий опір комуністичної більшості пропозицію демократичного крила надати Декларації сили Конституційного закону було відхилено, що тимчасово залишало її декларативним документом, який, проте, мав колосальне мобілізуюче значення для суспільства.

Економічна та політична деструкція на зламі десятиліть і Студентська революція на граніті

Економічна криза межі 1980–1990-х років в Україні стала логічним наслідком тривалого панування колоніальної командно-адміністративної системи. УРСР мала колосальні стартові умови для самостійного існування: володіючи всього 2,7% території СРСР та 18% населення, республіка виробляла 46,4% залізної руди, 41,4% чавуну, 35% сталі й прокату, 25% машин і понад 50% цукру та олії від загальносоюзного обсягу. Проте структура цієї економіки була глибоко zdeформованою: частка виробництва засобів виробництва (група «А») у 1990 році перевищувала 70%, тоді як на товари народного споживання (група «Б») припадало лише 28%. До того ж Москва десятиліттями викачувала з України нафту, газ, ліс та найкращі вугільні пласти. Сільське господарство перебувало в стані глибокого занепаду через хижацьку колгоспну експлуатацію. Рівень розораності земель в Україні досяг найвищого у світі показника — 82% (для порівняння: в Європі — 30%, у США — 16%). Внаслідок водної та вітрової ерозії республіка щорічно втрачала 600 мільйонів тонн родючого ґрунту, було пошкоджено 60% чорноземів, а площі пасовищ скоротилися на 10 мільйонів гектарів. Катастрофічно погіршувалася демографічна ситуація: природний приріст населення за десятиліття впав у п'ять разів, і за рівнем народжуваності у 1990 році Україна посіла останнє (15-е) місце в СРСР. Тривалість життя була на 6–7 років нижчою, ніж у розвинених країнах Заходу, а дитяча смертність — удвічі вищою. Кожен третій громадянин не доживав до пенсійного віку, а українське село охопив процес стрімкого депопуляційного «старіння» (кожен третій селянин був непрацездатним), внаслідок чого з карти зникло понад 1,5 тисячі сіл.

Глибока господарська криза переросла у відкриту політичну кризу восени 1990 року. Ключовим суб'єктом боротьби виступила студентська молодь, яка 2 жовтня 1990 року розпочала на площі Жовтневої революції (нині — Майдан Незалежності) у Києві голодування та масштабну акцію громадянської непокори, яка увійшла в історію як Революція на граніті. Студенти висунули радикальні політичні вимоги до влади:

- Відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола;
- Відмова від підписання Нового союзного договору;
- Прийняття постанови про націоналізацію майна КПРС та комсомолу на території України;
- Проходження строкової військової служби громадянами України виключно в межах республіки;
- Призначення нових перевиборів до Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі на весну 1991 року.

Завдяки безпрецедентній солідарності киян та загрозі загальнонаціонального страйку Верховна Рада УРСР була змушена піти на компроміс і задовольнити більшість вимог студентів, включаючи відставку В. Масола.

На початку 1991 року проімперські сили та КДБ спробували перейти в контрнаступ, штучно інспіруючи сепаратистські рухи в Криму (де було відновлено автономію), на Донбасі та Закарпатті з метою шантажу українського парламенту. Горбачову вдалося узгодити з керівниками більшості республік текст Нового союзного договору, підписання якого було призначено на 20 серпня 1991 року. Проте Верховна Рада України під тиском «Народної ради» відклала розгляд цього проекту на осінь, що врятувало республіку від втягування в оновлену імперську структуру.

Серпневий путч (ДКНС) та Проголошення незалежності України

Остаточний крах радянської імперії прискорив спроба державного перевороту у Москві. 19–21 серпня 1991 року, під час відпустки М. Горбачова, реакційне крило вищого радянського керівництва створило Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС — рос. ГКЧП) з метою відновлення жорсткого тоталітарного контролю та зриву підписання союзного договору. Змовники заборонили діяльність демократичних органів влади, політичних партій, мітинги й страйки, запровадили цензуру в ЗМІ та ввели війська до Москви. Проте завдяки рішучому опору демократичних сил у Москві та засудженню заколоту національними республіками, путч за три дні ганебно провалився, а його лідерів було заарештовано. В Україні Компартія зайняла вичікувальну, де-факто солідарну з путчистами позицію, що повністю дискредитувало її в очах суспільства.

Провал путчу відкрив унікальне історичне вікно можливостей для повного демонтажу радянського ладу. 24 серпня 1991 року було скликано позачергову сесію Верховної Ради України. У залі засідань під тиском багатотисячного патріотичного мітингу парламент ухвалив історичний документ — Акт проголошення незалежності України, яким було засновано самостійну українську державу — Україну. Діяльність Компартії України невдовзі було офіційно заборонено через її участь в організації заколоту.

З метою забезпечення незаперечної легітимності Акта перед обличчям світової спільноти та нейтралізації проімперської пропаганди, Верховна Рада ухвалила рішення винести це питання на всенародне схвалення. 1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум, який продемонстрував вражаючу єдність української нації: в ньому взяли участь 84% громадян (32 млн осіб), із яких 90,32% (майже 29 млн осіб) беззастережно відповіли «Так» незалежності України. Схвалення було одностайним в усіх регіонах, включаючи Донбас та Крим (де «За» проголосували понад 54% виборців). Одночасно відбулися перші всенародні вибори Президента України, на яких у першому турі переміг Леонід Кравчук (61,6% голосів).

Результати українського референдуму назавжди позбавили радянський центр будь-яких легітимних прав на утримання республік. 8 грудня 1991 року в Біловезькій Пущі (біля Бреста) лідери України (Л. Кравчук), Росії (Б. Єльцин) та

Білорусі (С. Шушкевич) підписали офіційну угоду, яка констатувала, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Замість нього створювалася пухка координаційна структура — Співдружність Незалежних Держав (СНД). Провідна роль України у біловезькому процесі поставила фінальну крапку в історії радянської імперії, відкривши нову епоху утвердження української суверенної державності.

4.2.2. Україна – незалежна держава: проблеми становлення (1991 – 2003 рр.)

Проголошення незалежності 24 серпня 1991 року та його легітимізація на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року вимагали негайного формування правового та інституційного каркаса суверенної держави. Протягом 1991–1992 років Верховна Рада України ухвалила пакет фундаментальних законодавчих актів, серед яких закони «Про державний кордон України», «Про Збройні Сили України» та «Про створення Служби національної безпеки України» (згодом — СБУ). Паралельно на конституційному рівні було затверджено засадничу державну атрибутику: синьо-жовтий національний прапор, державний гімн (заснований на творі П. Чубинського та М. Вербицького) і малий Державний Герб — давньоруський Тризуб як символ спадкоємності від Київської держави.

Відразу після референдуму розпочався стрімкий процес міжнародно-правового визнання України. Вже 2 грудня 1991 року першою суверенітет України визнала Республіка Польща, відкривши шлях до встановлення повноцінних дипломатичних відносин. Протягом першого року самостійного існування державу визнали понад 130 країн світу, що остаточно ліквідувало спроби союзного центру реставрувати імперські структури. На початку ХХІ століття Україна вже підтримувала офіційні дипломатичні контакти з більш ніж 150 державами, ставши повноправним та невід'ємним суб'єктом міжнародного права.

Головними векторами зовнішньої політики України було визначено захист суверенітету, забезпечення територіальної цілісності та недоторканності кордонів, інтеграцію національної економіки до світової фінансової системи, а також захист прав українських громадян за кордоном. На початковому етапі в основу дипломатичної моделі було покладено концепцію «багатовекторності» — спробу балансування між Заходом та Сходом («міст між Європою та Росією»). Керівництво держави наголошувало, що розвиток масштабного співробітництва із західними країнами є єдиною протипагою та умовою збереження рівноправних відносин із Російською Федерацією.

Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво

За роки незалежності Україна здійснила помітні кроки на шляху інтеграції до європейського простору. Вона першою серед країн СНД уклала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, у 1995 році стала повноправним членом Ради Європи, увійшла до Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та налагодила системну взаємодію з Міжнародним валютним фондом (МВФ) і Світовим банком. Визнанням

міжнародного авторитету держави стало обрання України на період 2000 – 2001 років непостійним членом Ради Безпеки ООН. Водночас процес інтеграції до європейських структур стримувався надзвичайно обережною позицією Брюсселя. Головними внутрішніми чинниками, що уповільнювали зближення з ЄС, були низька конкурентоспроможність української промисловості, високий рівень корупції в органах влади, слабкість демократичних інституцій, нерозвиненість громадянського суспільства та періодичні внутрішньополітичні кризи, що викликали закономірну критику з боку Ради Європи. Попри це, європейський вектор дозволив вибудувати плідні двосторонні відносини. Ключовим економічним партнером у Європі стала Німеччина, яка посіла одне з перших місць за обсягом прямих іноземних інвестицій в Україну. Особливо стратегічний характер мали контакти з Польщею, яка послідовно виступала «адвокатом України в Європі», активно підтримуючи її вступ до європейських інституцій та нарощуючи двосторонній товарообіг, у якому брали участь сотні підприємств із польським капіталом.

З метою гарантування національної безпеки в умовах геополітичного вакууму Україна активізувала відносини з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). У липні 1997 року на Мадридському саміті Президент України та лідери держав-членів Альянсу підписали історичну Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО. У цьому документі НАТО офіційно задекларувало підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України, а також принципу непорушності її кордонів. Україна стала активною учасницею програми «Партнерство заради миру», регулярно проводила спільні військові навчання та задіяла близько 10 тисяч своїх військовослужбовців у міжнародних миротворчих місіях під егідою ООН та НАТО (зокрема на Балканах та згодом в Іраку).

Американський вектор та проблема українсько-російських взаємин

Відносини зі Сполученими Штатами Америки розвивалися динамічно, але пройшли складну еволюцію. У перші роки незалежності Вашингтон дотримувався політики стримування та блокування масштабних контактів з Києвом, розглядаючи Україну крізь призму «російськоцентризму» та висловлюючи занепокоєння щодо долі радянського ядерного арсеналу, залишеного на українській території. Проте після ухвалення Україною історичного рішення про повне ядерне роззброєння (приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та підписання Будапештського меморандуму), Білий дім кардинально переглянув свій курс. США перейшли до політики «стратегічного партнерства», визнавши Україну ключовим гарантом стабільності й безпеки в Центрально-Східній Європі та надавши суттєву фінансову й технічну допомогу для проведення ринкових реформ. Натомість відносини з Російською Федерацією з самого початку відзначалися глибокими суперечностями. Російське керівництво розглядало СНД не як інструмент цивілізованого розлучення республік, а як зародок нової наддержавної імперської структури під егідою Москви. Намагаючись зберегти державну самостійність, Україна послідовно відмовлялася підписувати угоди, що обмежували її суверенітет (зокрема Договір про створення Економічного союзу

СНД 1993 року), обравши формат асоційованого членства в структурах Співдружності. Російська сторона постійно висувала територіальні претензії щодо Криму та статусу Севастополя, а найгострішим каменем спотикання став розподіл Чорноморського флоту СРСР. Попри те, що у 1997 році між країнами було підписано так званий «Великий договір» (Договір про дружбу, співробітництво і партнерство), яким РФ формально визнала кордони України, російські проімперські кола регулярно вдавалися до провокацій. Яскравими прикладами цього став конфлікт навколо острова Тузла у 2003 році, постійний політичний та економічний шантаж за допомогою цін на нафту й газ, а також спекулятивне використання мовного та релігійного факторів для розхитування внутрішньої стабільності в Україні.

Проголошення суверенітету викликало у більшості населення завищені очікування щодо швидкого досягнення високого рівня матеріального добробуту. Проте реальність виявилася протилежною: перша половина 1990-х років пройшла під знаком катастрофічного обвалу економіки. У 1991–1992 роках національний дохід республіки впав на четверть, а промислове та сільськогосподарське виробництво скоротилося майже на 20%. Ситуація різко погіршилася після проведення Росією радикальної лібералізації цін («шокової терапії»), що автоматично призвело до здорожчання енергоносіїв для України: ціни на російський газ підскочили у 100 разів, на нафту — у 300 разів. Це спровокувало небачену в світовій історії мирного часу гіперінфляцію: за 1992 рік українські сурогатні гроші (купоно-карбованці) знецінилися в 21 раз, а за 1993 рік — у 103 рази. Загалом за роки системної кризи (1991 – 1999 рр.) Валовий внутрішній продукт (ВВП) України скоротився у 2,5 раза, зануливши більшість населення у злидні.

Криза завдала нищівного удару по науково-технічному потенціалу країни. Бюджетне фінансування науки скоротилося вчетверо, а чисельність наукових співробітників зменшилася втричі. Це зумовило катастрофічний процес «відпливу мізків» (інтелектуальної міграції). Щороку Україну залишали до 10 тисяч дипломованих фахівців та вчених вищої кваліфікації, які виїжджали на Захід. За розрахунками експертів ООН, втрата кожного такого спеціаліста завдавала державі збитків у розмірі близько 300 тисяч доларів. Окрім зовнішньої міграції, відбувався й внутрішній деструктивний процес: понад 20% науковців через злидні змушені були залишити заклади Академії наук та перейти працювати у комерційні структури.

Соціальне зuboжіння поставило під сумнів саму ідею державної незалежності. Якщо під час референдуму прагнення суверенітету було одностайним, то вже після першого року кризового хаосу, за даними соціологічних опитувань, 52% громадян висловлювали жаль за часами СРСР. При цьому суспільство виявилось глибоко розколотим за регіональним принципом. Західні області («Галицький П'ємонт») демонстрували повну патріотичну підтримку державним реформам, тоді як русифіковане населення індустріального Сходу та Півдня, яке найбільше постраждало від зупинки гігантів важкої промисловості, виявляло прорадянські та проросійські настрої. Спроби уряду впровадити закон про державну мову викликали там штучно

підігріване ззовні обурення. Парламентські вибори 1994 року наочно продемонстрували цей небезпечний дрейф регіонів у протилежні боки, що дало підстави тогочасним закордонним аналітикам прогнозувати неминучість громадянської війни в Україні. Проте цей трагічний сценарій не реалізувався. На відміну від сусідів, українці потерпали не від наслідків «шокової терапії», а власне від відсутності реальних системних реформ. Крім того, мовно-культурна та політична роз'єднаність регіонів парадоксально унеможливила появу в Україні єдиної монолітної антиреформаторської «червоно-коричневої» опозиції (союзу комуністів і радикальних націоналістів), яка на той час ледь не розвалила Росію.

Радикальні реформи Леоніда Кучми: стабілізація та ухвалення Конституції 1996 року

Якісний поворот в економічному та політичному курсі став можливим після перемоги на дострокових президентських виборах влітку 1994 року Леоніда Кучми. У жовтні того ж року новий Президент виголосив у Верховній Раді радикальну програму ринкових перетворень, яка передбачала відмову від адміністративних методів управління: лібералізацію цін, суворе обмеження дефіциту держбюджету, запровадження вільної торгівлі, масштабну приватизацію великих і дрібних підприємств та проведення земельної реформи. Завдяки залученню команди молодих реформаторів уряду вдалося приборкати гіперінфляцію (вже у травні 1995 року вона впала до 4,6% на місяць) та стабілізувати фінансову систему. До кінця 1995 року було приватизовано близько 90% об'єктів малої приватизації.

Визначними віхами стабілізації української державності вересень 1996 року, коли в ході успішної грошової реформи було запроваджено повноцінну національну валюту — гривню, та ухвалення 28 червня 1996 року Основного Закону держави — Конституції України. Прийняття Конституції Верховною Радою в ході драматичної «конституційної ніч» стало найважливішим підсумком першого п'ятиріччя незалежності. Нова Конституція отримала найвищі оцінки міжнародних експертів і була визнана однією з найдемократичніших у світі, закріпивши унітарний устрій, недоторканність кордонів та базові права і свободи людини. На зламі десятиліть в Україні відбулися безповоротні зміни у відносинах власності. На початок 2001 року понад 70% промислової продукції вже вироблялося на підприємствах недержавного сектора. В аграрній сфері було ліквідовано колгоспну систему, проведено розпаювання земель та розпочато формування реального приватного власника, що було юридично закріплено ухваленням у жовтні 2001 року нового Земельного кодексу, який визначив перспективу перетворення землі на товар. Ці реформи дали довгоочікуваний результат: у 2000 році вперше за роки незалежності було зафіксовано реальне зростання ВВП (на 5,8%) та стрімке піднесення промисловості й будівництва, яке тривало й у наступні роки (зокрема у 2003 році приріст ВВП досяг рекордних 9,3%).

Політичні кризи початку XXI століття та особливості багатопартійності

Політичне життя України розвивалося в умовах гострого протистояння гілок влади. У 1999 році Леонід Кучма був повторно обраний на посаду Президента України у другому турі, перемігши лідера Комуністичної партії Петра Симоненка (56,3% проти 37,8%). Бажаючи послабити лівий фланг, у січні-лютому 2000 року у Верховній Раді вперше в історії було сформовано некомуністичну парламентську більшість, що кардинально змінило баланс сил на користь реформаторського курсу. Проте восени 2000 року в країні вибухнула глибока політична криза, викликана зникненням та вбивством опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе та оприлюдненням лідером Соцпартії О. Морозом таємних аудіозаписів із кабінету Президента («касетний скандал»). Це спровокувало потужний суспільний вибух та консолідацію правоцентристської опозиції. У Києві виникло наметове містечко та розгорнувся масовий рух «Україна без Кучми», Форум національного порятунку та комітет «За правду!». Кульмінацією цього протистояння стали масові жорстокі сутички демонстрантів із міліцією біля Адміністрації Президента 9 березня 2001 року, що продемонструвало глибоку кризу тогочасного політичного режиму.

Парламентські вибори 2002 року зафіксували нове співвідношення сил: перше місце за партійними списками здобув опозиційний блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (23,5%), випередивши Комуністичну партію (20%) та провладний блок «За єдину Україну» (11,9%). До Верховної Ради також пройшли Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична та Соціал-демократична (об'єднана) партії. Попри перемогу опозиції на виборах, владі шляхом кулуарних маніпуляцій та тиску на мажоритарних депутатів вдалося сформувати пропрезидентську більшість і обрати Головою Верховної Ради Володимира Литвина. Опозиційні сили у відповідь розпочали тривалу серію акцій протесту, вимагаючи дострокової відставки Л. Кучми та проведення політичної реформи.

Розвиток багатопартійності в Україні на цьому етапі мав специфічні, деформовані риси. Попри реєстрацію понад 130 партій, які формально ділилися на лівих, правих та центристів, більшість із них були «партіями-карликами» з мінімальною чисельністю (від кількох сотень до тисячі членів). Вони не мали чітко визначеної соціальної бази, їхні програми часто були ідентичними, а самі структури створювалися не навколо ідеології, а під конкретного лідера чи фінансово-олігархічний клан («вождистські партії»). Тим часом реальний та вирішальний вплив на політичні процеси мала неформальна «партія влади» — міцний союз вищої державної бюрократії, директорського корпусу промислових гігантів та аграрної номенклатури.

Для подолання цих системних вад та консолідації політичного поля наприкінці 2004 року було накреслено шлях до масштабної політичної реформи. Вона передбачала внесення змін до Конституції України з метою здійснення переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки, запровадження суто пропорційної виборчої системи (за партійними списками) та підвищення ролі парламентської більшості у формуванні Кабінету Міністрів, що мало закласти основу для формування європейської політичної культури в Україні.

4.2.3. Творення нової України (2004 – 2019 рр.)

Осінь 2004 року стала рубіжною віхою в новітній історії України, ознаменувавши початок першого масового виступу громадянського суспільства проти авторитаризму та фальсифікацій виборчого процесу. Центральною подією цього етапу стали чергові президентські вибори. Головними політичними суперниками виступили чинний прем'єр-міністр Віктор Янукович (наступник Л. Кучми, підтримуваний провладною номенклатурою та Російською Федерацією) та лідер широкої демократичної опозиції Віктор Ющенко. Після оголошення Центральною виборчою комісією сфальсифікованих результатів другого туру голосування на користь В. Януковича, в країні вибухнула Помаранчева революція. Починаючи з 22 листопада 2004 року, мільйони громадян вийшли на мирні протести на Майдан Незалежності в Києві та площі інших міст країни. Головними вимогами протестувальників були захист виборчих прав, скасування сфальсифікованих результатів та проведення чесного голосування. В умовах глибокої політичної кризи Верховний Суд України визнав факти масових підроблень і ухвалив безпрецедентне рішення про проведення «переголосування другого туру» (фактично третього туру). З метою мирного розв'язання конфлікту 8 грудня 2004 року Верховна Рада ухвалила компромісний пакет рішень: зміни до виборчого законодавства та політичну реформу (зміни до Конституції), яка передбачала перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління (перерозподіл повноважень на користь Верховної Ради та Прем'єр-міністра). У результаті повторного голосування 26 грудня 2004 року переконливу перемогу здобув Віктор Ющенко (51,99% голосів), що зафіксувало перемогу демократичного транзиту.

Політичний розвиток у 2005–2010 роках і реставрація колишнього режиму

Період президентства В. Ющенка (2005–2010 рр.) відзначався суттєвим розширенням громадянських свобод, лібералізацією інформаційного простору та посиленням уваги держави до політики національної пам'яті (зокрема, міжнародним визнанням Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу). У зовнішній політиці було чітко задекларовано курс на євроатлантичну інтеграцію — вступ до ЄС та НАТО (на Бухарестському саміті НАТО 2008 року Україна отримала запевнення, що стане членом Альянсу в майбутньому). У 2008 році Україна також стала повноправним членом Світової організації торгівлі (СОТ).

Проте внутрішньополітична ситуація залишалася вкрай нестабільною через перманентні конфлікти всередині колишньої помаранчевої команди, насамперед між Президентом В. Ющенком та Прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. Цьому сприяли й неузгодженості конституційної реформи 2004 року, яка породила дуалізм виконавчої влади. Постійні політичні кризи, розпуск парламенту у 2007 році, неефективність державного апарату та важкі наслідки світової фінансово-економічної кризи 2008 року призвели до глибокого розчарування суспільства. На цьому тлі на чергових президентських виборах у

січні-лютому 2010 року перемогу здобув лідер «Партії регіонів» Віктор Янукович.

Новий режим негайно розпочав системний демонтаж демократичних інститутів. Уже у жовтні 2010 року Конституційний Суд України скасував реформу 2004 року, повернувши країну до надмірної президентсько-парламентської моделі зразка 1996 року. Політичний простір зачищався через арешти лідерів опозиції (Ю. Тимошенко, Ю. Луценка), у 2012 році було ухвалено дискримінаційний закон про мови («закон Ківалова-Колесніченка»), який штучно розширював права російської мови. У квітні 2010 року було підписано кабальні «Харківські угоди», які продовжили термін перебування Чорноморського флоту РФ у Криму до 2042 року в обмін на сумнівну знижку на газ. Економіка країни монополізувалася фінансово-олігархічним кланом («Сім'єю»), а корупція набула тотального характеру.

Революція Гідності (2013–2014 рр.) та початок російської агресії

Єдиним зовнішньополітичним орієнтиром, який користувався консенсусною підтримкою українського суспільства, залишався курс на укладення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, підготовка якої тривала кілька років. Проте під прямим політичним та економічним тиском Кремля 21 листопада 2013 року Кабінет Міністрів України на чолі з Миколою Азаровим раптово заявив про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди. Цей крок збурих патріотичну та проєвропейську громадськість. Того ж вечора на Майдані Незалежності в Києві зібралися перші протестувальники, переважно студентська молодь — розпочався Євромайдан. Поворотним моментом, що перетворив мирний екологічний та геополітичний протест на потужну загальнонаціональну революцію, стало звіряче побиття студентів загонами спецпризначення «Беркут» у ніч на 30 листопада 2013 року.

Вже 1 грудня на вулиці Києва вийшло від 500 тисяч до мільйона громадян. Протест остаточно трансформувався в Революцію Гідності, головними гаслами якої стали відставка уряду, захист конституційних прав, припинення поліцейського свавілля та усунення режиму В. Януковича від влади. На Майдані було розгорнуто наметове містечко, створено загони Самооборони Майдану. Намагаючись придушити повстання силовим шляхом, провладна більшість у Верховній Раді 16 січня 2014 року з грубим порушенням регламенту ухвалила пакет диктаторських законів («диктаторські закони 16 січня»), які фактично ліквідовували свободу слова, зборів та перетворювали Україну на поліцейську державу. Це призвело до радикалізації протесту та перших кривавих сутичок на вулиці Грушевського, де з'явилися перші загиблі герої (Сергій Нігоян, Михайло Жизневський), які увійшли до пантеону Небесної Сотні. Кульмінація трагічних подій відбулася 18–20 лютого 2014 року. Режим вдався до відкритого використання вогнепальної зброї проти мітингувальників у центрі Києва. Снайпери та спецпризначенці розстріляли десятки мирних бійців Самооборони. Загалом під час Революції Гідності загинули понад 100 протестувальників. Усвідомлюючи неминучість розплати, у ніч на 22 лютого Віктор Янукович та його найближче оточення втекли з Києва до Росії. 22

лютого 2014 року Верховна Рада України констатувала самоусунення Януковича від виконання конституційних обов'язків, призначила позачергові президентські вибори, повернула дію Конституції 2004 року (парламентсько-президентську форму) та обрала Олександра Турчинова Головою Верховної Ради та виконувачем обов'язків Президента України. Революція Гідності перемогла, захистивши європейський вибір та демократичний устрій держави.

Анексія Криму та гібридна війна на Донбасі

Скориставшись тимчасовим ослабленням державної системи України під час революційного транзиту влади, Російська Федерація негайно розпочала заздалегідь сплановану збройну агресію. 20 лютого 2014 року (офіційно визначена дата початку агресії) регулярні російські війська без розпізнавальних знаків («зелені чоловічки») розпочали окупацію Кримського півострова. Блокуючи українські військові частини та захопивши органи влади, окупанти 16 березня 2014 року провели незаконний, сфальсифікований «референдум» про статус Криму. Вже 18 березня Кремль підписав юридично нікчемний договір про «входження» Криму до складу РФ, що стало першою анексією території суверенної держави в Європі з часів Другої світової війни.

У квітні 2014 року російські спецслужби та диверсійні групи (під керівництвом полковника ФСБ І. Гірка) розгорнули другий етап агресії на Сході та Півдні України, захоплюючи адмінбудівлі в Донецькій та Луганській областях та проголошуючи маріонеткові терористичні утворення «ДНР» та «ЛНР». Цей план мав на меті розчленування України та створення так званої «Новоросії». Для відсічі терористичній загрозі 14 квітня 2014 року виконувач обов'язків Президента О. Турчинов підписав указ про початок Антитерористичної операції (АТО). На першому етапі вирішальну роль у стримуванні ворога відіграли нечисленні боєздатні частини ЗСУ, Національної гвардії та добровольчі батальйони («Добробати»), підтримані потужним загальнонаціональним волонтерським рухом. Влітку 2014 року українські сили звільнили більшу частину Донбасу (включаючи Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ). Опинившись перед загрозою повного розгрому своїх проксі-сил, наприкінці серпня 2014 року Росія задіяла регулярні підрозділи своєї армії, що призвело до оточення українських військ під Іловайськом та значних втрат. З метою зупинення масштабного кровопролиття у вересні 2014 року було підписано Перші Мінські угоди, які, втім, постійно порушувалися агресором. Однією з найгероїчніших і водночас трагічних сторінок війни став оборонна епопея Донецького аеропорту (ДАП), яка тривала 242 дні (оборонців летовища за надлюдську стійкість назвали «кіборгами»). Після запеклих боїв навколо залізничного вузла Дебальцеве у лютому 2015 року було підписано Комплекс заходів із виконання Мінських угод («Мінськ-2»), який перевів війну у формат тривалого позиційного протистояння низької інтенсивності. У 2018 році формат АТО було юридично змінено на Операцію Об'єднаних сил (ООС) під керівництвом ЗСУ.

Соціально-економічне та культурно-релігійне життя (2014 – 2019 рр.)

У надскладних умовах війни 25 травня 2014 року в першому турі позачергових виборів Президентом України було обрано Петра Порошенка (54,7% голосів). Головними завданнями нової влади стали відновлення обороноздатності, стабілізація зруйнованої фінансової системи, проведення масштабних реформ та остаточне закріплення європейського курсу. Історичним проривом на цьому шляху стало підписання у червні 2014 року повної економічної та політичної частини Угоди про асоціацію з ЄС (повноцінно набула чинності після ратифікації у 2017 році), що передбачало створення Глибокої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Наслідком виконання Україною понад 140 складних критеріїв «Плану дій щодо лібералізації візового режиму» стало надання Європейським Союзом 11 червня 2017 року безвізового режиму для громадян України. Це відкрило кордони Європи для мільйонів українців та стало символом остаточного цивілізаційного розриву з «пострадянським простором».

Протягом 2014 – 2019 років в Україні було реалізовано пакет важливих внутрішніх реформ:

- Децентралізація влади — передача значних фінансових ресурсів та повноважень від центру місцевим громадам (створення ОТГ — об'єднаних територіальних громад), що стимулювало розвиток регіонів;
- Антикорупційна реформа — створення спеціалізованої системи органів (НАБУ, САП, НАЗК, Вищий антикорупційний суд) та запровадження обов'язкового електронного декларування статків чиновників;
- Прозора система держзакупівель — запуск системи «ProZorro», що мінімізувало корупційні ризики у державному секторі;
- Реформа Збройних Сил — повне переозброєння та перехід армії на стандарти НАТО. Армія стала однією з найефективніших на континенті.

Фінальним юридичним закріпленням цього курсу стало ухвалення Верховною Радою у лютому 2019 року змін до Конституції України, які закріпили стратегічний курс держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

Декомунізація та здобуття Томосу про автокефалію

Важливою складовою захисту суверенітету став захист гуманітарного простору України. У квітні 2015 року Верховна Рада ухвалила пакет «законів про декомунізацію», якими заборонялася радянська та нацистська символіка, відкривалися архіви радянських спецслужб (КДБ) та визнавався правовий статус борців за незалежність України у XX столітті (зокрема УПА). В рамках реалізації цих законів було демонтовано тисячі пам'ятників Леніну («ленінопад») та перейменовано сотні міст та сіл (наприклад, Дніпропетровськ на Дніпро, Кіровоград на Кропивницький). У 2019 році було прийнято базовий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який чітко врегулював використання мови в усіх сферах публічного життя.

У церковно-релігійній сфері відбулася подія епохального масштабу, яка ліквідувала багатовікову духовну залежність від Москви. Внаслідок тривалих дипломатичних зусиль керівництва держави та українського духовенства 15 грудня 2018 року на Об'єднавчому соборі у Києві було створено єдину помісну Православну Церкву України (ПЦУ) на чолі з митрополитом Епіфанієм. 6 січня 2019 року Вселенський Патріарх Варфоломій у Стамбулі офіційно вручив ПЦУ Томос про автокефалію (церковну незалежність). ПЦУ була внесена до диптиху святих помісних церков як рівноправна сестра, що завершило процес формування релігійного суверенітету України.

Вибори 2019 року як індикатор суспільних змін

Попри значні успіхи в армійському будівництві, міжнародній політиці та гуманітарній сфері (що відобразилося у передвиборчому гаслі П. Порошенка «Армія! Мова! Віра!»), у соціально-економічній сфері залишалося багато невирішених проблем. Рівень життя населення, підірваний війною та втратою промислового потенціалу Донбасу, залишався низьким. Суспільство висловлювало глибоке невдоволення повільними темпами боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади та втомою від тривалого військового конфлікту. Ці чинники зумовили феноменальні результати чергових президентських виборів у березні-квітні 2019 року. У другому турі голосування переконливу перемогу здобув колишній актор та продюсер, політичний новачок Володимир Зеленський, який набрав 73,22% голосів виборців, випередивши чинного Президента П. Порошенка.

Позачергові парламентські вибори у липні 2019 року закріпили цей успіх: створена Зеленським партія «Слуга народу» вперше в історії незалежної України здобула абсолютну більшість мандатів (монобільшість) у Верховній Раді IX скликання, сформувавши уряд самостійно. Цей електоральний зсув продемонстрував запит суспільства на радикальне оновлення політичних еліт та завершив важливий етап формування сучасної політичної нації в Україні.

Висновки до розділу

Систематизація історичного матеріалу четвертого розділу унаочнює складний, але неухильний шлях виходу України з тоталітарного радянського простору та її утвердження як суверенної, демократичної європейської держави. Дослідження новітнього етапу вітчизняної історії демонструє, що здобуття незалежності у 1991 році було не випадковим збігом обставин, а логічним результатом багатовікової визвольної боротьби багатьох поколінь. Попри важкий тягар посттоталітарної спадщини, затяжні економічні кризи та внутрішні політичні трансформації, українське суспільство довело свою зрілість, сформувавши модерну громадянську ідентичність і виявивши безпрецедентну стійкість у захисті власного суверенітету, що дозволяє зробити такі ключові підсумки:

- Ілюзорність повоєнного суверенітету: Набуття УРСР статусу держави-засновниці ООН та створення республіканських міністерств закордонних справ і оборони у повоєнний період були суто декоративними

кроками Кремля. Ці зовнішні ознаки квазідержавності використовувалися радянським керівництвом для збільшення свого впливу на міжнародній арені й не означали реального суверенітету України.

- **Правозахисний вектор дисидентства:** Діяльність дисидентського руху 1960 – 1980-х років (зокрема, створення Української Гельсінської групи) відіграла фундаментальну роль у підриві радянської ідеологічної монополії. Борці за права людини зуміли трансформувати культурний опір у чіткі політичні вимоги відновлення державної незалежності та деколонізації.
- **Чорнобильський каталізатор:** Глибока системна криза радянської командно-адміністративної системи у 1980-х роках супроводжувалася тотальною русифікацією та економічним виснаженням республіки. Аварія на Чорнобильській АЕС 1986 року та спроба влади приховати її масштаби стали моральним і політичним вироком тоталітарному режиму, максимально мобілізувавши українське суспільство на боротьбу за самостійність.
- **Юридичне оформлення незалежності:** Період 1990 – 1991 років став тріумфом українського парламентаризму. Ухвалення Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 р.) та Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), легітимізованого всенародним референдумом 1 грудня 1991 року, остаточно зафіксували мирний та юридично бездоганний розрив із радянською імперією.
- **Конституційний фундамент:** Прийняття 28 червня 1996 року чинної Конституції України стало завершальним етапом інституційного оформлення незалежної держави. Основний Закон не лише закріпив республіканську форму правління, поділ влади та базові права людини, а й остаточно легітимізував Україну в міжнародно-правовому полі як суверенного суб'єкта.
- **Пастка багатовекторності:** Ранній етап зовнішньої політики України відзначався компромісною стратегією «багатовекторності» та масштабними геополітичними поступками, найдраматичнішою з яких стала відмова від третього за потужністю ядерного потенціалу в обмін на неіснуючі гарантії безпеки за Будапештським меморандумом 1994 року. Це ускладнило формування чіткої системи національної безпеки.
- **Революції як деколонізація:** Помаранчева революція (2004 р.) та Революція Гідності (2013 – 2014 рр.) стали ключовими віхами модерного державотворення. Ці події засвідчили остаточний ціннісний та геополітичний розрив українського суспільства з пострадянською моделлю розвитку, продемонструвавши готовність громадян захищати демократичні свободи та європейський вектор інтеграції.
- **Проблема транзиту еліт:** Процес інституційних реформ, подолання корупції та деолігархізації після 1991 року виявився тривалим і складним через сильну ментальну та кадрову залежність перших поколінь українських політичних еліт від радянської номенклатурної та господарської системи, яка довгий час гальмувала модернізацію держави.

- Екзистенційне випробування війною: Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році з анексії Криму та окупації частини Донбасу і переросла у повномасштабне вторгнення 2022 року, стала найважчим і безпрецедентним випробуванням для української державності. Стійкість державних інститутів, героїзм Збройних Сил та унікальна консолідація громадянського суспільства не лише зберегли суверенітет України, а й перетворили її на ключового суб'єкта європейської безпеки та символ глобального захисту демократичних цінностей.

Питання для обговорення та самоперевірки

1. Які зовнішні ознаки квазідержавності отримала УРСР у повоєнний період (зокрема, у контексті створення ООН) та чим вони відрізнялися від реального державного суверенітету?

2. Назвіть ключові державотворчі акти, ухвалені Верховною Радою України у 1990 та 1991 роках, які юридично закріпили вихід України зі складу СРСР.

3. Коли було прийнято чинну Конституцію України, та які основні засади державного ладу, форми правління і поділу влади вона зафіксувала?

4. Охарактеризуйте еволюцію зовнішньополітичного курсу незалежної України від політики багатовекторності та підписання Будапештського меморандуму до чіткого законодавчого закріплення курсу на євроатлантичну інтеграцію.

5. Зважаючи на історичний досвід формування українських політичних еліт у радянський період, поміркуйте, чому процес інституційного реформування, подолання корупції та деолігархізації в Україні після 1991 року виявився таким тривалим і складним.

Список використаної літератури

1. Беркгоф, К. (2011). Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика.
2. Верб, І. В. (2015). Історія України у питаннях та відповідях. Київ: Видавничий дім "Академія".
3. Верстюк, В. Ф. (2018). Українська Центральна Рада: історичний нарис. Київ: Інститут історії України НАН України.
4. В'ятрович, В. (2016). Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
5. В'ятрович, В. (2016). Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу. Київ: Центр досліджень визвольного руху.
6. В'ятрович, В., Громенко, С., Майоров, М., та ін. (2017). У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
7. Галушка, К., & Пилявець, Р. (2018). Змова диктаторів: Поділ Європи між Гітлером і Сталіним, 1939–1941. Харків: Клуб сімейного дозвілля.

8. Горобець, В. М. (2016). Іван Мазепа: людина, політик, легенда. Київ: Інститут історії України НАН України.
9. Горобець, В. М. (2017). Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ: Інститут історії України НАН України.
10. Горобець, В. М. (2018). Між війною та миром: Українська козацька держава у міжнародних відносинах 1648–1657 років. Київ: Інститут історії України НАН України.
11. Гошко, Т. Ю. (2015). "Чужа" доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні. Київ: Інститут історії України НАН України.
12. Гриневич, В. (2017). Україна в умовах деєталінізації (1953–1964 рр.). Львів: Видавництво Українського католицького університету.
13. Гриневич, В. А. (2016). Більшовики й український національний рух (1917–1920 рр.). Київ: Видавництво "Кліо".
14. Грицак, Я. (2019). Нарис історії України: Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. Київ: Yakaboo Publishing.
15. Гуржій, О. І., & Чухліб, Т. В. (2015). Дипломатія Богдана Хмельницького. Київ: Видавництво "Либідь".
16. Дем'яненко, С. (2024). Аграрна реформа в Україні: історія і сучасність. Економічний аналіз. URL: econa.org.ua
17. Дисиденти. Антологія текстів. (2018). Київ: Дух і Літера.
18. Зайцев, А. С. (2017). Міста Київської Русі: торгівля, ремесла та міське життя. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
19. Зайцев, О. (2013). Український інтегральний націоналізм (1920 – 1930-ті роки). Київ: Критика.
20. Кентій, А. (2010). Радянські партизани 1941 – 1944: світло й тіні.
21. Кіпіані, В. (2021). Дисиденти: Чути правду. Харків: Віват.
22. Ключко, Р. (2020). Невидима битва. Як дисиденти боролися за незалежність України. Львів: Видавництво Старого Лева.
23. Комарніцький, О. Б. (2020). Аграрна історія України. Навчальний посібник. URL: histua.kpnu.edu.ua
24. Кондратюк, К. (2013). Радянська Україна 20 – 30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Вісник Львівського університету. Серія історична, (48), 245–261.
25. Костецький, Я. І. (2019). Стратегія формування і розвитку аграрного сектору України. Монографія. URL: dspace.wupn.edu.ua
26. Котляр, М. Ф. (2015). Київська Русь: Витоки української державності. Київ: Наукова думка.
27. Котляр, М. Ф. (2017). Українські землі під владою Литви та Польщі. Київ: Видавництво "Либідь".
28. Котляр, М. Ф. (2020). Історія Київської Русі: події, постаті, факти. Київ: Видавництво "Основи".
29. Кравченко, Р. І. (2018). Аграрне підприємництво в Україні: історичний аспект. Монографія. URL: nubip.edu.ua

30. Кульчицький, С. (2013). Радянська модернізація і український національний рух. Київ: Інститут історії України НАН України.
31. Кульчицький, С. (2016). Україна між Сходом і Заходом: Нариси новітньої історії. Київ: Генеза.
32. Кульчицький, С. (2018). Голодомор 1932–1933 років як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час.
33. Лисенко, О. Є., & Пилявець, Р. І. (2011). Пакт Молотова-Ріббентропа 1939. Енциклопедія історії України: у 10 т. (Т. 8, С. 22). Київ: Наукова думка.
34. Литвин, М. Р., Науменко, К. Є. (2019). Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
35. Марочко, В. (2015). Репресивна політика радянської влади в Україні (1944–1953 рр.). Київ: Видавництво "Критика".
36. Марочко, В. І., Мовчан, О. М. (2019). Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України.
37. Мейс, Дж. (2015). Ваші мертві вибрали мене: статті, виступи, інтерв'ю. Київ: Видавництво "Дух і літера".
38. Монченко, С. (2012). Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944 – 1953 рр.).
39. Незалежність України: здобутки, проблеми, перспективи. Бібліографічний покажчик. Випуск 2, частина І: 2011 – 2021 рр. (2021). Івано-Франківськ.
40. Нів'євський, О., Мартишев, П., & Кваша, С. (2023). Agricultural Policy in Ukraine. ArXiv. URL: arxiv.org
41. Овсієнко, В. (2018). Світло людей: мемуари та публіцистика. Київ: Кліо.
42. Оглоблин, О. П. (2015). Гетьман Іван Мазепа та його доба. Київ: Видавництво "Темпора".
43. Папакін, Г. В. (2017). Голодомор 1932–1933 років: документи і матеріали. Київ: Видавництво "Кліо".
44. Пастух, Р. І. (2014). Помаранчева революція. Дрогобич: Відродження.
45. Пиріг, Р. Я. (2015). Павло Скоропадський і Українська держава 1918 року. Київ: Видавництво "Темпора".
46. Плахонін, А. Г. (2016). Київська Русь: від становлення до занепаду. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".
47. Плахонін, А. Г. (2018). Українські землі в складі Великого князівства Литовського. Харків: Видавництво Харківського національного університету.
48. Плохій, С. (2018). Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.
49. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми (2019). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

50. Ричка, В. М. (2017). Давньоруська державність: генеза, розвиток, занепад. Київ: Інститут історії України НАН України.
51. Рубльов, О. (2019). Україна в період "застою" (1964 – 1985 рр.): політичний та соціально-економічний аспекти. Харків: Видавництво "Ранок".
52. Русина, О. В. (2016). Темні віки: XIV – перша половина XV ст. Київ: Інститут історії України НАН України.
53. Селіванова, О. М. (2018). Селянство Київської Русі: соціальні відносини та побут. Київ: Наукова думка.
54. Сергійчук, В. І. (2016). Історія українського козацтва. Київ: Видавництво "Українська Видавнича Спілка".
55. Сергійчук, В. І. (2017). Гетьман Іван Мазепа: життя і діяльність. Київ: Видавництво "Українська Видавнича Спілка".
56. Скрипник, П. І. (2019). Культура Київської Русі: духовні та матеріальні аспекти. Київ: Либідь.
57. Слабошпицький, М. (2014). Гамбіт надії. Київ: Ярославів Вал.
58. Смолій, В. А. (2019). Іван Мазепа: політичний портрет. Київ: Видавництво "Кліо".
59. Смолій, В. А. (Ред.). (2015). Економічна історія України. Колективна монографія. URL: history.org.ua
60. Смолій, В. А., & Степанков, В. С. (2017). Українська національна революція XVII століття (1648–1676): монографія. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія".
61. Смолій, В. А., & Степанков, В. С. (2018). Богдан Хмельницький. Київ: Видавничий дім "Альтернативи".
62. Солдатенко, В. Ф. (2017). Українська революція 1917–1921 років: події, постаті, документи. Київ: Парламентське видавництво.
63. Субтельний, О. (2017). Україна: Історія. Київ: Либідь.
64. Толочко, О. П. (2018). Початки Київської Русі: історія та міфологія. Київ: Laugus.
65. Український інститут національної пам'яті (2015). Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). Київ.
66. Хейфец, М. (2015). Українські силуети. Харків: Права людини.
67. Чухліб, Т. В. (2019). Гетьмани України-Русі: історичні портрети. Київ: Видавництво "Кліо".
68. Шербенко, О. (2014). «Помаранчева революція»: гідність у здобутті інститутів. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
69. Шор, М. (2018). Українська ніч: інтимна історія революції. Київ: Дух і Літера.
70. Яковенко, Н. М. (2016). Українська історіографія: становлення, розвиток, сучасний стан. Київ: Наукова думка.

71. Яковенко, Н. М. (2019). Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика.

Показчик імен

А		Василенко, Микола	73
		Василь-Костянтин Острозький, князь	33
		Величківський, М.	99
		Величко, Самійло	43
		Вернадський, Володимир	74
		Винниченко, Володимир	60, 62, 63, 64, 68, 75, 77, 80
		Вікентій Хвойка	13
		Вінграновський, Микола	114
		Вітовт, князь Литви	27
		Волинець, Ананій	81
		Волобуєв, Михайло	84
		Володимир Глібович, князь Переяславський	18
		Володимир Мономах, князь Київський	16, 23
		Волошин, Августин	90, 91, 92, 100
		Г	
		Ганкевич, М.	89
		Гедимін	25
		Гербель, С.	75
		Геродот	14
		Гершензон, Сергій	108
		Гіркін, І.	134
		Гірник, Олекса	120
		Гітлер, Адольф	91, 94, 97
		Глузман, Семен	119
		Глушков, Віктор	113
		Головацький, Яків	59
		Голубович, В.	70
		Гонта, Іван	50
		Гончар, Олесь	119, 123
		Горбачов, Михайло	122
		Б	
		Бажан, Микола	108
		Бандера, Степан	96
		Барабаш, Яків	42
		Батий, хан монгольський	22
		Бачинський, Л.	89
		Бачинський, Лев	79
		Бердник, Олесь	См.
		Берія, Лаврентій	110
		Болбочан, Петро	70
		Борис Мозолевський	14
		Бош, Є.	67, 69
		Брайчевський, М.	120
		Брежнєв, Леонід	115
		Брюховецький, Іван	42
		Бульба-Боровець, Тарас	99
		В	
		Вагилевич, Іван	59
		Азаров, Микола	133
		Андрієвський, Опанас	76, 80
		Андрій Боголюбський	23
		Андропов, Юрій	116
		Антонович, Д.	58, 62
		Антонов-Овсієнко	67, 68
		Апанович, О.	120

Гордієнко, Кость	44
Горська, Алла	114
Григоренко, Петро	120
Грицина, Б.	114
Гришко, Микола	108
Гросс, Ян	96
Грушевський, Михайло	59, 62, 63, 80, 84
Гулий-Гуленко, А.	81
Гуня, Дмитро	38

Г

Гонгадзе, Г.	130
--------------	-----

Д

Данило Галицький	18, 20, 21, 22, 23
Данькевич, К.	108
Дашкевич, Я.	120
Делоне, Лев	108
Дзюба, Іван	114, 119
Діонісій, патріарх Антіохійський	43
Дмитро Детко	26
Дмитро Вишневецький (Байда)	28
Довженко, Олександр	108
Донцов, Дмитро	60, 90
Дорошенко, Петро	42, 60, 62, 73
Драгоманов, Михайло	58
Драч, Іван	114, 123

Е

Ейхгорн, Герман фон	70
Еллан-Блакитний, В.	113
Епіфаній, митрополит	135

Є

Єлизавета, імператриця	48
Єльцин, Борис	126
Єфремов, Сергій	63, 84

Ж

Жданов, Андрій	108
Жизневський, Михайло	133

З

Залізник, Максим	50
Зарецький, Віктор	114
Затонський, Володимир	67
Зеленський, Володимир	136

І

Івасюк, Володимир	120
Івахів, Василь	100
Ігор, князь Київський	16
Ілленко, Юрій	114
Іслам-Гірей III, хан	39

К

Каганович, Лазар	108, 111
Казимир III	26, 27
Катерина II, імператриця	50
Качинський, С.	100
Керенський, О.	62, 64
Кириченко, Олексій	111
Ковпак, Сидір	100
Колодзінський, Михайло	90, 92
Коновалець, Євген	68, 90
Косинка, Григорій	113
Косинський Криштоф	33, 34
Коссак, Роман	90, 92
Костельник, Г.	109
Костенко, Ліна	114, 120
Костомаров, Микола	58
Котян, хан	22
Кох, Еріх	98, 111
Кравчук, Леонід	126
Крижанівський, Ф.	62
Куліш, Микола	113
Куліш, Пантелеймон	58
Курбас, Лесь	113
Кучма, Леонід	130

Л

Лебедев, Сергій	108
Левитський, М.	69
Левицький, Д.	89
Ленін, Володимир	67, 80
Лизогуб, Ф.	73, 75
Липинський, В.	90
Лисенко, Трохим	108
Литвин, Володимир	131
Литвин, Юрій	114, 121
Ліберман, Овсій	112
Лівицький, А.	81
Лукашевич, Василь	58
Лук'яненко, Левко	114, 115, 120
Луценко, Юрій	132
Любинський, М.	69
Людовік Угорський	26

М

Мазепа, Іван	43, 44, 45, 77
Мазепа, Ісаак	77
Мазуренко, С.	80
Макаренко, Андрій	76
Макух, Василь	119
Макух, І.	89
Маланчук, В.	119
Маленков, Г.	110
Мануїльський, Д.	74
Мануїльський, Дмитро	106
Маринович, Мирослав	120
Мартос, Борис	80
Марченко, Валерій	121
Масол, Віталій	125

Матусевич, Микола	120
Махно, Нестор	74
Мельник, Андрій	94, 96
Мендовг, князь	24
Меншиков, Олександр	44
Міхновський, Микола	58, 63
Молотов, В.	110
Мороз, В.	119
Мороз, Олександр	130
Мстислав Великий, князь Київський	16
Мстислав Удатний	22
Муравйов, Михайло	68
Мушкетик, Ю.	120

Н

Наливайко Северин	34, 35
Нігоян, Сергій	133

О

Огієнко, Іван	74
Олег, князь Київський	15
Ольга, княгиня Київська	16
Ольгерд, князь	25
Омелянович-Павленко, М.	81
Орлик, Пилип	45, 46
Острянин, Яків	38

П

Павличко, Дмитро	114, 123
Палій, Семен	44, 49
Параджанов, Сергій	114, 119
Патон, Євген	108, 113, 118
Пестель, Павло	58
Петлюра, Симон	60, 64, 68, 75, 77, 79, 80, 81
Петро І	42, 44, 47, 120
Полуботок, Павло	47
Поляков, Іван	108
Прокопович, В.	77, 81
Пушкар, Мартин	42

Р

Раковський, Х.	74
Ревай, Юліан	91
Рильський, Максим	108
Розумовський, Кирило	48
Роман Мстиславич, князь Галицько-Волинський	20, 24
Руденко, Микола	120
Румянцев, Петро	48

С

Сабуров, О.	100
Савур, Клим	100
Сагайдачний, Петро	35, 36, 37
Самчук, Улас	99
Сверстюк, Євген	114, 119
Світличний, Іван	114, 119

Святослав, князь Київський	16
Севрюк, О.	69
Сигізмунд II Август	32
Симоненко, Василь	114
Симоненко, Петро	130
Скоропадський, Іван	47
Скоропадський, Павло	71, 72, 73, 74, 75, 76, 143
Сліпий, Йосиф	109
Смолич, Юрій	108
Сталін, Йосип	94, 108, 110
Старосольський, В.	89
Стецько, Ярослав	99
Страдомський, М.	61
Строката, Ніна	120
Строкач, Тимофій	100
Стус, Василь	114, 119, 121
Судоплатов, Павло	96
Сулейман Пишний	28

Т

Терещенко, М.	64
Терпило, Данило	81
Тетеря, Павло	42
Тимошенко, Юлія	131, 132
Тихий, Олекса	114, 120, 121
Троцький	67, 69
Трясило, Тарас	37
Турчинов, Олександр	133, 134

Ф

Федоров, О.	100
Франко, Іван	59

Х

Хвильовий, Микола	84
Хмельницький, Богдан	37, 39, 40, 41, 42, 44, 108, 143
Хмельницький, Юрій	41
Хомишин, Г.	89
Хоткевич, Гнат	113
Хрущов, Микита	112

Ч

Черненко, Костянтин	116
Черчилль, Вінстон	80
Чехівський, В.	77, 84
Чінгіс-хан	22
Чорновол, В.	123
Чубинський, Михайло	73
Чумак, В.	113

Ш

Шашкевич, Маркіян	59
Швець, Федір	75, 79, 80
Шевченко, Тарас	50
Шелест, Петро	118
Шептицький, Андрей	60

Шухевич, Роман	90, 100, 110	Ющенко, Віктор	131, 132
Шушкевич, Станіслав	126		
Щ		Я	
Щербицький, Володимир	118, 122	Яблонська, Тетяна	114
Ю		Ягайло, князь Литви	27
Юрій І Львович	21	Яновський, Юрій	108
Юрій-Болеслав II	26	Янукович, Віктор	131, 132, 133
Юхновський, Ігор	123	Ярослав Мудрий, князь Київський	16, 17, 19, 99
		Ярослав Осмомисл, князь Галицький	19, 20